

**МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

ПОДОРОГА ЛЕОНІД ВІКТОРОВИЧ

УДК 343.2/7:94(477) «1500/1650»

**ДИСЕРТАЦІЯ
ГЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ЗА ДОБИ
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)**

Галузь знань 08 – Право

Спеціальність 081 – Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. В. Подороги

Науковий керівник:

доктор юридичних наук, професор

Лощихін Олександр Миколайович

Ірпінь – 2025

АНОТАЦІЯ

Подорога Л. В. Генеза українського кримінального права за доби Середньовіччя (XV – перша половина XVII ст.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Державний податковий університет, Міністерство фінансів України. – Ірпінь, 2024.

У дисертації здійснено комплексне та системне наукове теоретично-історичне дослідження проблем, пов'язаних із генезою українського кримінального права за доби Середньовіччя (XV – перша половина XVII ст.). Послідовно й логічно висвітлено історичні закономірності розвитку українського кримінального права у XV – першій половині XVII ст. у його цілісності як системно-структурного комплексу, що складався з понять та інститутів кримінального права. У результаті проведеного дослідження сформульовано ряд висновків і концептуальних наукових положень, які відтворюють загальні риси та рівень розуміння законодавцем сутності й змісту основних термінів, понять та інститутів кримінального права.

У ході дослідження було встановлено, що в литовсько-польський період джерелами кримінального права були правовий звичай і закон. Автором доведено, що основною тенденцією в цю добу стало поступове переважання закону над звичаєвим правом, що втілилось у трьох періодах: домінування правового звичаю, коли в кожній землі склалася специфічна система звичаєвого права; перехідний період, коли відбулось поєднання дії правового звичаю та закону, а в областях продовжував існувати правовий партикуляризм; домінування закону, коли відбувається кодифікація й уніфікація норм кримінального права в усій державі.

Виявлено важливі тенденції розвитку поняття злочину в досліджуваній період, а саме: матеріальний елемент пов'язувався із спричиненням особі матеріальної, моральної чи фізичної шкоди; злочин ототожнювався із гріхом;

відбулось нормативне оформлення поняття злочину з погляду порушення правила поведінки.

У процесі дослідження автором було акцентовано увагу на основних тенденціях розвитку загальних понять кримінального права: виокремлення як родових об'єктів суспільних відносин щодо охорони інтересів держави, відносин у сфері військової служби, правосуддя, службової діяльності, забезпечення порядку державного управління, охорони прав особи та власності, прав церкви, сім'ї, прав і привілеїв шляхти, норм релігії й моралі; поняттям «суб'єкт злочину» охоплювались усі мешканці держави, іноземці, відбувається формування поняття неосудності за станом здоров'я та за віком, деталізується відповідальність психічно хворих осіб, підвищується вік, з якого наставала кримінальна відповідальність; виділення ознак об'єктивної сторони, а також способу, засобу, місця, часу учинення злочину; розмежування форм вини, врахування мотиву й мети діяння, що впливало на міру покарання; виокремлення форм множинності злочинів; встановлення різної міри покарання залежно від видів співучасників і тяжкості скоєного ними злочину; виділення як стадій учинення злочину готування у формі погрози або дій, замах і закінчене діяння; закріплення обставин, які виключали злочинність діяння.

Автором було з'ясовано, що в українському кримінальному праві XV–XVI ст. відбувається розвиток поняття злочинів у сфері публічних інтересів; наголошено на таких закономірних історично-правових явищах: злочини проти держави були представлені «образою Маєстату» й ототожнювались із посяганням на державний лад, територіальну цілісність держави, нанесення їй економічних збитків, а також пов'язувались із злочинами проти особи в присутності монарха; закріпленні військових злочинів; охороні кримінального закону підлягали здоров'я, честь, свобода, власність шляхтичів; виокремленні злочинів проти правосуддя; появі службових злочинів і посягань проти порядку управління; закріпленні в нормах Литовського Статуту злочинів проти церкви та релігії.

Обґрунтовано, що норми правових пам'яток XV–XVI ст. відобразили розвиток поняття злочинів у сфері приватних інтересів; акцентовано увагу на таких закономірних історично-правових явищах: поняття злочинів проти життя набуває як загальної, так і специфічної термінології, яка відображала окремі види вбивства та форми вини; закріплюється градація вбивств залежно від станової належності, статі, кваліфікуючих обставин, форми вини; злочини проти здоров'я отримують нормативну специфікацію залежно від тяжкості злочину та спричиненої фізичної шкоди; особливим видом злочину проти особи було посягання на її волю; відбувається виокремлення таких злочинів проти власності, як крадіжка, знищення, пошкодження чужого майна, незаконне ним користування; виділяється група змішаних злочинів, які мали свої виняткові ознаки (грабіж, розбій, збройний напад на маєток, село); відбувається становлення злочинів у сімейній сфері та проти моралі.

У ході дослідження було доведено, що основними тенденціями розвитку мети покарання впродовж XV–XVI ст. стали: поступовий занепад значення такої мети, як наповнення державної скарбниці; посилення ролі як загальної, так і спеціальної превенції; важливість досягнення такої цілі покарання, як спокутування гріха; обов'язковість відшкодування шкоди потерпілому; посилення значення як цілей покарання виправлення засудженого й ізоляція злочинця від суспільства; актуалізація залякування.

Встановлено, що законодавцем було закріплено ряд принципів (загальних начал) призначення покарання. Автором виявлено, що покарання мало бути призначене: залежно від тяжкості скоєного злочину; з урахуванням принципу демократизму; з «милосердям»; індивідуально; на основі законності; лише за наявності вини особи; виключно за вироком суду; з урахуванням суворості, жорстокості кар.

Доведено, що основним критерієм класифікації видів покарань є забезпечення, охорона та задоволення нормами кримінального законодавства досліджуваного періоду приватного чи публічного інтересів. Серед додаткових критеріїв класифікації покарань автором виокремлено за:

суб'єктом покарання, самотійністю характеру, формою вини, принципом права-привілею, відносинами сюзеренітету-васалітету, ступенем тяжкості вчиненого злочину, способом і засобом скоєння злочину. Акцентовано на тому, що систему покарань приватного характеру можна виділити в окрему групу, оскільки за відсутності чіткого усвідомлення різниці між злочином і цивільним проступком усі посягання, що спричинювали матеріальну шкоду, вважалися злочинами, а відповідні покарання мали задовольнити приватний інтерес особи чи його сім'ї, родичів.

Автором з'ясовано, що серед покарань, які мали задовольнити приватний інтерес, провідне місце займала головщина, яка стягувалась за вбивство на користь найближчих родичів обох статей. Вона могла бути подвійна, потрійна та у 4-х кратному розмірі залежно від таких критеріїв, як: релігійний і статевий поділ, за обтяжливими обставинами, за соціальним статусом жертви та злочинця. Виявлено, що іншим видом покарання була «нав'язка», яка складала меншу суму, ніж головщина, і передбачалась за спричинену особі фізичну, моральну чи матеріальну шкоду у випадку посягання на її здоров'я, честь чи власність. Встановлено, що до специфіки її стягнення можна віднести те, що за образу честі сума нав'язки була більша, ніж за нанесення поранень, її розмір залежав від тяжкості наслідків злочинного діяння, соціального стану, статі, релігії потерпілого та злочинця, ряду обтяжливих обставин. Ще одним видом у системі покарань приватного характеру був «гвалт», який стягувався за різні злочини проти особи (крім вбивства) та її власності, а його розмір залежав від способу вчинення посягання на права особи чи її власність, соціальний статус потерпілого та злочинця, обтяжливих обставин.

Автором аргументовано, що в українському кримінальному праві XV–XVI ст. відбувається процес формування системи публічних покарань, який виявився в таких закономірних історично-правових явищах: розвиток системи фізичних покарань і більш чітко виокремлення позбавлення волі як тюремного ув'язнення, майнових, спеціальних і церковних покарань. Доведено, що серед

фізичних покарань домінувала смертна кара, а основними тенденціями її розвитку є збільшення впродовж XVI ст. законодавчих норм, в яких були закріплені прості та кваліфіковані види позбавлення життя, формування специфічної термінології, урізноманітнення видів кваліфікованої смертної кари, унормування загальних і специфічних підстав її призначення. Іншим видом фізичних покарань були тілесні кари (болючі та калічніцькі); деякі з них передбачались за принципом «таліону».

Обґрунтовано, що позбавлення волі як тюремного ув'язнення оформлюється впродовж XVI ст., також зростає і кількість норм, в яких був передбачений цей вид покарання. Встановлено, що терміни мали строковий характер і залежали від ступеня тяжкості скоєного злочину. Майнові покарання представлені конфіскацією майна та штрафами в дохід держави. Конфіскація завжди передбачалась за вчинення різноманітних злочинів проти держави або військової служби; штраф передбачався за різні злочини проти держави, військової служби, особи чи її власності.

У ході дослідження виявлено, що спеціальні види покарань передбачались виключно до шляхтичів. Одним з таких було вигнання за межі держави, що означало позбавлення винного всіх шляхетських привілеїв і вольностей. Іншим видом вважалось позбавлення честі, яке застосовувалось за вчинення тяжких державних чи військових злочинів, проти правосуддя, аморальних і ганебних злочинних діянь. Позбавлення права займати певні посади передбачалося за невиконання особою своїх службових обов'язків, прояви халатності. Церковні покарання представлені покутою, яка мала бути застосована одночасно із позбавленням волі за вбивство батьками своєї дитини, забиття конем вагітної жінки, внаслідок чого вона народила мертву дитину.

Ключові слова: Україна, українське кримінальне право, доба Середньовіччя, литовсько-руський період, литовсько-польський період, генеза, Литовський Статут, розвиток, поняття злочину, види злочинів,

покарання, мета покарання, принципи покарання, публічні покарання, система покарань приватного характеру.

SUMMARY

Podoroza L. V. Genesis of Ukrainian Criminal Law in the Middle Ages (XV – first half of XVII centuries). – Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law». – State Tax University, Ministry of Finance of Ukraine. – Irpin, 2024.

The dissertation provides a comprehensive and systematic scientific theoretical and historical study of the issues related to the genesis of Ukrainian criminal law in the Middle Ages (fifteenth – first half of the seventeenth century). The author consistently and logically highlights the historical patterns of development of Ukrainian criminal law in the fifteenth – first half of the seventeenth century in its integrity as a systemic and structural complex consisting of concepts and institutions of criminal law. As a result of the study, the author formulates a number of conclusions and conceptual scientific provisions which reflect the general features and the level of understanding by the legislator of the essence and content of the basic terms, concepts and institutions of criminal law.

The study found that in the Lithuanian-Polish period, the sources of criminal law were legal custom and law. The author proves that the main trend in this period was the gradual predominance of law over customary law, which was embodied in three periods: dominance of legal custom, when each land developed a specific system of customary law; the transitional period, when legal custom and law were combined, and legal particularism continued to exist in the regions; and dominance of law, when criminal law was codified and unified throughout the State.

It is revealed that the important trends in the development of the concept of crime in the period under study were as follows: the material element was associated with causing material, moral or physical harm to a person; crime was identified with

sin; the concept of crime was normatively defined in terms of violation of a rule of conduct.

In the course of the study, the author focused on the main trends in the development of general concepts of criminal law: allocation of public relations to protect the interests of the State, relations in the field of military service, justice, official activities, ensuring the order of public administration, protection of personal and property rights, rights of the church, family, rights and privileges of the gentry, and norms of religion and morality as generic objects; the concept of "subject of crime" covered all residents of the State, foreigners, and the concept of insanity by reason of mental disorder is being formed.

The author has found out that in the Ukrainian criminal law of the XV–XVI centuries. the concept of crimes in the public interest was developing; the author emphasizes the following natural historical and legal phenomena crimes against the state were represented by "insulting the Estates" and were identified with an encroachment on the state system, territorial integrity of the state, causing economic damage to it, and were also associated with crimes against a person in the presence of the monarch; war crimes were enshrined; health, honor, freedom, and property of the nobility were subject to criminal law protection; crimes against justice were singled out; official crimes and offenses against the order of government appeared; crimes against the church and religion were enshrined in the Lithuanian Statute.

It is substantiated that the norms of legal monuments of the XV–XVI centuries reflected the development of the concept of crimes in the sphere of private interests; attention is focused on the following natural historical and legal phenomena: the concept of crimes against life acquired both general and specific terminology which reflected certain types of murder and forms of guilt; the gradation of murder depending on the class, gender, qualifying circumstances, and form of guilt was established; crimes against health received a normative specification depending on the severity of the crime and the physical harm caused; a special type of crime against a person was an encroachment on his or her will; crimes against property such as theft, destruction, damage to other people's property,

illegal use of it were singled out; a group of mixed crimes was distinguished, which had their own exclusive features (robbery, assault, armed attack on an estate, village); crimes in the family sphere and against morality were formed.

The study proves that the main trends in the development of the purpose of punishment during the fifteenth – sixteenth centuries were gradual decline in the importance of such a goal as filling the State treasury; strengthening of the role of both general and special prevention; importance of achieving such a goal of punishment as atonement for sin; mandatory compensation for damage to the victim; increasing importance of the convict's correction and isolation of the offender from society as the goals of punishment; actualization of intimidation.

The author establishes that the legislator has enshrined a number of principles (general principles) of sentencing. The author finds out that punishment should have been imposed: depending on the gravity of the crime committed; taking into account the principle of democracy; with "mercy"; individually; on the basis of legality; only if the person is guilty; exclusively by court sentence; taking into account the severity and cruelty of punishment.

It is proved that the main criterion for classifying types of punishments is ensuring, protection and satisfaction of private or public interests by the criminal law of the period under study. Among the additional criteria for classification of punishments, the author identifies the following: by the subject of punishment, independence of character, form of guilt, principle of law-privilege, relations of suzerainty-vassalage, degree of gravity of the crime, method and means of committing the crime. The author emphasizes that the system of private punishments can be distinguished into a separate group, since in the absence of a clear understanding of the difference between a crime and a civil offense, all offenses that caused material damage were considered crimes, and the relevant punishments were intended to satisfy the private interest of a person or his/her family or relatives.

The author has found that among the punishments that were intended to satisfy private interests, the leading place was occupied by the head tax, which was

levied for murder in favor of the closest relatives of both sexes. It could be double, triple, and 4 times the amount, depending on such criteria as religious and gender division, aggravating circumstances, and the social status of the victim and the perpetrator. It is found that another type of punishment was "imposition", which amounted to a smaller amount than the head tax, and was provided for physical, moral or material damage caused to a person in case of an attack on his or her health, honor or property. It is established that the specifics of its collection include the fact that the amount of imposition for insulting honor was higher than for inflicting injuries, and its amount depended on the severity of the consequences of the criminal act, social status, gender, religion of the victim and the perpetrator, and a number of aggravating circumstances. Another type of private punishment in the system of punishment was "rape," which was levied for various crimes against a person (except murder) and his or her property, and its amount depended on the method of committing an attack on a person's rights or property, the social status of the victim and the perpetrator, and aggravating circumstances.

The author argues that in the Ukrainian criminal law of the fifteenth – sixteenth centuries, there was a process of formation of the system of public punishment, which manifested itself in the following natural historical and legal phenomena: development of the system of physical punishment and a clearer distinction between imprisonment, property, special and ecclesiastical punishments. It is proved that the death penalty dominated among physical punishments, and the main trends in its development were the increase in legislative norms during the sixteenth century, which enshrined simple and qualified types of deprivation of life, the formation of specific terminology, the diversification of types of qualified death penalty, and the regulation of general and specific grounds for its appointment. Another type of physical punishment was corporal punishment (painful and mutilating); some of them were provided for on the principle of "talion".

It is substantiated that imprisonment in the form of imprisonment was formalized during the sixteenth century, and the number of provisions providing for this type of punishment was also growing. It is established that the terms were fixed-

term and depended on the severity of the crime committed. Property penalties are represented by confiscation of property and fines to the state. Confiscation has always been provided for various crimes against the state or military service; fines were provided for various crimes against the state, military service, a person or his/her property.

The study found that special types of punishment were provided exclusively for the nobility. One of them was banishment from the state, which meant depriving the perpetrator of all noble privileges and freedoms. Another type was the deprivation of honor, which was applied for committing grave state or military crimes, crimes against justice, immoral and shameful criminal acts. Deprivation of the right to hold certain positions was envisaged for failure to fulfill one's official duties and negligence. Church punishments were represented by penance, which was to be applied together with imprisonment for the murder of a child by parents, and the beating of a pregnant woman with a horse, which resulted in her giving birth to a dead child.

Keywords: Ukraine, Ukrainian criminal law, Middle Ages, Lithuanian-Russian period, Lithuanian-Polish period, genesis, Lithuanian Statute, development, concept of crime, types of crimes, punishment, purpose of punishment, principles of punishment, public punishment, system of private punishment.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Подорога Л. В. Поняття злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 36–38. URL : http://www.lsej.org.ua/12_2023/4.pdf.

2. Leonid V. Podoroha. Crimes against a Person in the Ukrainian Criminal Law of the 15th–16th Centuries. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 118. С. 51–57. URL : https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/podoroha_118.pdf.

3. Podoroga L. V. The death penalty in the history of Ukrainian criminal law in the Fifteenth and Sixteenth centuries. *Ірпінський юридичний часопис. Серія : Право*. 2024. Вип. 1 (14). С. 21–29. URL : <https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/209/209>

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

4. Подорога Л. В. Джерела українського кримінального права у XV – першій половині XVII ст. *People and the world: global problems of human development* : XIV Міжнародна науково-практична конференція, м. Прага, 18–20 грудня 2023 р. Прага, 2023. С. 126–128.

5. Подорога Л. В. Поняття об’єктивної сторони складу злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст. *Current methods of improving outdated technologies and methods* : the I International Scientific and Practical Conference, January 8–10, 2024, Bilbao, Spain. С. 194–196.

6. Подорога Л. Поняття та види військових злочинів в українському кримінальному праві XVI ст. *Правове відновлення України як потужної європейської держави через призму міжнародного досвіду* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18 квітня 2024 р. Київ : ДУІТ, 2024. С. 216–219.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ.....	12
1.1. Огляд наукової літератури з проблеми дослідження	12
1.2. Характеристика джерел.....	30
Висновки до розділу 1.....	40
РОЗДІЛ 2. ЕВОЛЮЦІЯ ЗАГАЛЬНИХ ПОНЯТЬ, ІНСТИТУТІВ ТА ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ У XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.	43
2.1. Джерела права та поняття злочину в литовсько-польський період.....	43
2.2. Розвиток загальних понять кримінального права.....	60
2.3. Види злочинів та еволюція їх понять у кримінальному праві.....	80
Висновки до розділу 2.....	105
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ У XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.....	110
3.1. Тлумачення мети та принципів призначення покарання.....	110
3.2. Характерні риси системи покарань приватного характеру	126
3.3. Інституалізація публічних покарань.....	147
Висновки до розділу 3.....	172
ВИСНОВКИ.....	178
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	185
ДОДАТКИ.....	209

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Арк. – аркуш,

Арт. – артикул,

КК – Кримінальний кодекс України,

КПК – Кримінально-процесуальний кодекс України,

ЛС – Литовський Статут,

Навч. посіб. – навчальний посібник,

Спр. – справа,

Ст. – стаття,

Ф. – фонд,

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України,

ч. – частина.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Одним із найважливіших завдань сучасної української історично-правової науки є пошук та вирішення з наукової об'єктивної позиції проблемних питань, пов'язаних із правовою спадщиною українського народу, зокрема й у добу Середньовіччя.

Це дає змогу не тільки заповнити існуючі в науці прогалини, але й визначити характер світогляду українського народу, особливості його правосвідомості, напрями й характер культурного генезису, досягнення в правовому розвитку, рівень соціально-економічного розвитку, матеріального життя українського соціуму та інше.

Ця тема дослідження є актуальною і з огляду на обраний Україною європейський вектор розвитку, долучення українського народу до прогресивних процесів сучасної цивілізаційної еволюції європейських націй.

Дослідження історії українського кримінального права у XV – першій половині XVII ст., крім того, має й практичне значення, оскільки дозволяє врахувати під час проведення реформування кримінального законодавства України (особливо в умовах широкомасштабної війни росії проти України, введення воєнного стану) досвід українського народу у сфері регулювання кримінально-правових відносин. Саме це істотно актуалізує тему цього дисертаційного дослідження.

Варто наголосити, що зазначена проблематика у вітчизняній історико-правовій науці не дістала свого належного вирішення. Аналіз праць учених свідчить про відсутність системних і комплексних наукових розвідок, спрямованих на доведення історичної закономірності розвитку українського кримінального права в XV – першій половині XVII ст. у його цілісності, а також наукове пізнання усіх понять та інститутів українського кримінального права як системно-структурного комплексу.

Отже, можна стверджувати, що існує прогалина у вітчизняній історико-правовій науці стосовно важливих аспектів історичного розвитку українського

кримінального права за доби Середньовіччя (XV – перша половина XVII ст.) як невід’ємної складової частини загальної генези українського кримінального права впродовж усього його існування.

Тому вирішення зазначеної проблеми, по-перше, дозволяє заповнити цю прогалину, сприяє наповненню системою знань досить важливої ділянки вітчизняної історико-правової науки, пов’язаної із дослідженням правового розвитку українського народу за такими параметрами, як: джерела кримінального права, норми, основні поняття й інститути кримінального права.

По-друге, актуальність цього дисертаційного дослідження полягає у можливості як подальшого наукового вивчення історії українського кримінального права наступного періоду (періоду Гетьманської України), так і відтворення його загальної генези, починаючи з доби України-Русі, дає змогу проводити комплексні та системні історичні порівняльно-правові дослідження розвитку українського кримінального права й кримінального права країн Європи.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконане в межах планових науково-дослідних тем у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук НАН України на 2024–2028 роки, затвердженими постановою Президії НАН України від 10 січня 2024 р. № 8, ґрунтується на положеннях Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021, Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2024-2029 роки, Стратегії розвитку Державного податкового університету на 2022–2027 рр., затвердженої Вченою радою Державного податкового університету 30 червня 2022 р., протокол № 11.

Тема дисертації затверджена Вченою радою Державного податкового університету (протокол № 6 від 24 листопада 2022 року). Уточнена Вченою

радою Державного податкового університет (протокол № 5 від 26 жовтня 2023 року).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є дослідження генези українського кримінального права за доби Середньовіччя (XV – перша половина XVII ст.), виявлення закономірностей та особливостей цього процесу в умовах відсутності української державності.

Відповідно до поставленої мети сформульовані такі *завдання*:

- здійснити огляд наукової літератури з проблеми дослідження;
- надати характеристику джерельній базі дослідження;
- проаналізувати джерела кримінального права й уточнити зміст поняття злочину в литовсько-польський період;
- простежити розвиток загальних понять кримінального права;
- з’ясувати сутність видів злочинів та основні напрями їх розвитку;
- визначити зміст мети та принципів покарання;
- виявити характерні риси системи покарань приватного характеру;
- обґрунтувати процес інституціоналізації публічних покарань.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, які складаються в результаті виникнення, розвитку та реалізації кримінально-правових норм.

Предметом дослідження є генеза українського кримінального права за доби Середньовіччя (XV – перша половина XVII ст.).

Хронологічні рамки охоплюють період XV – першої половини XVII ст. Такі часові рамки дають змогу повною мірою висвітлити процеси розвитку норм, основних та інститутів українського кримінального права в литовсько-польський період (тобто за доби існування Великого князівства Литовського та Речі Посполитої), коли була відсутня українська державність.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційної роботи є комплекс методів і прийомів наукового пізнання, що спрямовується на дослідження генези українського кримінального права за доби Середньовіччя (XV – перша половина XVII ст.).

Діалектичний метод дозволив простежити розвиток норм, основних та інститутів українського кримінального права в XV – першій половині XVII ст. у відповідності з комплексним підходом, що забезпечило розгляд проблематики дослідження в єдності її внутрішньо-правового змісту й зовнішньоправової форми, зокрема аналіз структурних елементів українського кримінального права в поєднанні з джерелами (формами) кримінального права (підрозділи 1.1., 1.2, 2.1, 2.2, 2.3).

Методи аналізу і синтезу як протилежні сторони одного дослідницького інструменту забезпечили обґрунтованість висновків щодо проведення розділювальних та поєднувальних операцій з суспільними явищами (функціонуванням громадських організацій) як елементів загальної системи суспільства (підрозділи 2.2, 2.3, 3.2).

Застосування методів прогнозування та моделювання сприяло виведенню науково обґрунтованих передбачень щодо тенденцій розвитку громадських організацій як елементів суспільної системи (підрозділи 2.2, 2.3, 3.1).

Методи індукції та дедукції забезпечили логічне структурування висновків і узагальнень (підрозділи 2.3, 3.2, 3.3).

За допомогою методу узагальнення стало можливим підсумувати розвиток суспільних відносин, урегульованих кримінально-правовими нормами впродовж досліджуваного періоду (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2, 2.3).

Герменевтичний метод став основою для аналізу правових приписів, які містились у правових пам'ятках XV – першої половини XVII ст. (підрозділи

Методи сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного знайшли своє застосування під час дослідження суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних, релігійних та інших умов розвитку українського кримінального права у XV – першій половині XVII ст. (підрозділи 2.1, 2.3, 3.1, 3.2).

Системно-структурний метод відіграв значну роль у процесі дослідження українського кримінального права зазначеного періоду як

системно-структурного комплексу, в якому структурними елементами виступали поняття злочину, види злочинів, різноманітні загальні поняття кримінального права, інститут покарання тощо (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 2.2, 2.3, 3.2).

Історико-правовий метод дозволив реконструювати складну картину функціонування й розвитку норм, основних понять та інститутів українського кримінального права в умовах панування правосвідомості доби Середньовіччя (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.1, 3.2, 3.3).

Порівняльно-історичний метод уможливив здійснити послідовне порівняння між собою структурних елементів українського кримінального права впродовж XV – першої половини XVII ст. за правовими пам'ятками зазначеного періоду (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3).

Порівняльно-правовий метод наукового дослідження став підґрунтям для підтвердження авторських висновків і узагальнень щодо результатів порівняння історичних особливостей визначених періодів в становленні і розвитку громадських організацій та інших легітимних утворень без ознак прибутковості (підрозділи 3.2, 3.3).

Формально-юридичний метод використано для дослідження й тлумачення норм українського кримінального права, а також відповідної термінології, яка відображала основні поняття кримінального права (підрозділи 2.1, 3.2, 3.3).

Нормативно-правовою базою дисертації є Конституція України, закони України, укази Президента України, постанови Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, нормативні документи міністерств і відомств, рішення судів.

Емпіричну базу дослідження становлять архівні документи і матеріали (понад двадцять архівних справ із ста опрацьованих), що стосуються історії українського права за доби Середньовіччя, а також науково-літературні джерела.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є комплексним і системним теоретично-історичним дослідженням генези українського кримінального права за доби Середньовіччя (XV – перша

половина XVII ст.). Наукова новизна одержаних результатів виявляється в таких положеннях і висновках, які відображають особистий внесок дисертанта в розроблювану проблему:

вперше:

– доведено історичну закономірність розвитку українського кримінального права у XV – першій половині XVII ст. у його цілісності як системно-структурного комплексу, що складався з понять та інститутів (поняття злочину, загальні поняття кримінального права, види злочинів, мета, принципи та система покарань);

– обґрунтовано поділ видів злочинів на злочини у сфері публічних інтересів (злочини проти держави, військової служби, прав і вольностей шляхти, правосуддя, порядку управління, службові злочини, проти церкви й релігії) та злочини у сфері приватних інтересів (злочини проти життя, здоров'я, волі особи, її власності, змішані злочини, злочини в сімейній сфері та проти моралі) й виокремлено та систематизовано кваліфікуючі обставини кожного виду злочину;

– встановлено поділ видів покарань залежно від забезпечення, охорони й задоволення нормами кримінального законодавства приватного (головщина, нав'язка, гвалт) чи публічного (смертна кара, тілесні покарання, позбавлення волі, конфіскація майна, штраф, вигнання за межі держави, позбавлення честі або посади) інтересів, а також виділено додаткові критерії поділу за: суб'єктом покарання, самостійністю характеру, формою вини, принципом права-привілею, відносинами сюзеренітету-васалітету, ступенем тяжкості вчиненого злочину, способом і засобом скоєння злочину;

удосконалено:

– положення, що поняття злочину в литовсько-польський період охоплювало матеріальний елемент, який пов'язувався із спричиненням особі матеріальної, моральної чи фізичної шкоди; релігійний елемент, який втілював розуміння злочину як гріха; формальний елемент, який означав нормативне оформлення поняття злочину з погляду порушення правила поведінки;

– тезу, що у XV–XVI ст. відбувається виокремлення як родових об’єктів суспільних відносин щодо охорони інтересів держави, відносин у сфері військової служби, правосуддя, службової діяльності, забезпечення порядку державного управління, захисту прав особи та власності, прав церкви, сім’ї, прав і привілеїв шляхти, норм релігії та моралі;

– висновок, що впродовж XV–XVI ст. відбувалися процеси занепаду значення такої мети покарання, як наповнення державної скарбниці, посилення ролі як загальної, так і спеціальної превенції, встановлення обов’язковості відшкодування шкоди потерпілому, посилення значення як цілей покарання виправлення засудженого й ізоляція злочинця від суспільства, актуалізації залякування, що втілювалось у кількісному зростанні впродовж XVI ст. норм, які містили різноманітні види смертної кари та тілесних покарань;

дістали подальшого розвитку:

– твердження про поступове переважання в литовсько-польський період закону над звичаєвим правом, що втілювалось у трьох періодах: період домінування правового звичаю (до 50–60-х років XV ст.); перехідний період (співіснування правового звичаю та закону до прийняття I редакції Литовського Статуту); домінування закону (від видання I редакції Литовського Статуту);

– теза про те, що злочини проти держави були представлені «образою Маєстату» й ототожнювались із посяганням на державний лад, територіальну цілісність держави, нанесення їй економічних збитків, а також пов’язувались із злочинами проти особи в присутності монарха;

– положення про те, що законодавцем було закріплено ряд принципів (загальних начал) призначення покарання, яке мало передбачатися: залежно від тяжкості скоєного злочину; з урахуванням принципу демократизму; з «милосердям»; індивідуально; на основі законності; лише за наявності вини особи; виключно за вироком суду; з урахуванням суворості, жорстокості кар.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки та пропозиції, які містяться в роботі, можуть бути використані у:

– *науково-дослідній сфері* – як підґрунтя для подальшого дослідження історії українського кримінального права;

– *освітньому процесі* – для проведення різних форм занять зі студентами денної та заочної форм навчання й у процесі підготовки підручників, навчальних посібників, під час розробки лекційних курсів, робочих програм, навчально-методичних комплексів із дисциплін «Історія держави і права України», «Теорія держави і права», «Історія вчень про державу і право», «Історія українського права», «Історія України»;

– *практичній діяльності* – під час підготовки та проведення круглих столів, конференцій, семінарів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на засіданні кафедри теорії та історії держави і права Державного податкового університету. Результати дослідження були оприлюднені на 3 міжнародних науково-практичних конференціях: «People and the world: global problems of human development» (м. Прага, Чехія, 18–20 грудня 2023 р.), «Current methods of improving outdated technologies and methods» (м. Більбао, Іспанія, 8–10 січня 2024 р.), «Правове відновлення України як потужної європейської держави через призму міжнародного досвіду» (м. Київ, 18 квітня 2024 р.).

Публікації. Основні наукові результати дисертації викладені в 6 наукових публікаціях, серед яких 3 наукові статті, опублікованих у фахових юридичних виданнях України, затверджених МОН України, 3 тези доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається із вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 207 сторінок, з яких основного тексту – 184 сторінки. Список використаних джерел містить 227 найменувань на 22 сторінках, додаток на 1 сторінці.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕМИ

1.1. Огляд наукової літератури з проблеми дослідження

На нашу думку, огляд наукової літератури буде досить утруднений, якщо не визначити структурні складові системи тих наукових праць, які мають зв'язок із тематикою цього дослідження. Враховуючи специфіку напряму й теми наукового дослідження, визначаємо такі структурні елементи (вони розміщені автором дослідження у вертикальній послідовності від загального до конкретного):

– загальні праці з теорії держави й права, історії держави й права України та історії українського права, які містять ті наукові поняття, категорії, терміни, дефініції, юридичні конструкції, на яких базується ця робота, і є важливими для досягнення мети дослідження;

– враховуючи те, що тема дослідження має не тільки історико-правовий характер, але й пов'язана із розвитком норм кримінального права, то потрібним структурним елементом виступають і праці науковців-фахівців у сфері сучасного кримінального права України. Адже саме такі праці мають необхідний і цінний теоретичний матеріал для осмислення дисертантом особливостей сутності, змісту норм, понять, інститутів українського кримінального права в досліджувану добу;

– загальні праці з проблеми дослідження. Це роботи вітчизняних науковців, які безпосередньо, але частково охоплюють предмет цієї дисертації або за хронологічною ознакою є більш широкими;

– спеціальні праці вчених, які торкаються, по-перше, дослідження проблеми походження й розвитку в Україні джерел права (правовий звичай, закон, судовий прецедент тощо), по-друге, наукового вивчення джерел українського кримінального права в XV – першій половині XVII ст.;

– праці українських науковців, в яких у певній мірі йдеться про наукову розробку й надання характеристики поняття злочину, загальним поняттям кримінального права (складу злочину, множинності злочинів, співучасті в злочині, стадіям учинення злочину, обставинам, що виключають злочинність діяння, тощо), різноманітним видам злочинів в українському кримінальному праві XV – першої половини XVII ст.;

– праці вітчизняних учених, в яких було здійснено дослідження інституту покарання (мети й системи покарань) в українському кримінальному праві XV – першої половини XVII ст.;

– праці автора цього дисертаційного дослідження, які стосуються предмета роботи й у певній мірі розкривають авторську концептуальну позицію стосовно розвитку українського кримінального права у XV – першій половині XVII ст.

1. Загальні праці з теорії держави й права, історії держави й права України та історії українського права. До них насамперед належать підручники (за ред. О. В. Петришина; за ред. М. І. Козюбри) й навчальні посібники з теорії держави й права [3; 6; 29], які містять потрібний матеріал для розуміння понять «джерело права», «система права», «галузь права», «інститут права», «норма права», «правопорушення» (зокрема, злочину), «юридична відповідальність» та інше. Також до загальнотеоретичних праць належать наукові статті з проблем джерел і форм права, соціально-правової цінності людини в нормативістському праворозумінні [1; 2; 8].

Інший блок складають підручники, навчальні посібники та монографії (автор Я. Падох; автори Б. Й. Тищик та О. А. Вівчаренко; за ред. О. Шевченка; автор Р. Лашенко; автор І. Я. Терлюк; за ред. В. Я. Тація та А. Й. Рогожина; автор В. П. Діденко; автор П. П. Музиченко) з історії держави й права України та історії українського права, які розкривають сутність історичного процесу генези українського права впродовж усього його існування та слугують важливим науковим підґрунтям для осмислення дисертантом усієї складності цього процесу в досліджувану ним добу [24; 25; 26; 30; 33; 50; 57; 79; 81; 166].

До цього блоку додаються спеціальні праці з окремих проблемних питань розвитку українського права, зокрема й кримінального, а саме:

– О. М. Лоцихіна, А. Й. Француза, С. В. Кудіна (вирішуються проблеми соціальної цінності жінки) [9];

– А. Француза, О. Лоцихіна, Н. Камінської (досліджуються питання правового статусу жінки) [15];

– О. Б. Загурського (висвітлюються питання кримінально-процесуальної політики в польсько-литовській державі) [20];

– Є. О. Харитонова та О. І. Харитонові (розробляються питання про місце правової системи України в системі координат між західною та східною традиціями права) [66];

– С. В. Кудіна (висвітлюються проблеми розвитку порівняльної історії права) [67];

– Н. В. Вангородської (здійснюється історично-правовий аналіз правової природи злочину та покарання) [76];

– В. Крейчі (досліджуються збройні сили Великого князівства Литовського за гетьманування К. І. Острозького) [119];

– Н. П. Старченко (аналізується поняття «честь» як регулятора шляхетського статусу) [123];

– В. Є. Рубаника (досліджується інститут права власності в Україні, його становлення й розвиток в період до 1917 року) [133].

2. Праці науковців-фахівців у сфері сучасного кримінального права України. До них належать новітні праці в галузі кримінального права України, підготовлені науковцями ННІ права Державного податкового університету (В. В. Топчієм, Г. В. Дідківською, В. В. Лисенком, В. І. Антиповим, О. Г. Колбом, Г. М. Мамкою, Ю. В. Нікітіним та іншим), підручники та навчальні посібники з кримінального права України, науково-практичні коментарі (автор А. А. Вознюк; за ред. О. М. Литвинова; за ред. В. Я. Конопельського, В. О. Меркулової; за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка; автор Ю. В. Александров; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація) [69; 70; 71; 72; 84; 87].

Вони містять потрібний матеріал з фундаментальних основ сучасного кримінального права України, розкривають сутність понять, термінів, юридичних конструкцій цієї галузі права, надають розуміння поняттю «норми кримінального права», визначають його інститути відповідно до чинного Кримінального кодексу України 2001 р.

Також до цієї групи наукових праць належать монографії та статті з різноманітних проблемних питань сучасного кримінального права України, і одночасно вони дають уявлення про певний інститут кримінального права України. У своєму дослідженні використали такі праці:

– Г. М. Самілика (досліджується поняття «склад злочину» та його структурні елементи) [85];

– І. О. Бандурки (вивчається об'єкт злочину як кримінально-правова категорія) [86];

– І. Гриненка (виявляються ознаки суб'єкта злочину як критеріїв класифікацій злочинів) [89];

– В. В. Локтіонової (з'ясовуються ознаки об'єктивної сторони злочину та місце серед них злочинних наслідків) [91];

– О. В. Уса, М. Я. Гуцуляка та Л. О. Костюка (здійснюється теоретична кваліфікація злочину за ознаками суб'єктивної сторони складу злочину; виявляються поняття, зміст та ознаки суб'єктивної сторони складу злочину) [93; 94];

– М. С. Магаріна, Н. І. Устрицької (досліджується множинність злочинів за чинним кримінальним законодавством України, а також кримінально-правовий зміст сукупності злочинів) [97; 98];

– С. М. Балабана, О. О. Кваші (розробляються проблемні питання про причини й умови рецидивної діяльності; досліджується інститут співучасті в злочині) [100; 101];

– І. О. Зінченка (вивчаються стадії вчинення злочину за кримінальним правом України) [104];

– Г. Андрусяка, В. В. Аніщука (визначається поняття обставин, що виключають злочинність діяння, в кримінальному праві України; встановлюється їх юридична природа) [104; 105];

– А. М. Яценка (здійснюється теоретична класифікація злочинів за чинним кримінальним законодавством України) [109];

– С. І. Афанасенко та І. М. Стойкова; М. П. Богданової (надається характеристика злочинам проти основ національної безпеки України, що посягають на відносини в політичній сфері; розробляються специфічні питання кримінальної відповідальності за втручання в діяльність державного діяча в Україні) [111; 113];

– В. В. Дем'яновського (встановлюється кримінальна відповідальність за привласнення, заволодіння військовим майном через зловживання службовим становищем, учинене військовою службовою особою) [121];

– А. В. Андрушка (розробляються теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи) [124];

– В. В. Шаблистоного та В. Ю. Коломійця (надається характеристика тілесному ушкодженню як злочину проти життя та здоров'я людини за кримінальним правом України) [132];

– Ю. А. Дорохіна, А. М. Бабенка й М. В. Палія, М. Ю. Шуп'яна, Г. С. Тіграняна (досліджуються злочини проти власності, окремо здійснюється вивчення таких видів корисливих злочинів, як крадіжка (кишенькова крадіжка), грабїж, розбій та шахрайство) [134; 135; 139; 141];

– Р. О. Мовчана (встановлюється кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин) [138];

– Н. Г. Габля, С. Л. Недова, М. І. Бажанова, В. О. Меркулової (виявляється мета покарання за чинним кримінальним законодавством України, здійснюється теоретична розробка поняття «кара» та встановлюється її сутність) [152; 153; 155; 156];

– О. А. Гритенка (прослідковується процес виправлення під час відбування покарання з позбавлення волі) [157];

– А. В. Градецького, І. В. Щеулової, Д. О. Московченка (розробляються питання запобігання злочинності, превентивної ролі застосування покарання, визначаються загальні засади призначення покарання) [161; 162; 164];

– Т. О. Гончара, С. Крушинської та Т. Нікіфорової, Р. Ш. Бабанли (надається характеристика звільненню від кримінальної відповідальності й звільненню від покарання та його відбування, виявляються проблеми призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом) [167; 168; 169];

– О. Олійника, О. П. Рябчинської, В. І. Тютюгіна, Н. В. Басалюк (досліджується система покарань у доктрині сучасного кримінального права України, встановлюються проблемні питання сучасної системи покарань) [172; 173; 174; 175];

– С. Я. Бурди, М. Г. Корабля та Ю. В. Шинкарьова, М. Г. Томи, Ю. А. Пономаренка, Б. М. Телефонка (надається характеристика таким видам покарання, як конфіскація, спеціальна конфіскація, кримінальний штраф) [187; 188; 189; 190; 191];

– Д. С. Шияна, І. Д. Метельського, В. І. Тютюгіна (встановлюються ознаки такого виду покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю) [196; 197; 198; 199].

3. Загальні праці з проблеми дослідження. Насамперед варто звернути увагу на дисертаційне дослідження М. І. Колоса «Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність» [43]. У цій науковій праці автором охоплено значний хронологічний проміжок: від періоду Стародавнього Світу до сьогодення.

У коло наукової уваги М. І. Колоса потрапили такі важливі питання, як передумови формування українського кримінального права, злочини й покарання в країнах Стародавнього Сходу, Риму, Східної Римської імперії, біблійна доктрина злочину та покарання, кримінальне право України-Русі та ін.

У розділі 2 «Особливості умов функціонування та розвитку українського кримінального права в XIII–XVIII ст.» М. І. Колосом були послідовно розглянуті питання соціально-територіальних, державних і теологічних умов функціонування українського кримінального права в XIII–XV ст., кримінальне право Литовсько-Руської держави в XVI ст., особливості функціонування та розвитку українського кримінального права в XVI–XVIII ст. тощо.

Особливу увагу автор цього дисертаційного дослідження приділив питанню характеристики кримінально-правових норм, які містились у Судебнику Казимира 1468 р., дослідивши наявні види злочинів за його складом, звернувши увагу як на суб'єктивні, так і об'єктивні ознаки злочину.

Також М. І. Колос прискіпливо проаналізував види злочинів за трьома редакціями Литовського Статуту: проти держави, проти життя та здоров'я особи, проти її свободи, честі й гідності, проти власності (крадіжка, грабїж, розбій, знищення чи пошкодження майна), проти правосуддя, злочини у сфері господарської діяльності, у військовій сфері.

Не залишились поза його увагою й питання покарання. М. І. Колос наголосив на принципах кримінальної відповідальності, а головне – проаналізував види покарань: смертну кару, травмувальні покарання, позбавлення винного волі, покарання, що супроводжувалися ганьбою, компенсаторні. Також ним були досліджені в розвитку такі поняття, як «необхідна оборона», «суб'єктивна сторона складу злочину», «невинуватість психічно хворих осіб», «звільнення від покарання».

Утім варто зауважити, що ним, як вважаємо, недостатньо було проаналізовано ряд проблемних питань кримінального права за різними редакціями Литовського Статуту: поняття злочину, склад злочину, окремі види злочинів і покарань, принципи кримінальної відповідальності, загальні поняття кримінального права, інститут звільнення від кримінальної відповідальності.

Не дістало також належного висвітлення таких питань, як: характеристика джерел українського кримінального права у XV – першій

половині XVII ст., розвиток норм кримінального права в період до видання Литовського Статуту, рецепція норм польського й німецького законодавства та інше.

Іншими науковими працями, які належать до цього блоку робіт, є дисертаційне дослідження Т. Ф. Байраки «Формування і розвиток українського і російського кримінального права в XI – першій половині XVII ст.» та її монографія «Генега кримінального права України та Росії за доби Середньовіччя» [18; 19]. Ці праці є фактично однотипними за змістом і викладом наукового матеріалу, тому їх доцільно розглядати не окремо, а в сукупності.

Як видно з назв її дисертації та монографії, хронологічний період охоплює XI – першу половину XVII ст., тобто предмет нашого дослідження за часовими рамками входить і до хронологічних рамок наукових праць Т. Ф. Байраки. Беззаперечним позитивом варто визнати те, що науковиця провела послідовне дослідження кримінального права України за його поняттями й інститутами, здійснила ретельний аналіз поняття злочину, складу злочину, інших загальних понять кримінального права, видів злочинів, мети та системи покарання.

Проте метою її дослідження було не стільки доведення історично-правового розвитку українського кримінального права в XV – першій половині XVII ст., скільки здійснення порівняльно-правового аналізу між кримінальним правом України та московії за доби Середньовіччя. Цим зумовлювалися, відповідно, й визначені нею основні завдання. Інакше кажучи, за предметом, авторською концепцією та методологічним підходом її дві праці становлять за напрямом і характером роботи відмінність від цього авторського дослідження.

Ще одна наукова праця представлена дисертаційним дослідженням на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук «Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського» (автор Ю. В. Копик) [23]. Ця робота цікава тим, що у ній достатньо детально

проаналізовані норми кримінального права за існуючими на той час правовими пам'ятками.

Особлива увага Ю. В. Копик саме і звертається на джерельну базу: джерела кримінального права на українських землях до прийняття Статутів Великого князівства Литовського, статuti Великого князівства Литовського 1529 р. і 1566 р. як джерела кримінального права на українських землях. Підкреслюється їх виняткова значущість для розробки авторкою дисертаційного дослідження власної концепції історії кримінального права у визначені нею хронологічні рамки.

Власне, аналізу норм кримінального права присвячені розділ 3 «Правові основи кримінальної відповідальності на українських землях у складі Великого князівства Литовського» та розділ 4 «Види злочинів та їх характеристика у праві Великого князівства Литовського».

У розділі 3 надається характеристика поняттю злочину та складу злочину в кримінальному праві Великого князівства Литовського, встановлюється мета й система покарань, звертається увага на інститут звільнення від кримінальної відповідальності та заміни покарання.

У розділі 4 Ю. В. Копик здійснює дослідження критеріїв класифікації злочинів, злочинів проти державної влади, порядку управління, військової служби та судочинства, злочинів проти особи й власності, релігії та церкви.

Варто наголосити на тому, що авторка дисертаційного дослідження достатньо вдало впоралась із поставленими завданнями. Зокрема, потрібно свідчити про: послідовність і системність викладу матеріалу за основними поняттями й інститутами кримінального права; максимальне врахування нею відомих сучасній науці кримінального права України загальних понять, видів злочинів; їх інтерпретацію принагідно до тодішніх умов існування суспільства в українських землях. Треба зазначити як позитив не тільки висвітлення матеріалу за нормами кримінального законодавства, але й залучення певної кількості архівних матеріалів, які містили вироки судів із кримінальних справ.

Водночас варто наголосити, що за характером (як видно із назви й тексту дисертаційного дослідження) ця праця орієнтується не стільки на динаміці (тобто розвитку кримінального права), скільки на статиці, адже йдеться не про «розвиток кримінального права», а про «кримінальне право», що передбачає, власне, опис норм та інститутів кримінального права. Також привертає увагу, що досліджується не «українське кримінальне право» в його розвитку, а «кримінальне право на українських землях», отже, зазначається про позанаціональне право.

Крім того, період, представлений у цьому дисертаційному дослідженні, є більш широким, оскільки йдеться про литовсько-польську добу, що неминуче охоплює дослідження основних норм, понять, інститутів кримінального права й за Литовським Статутом 1588 р.

Нарешті, ще одним дослідженням є кандидатська дисертація Д. І. Любченка «Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст.» [78]. У ній автор використав як одне з джерел кримінального права Литовський Статут 1588 р., проаналізувавши його за основними нормами, поняттями й інститутами. Саме в цьому його робота становить певну значущість для огляду наукової літератури з теми нашого дослідження.

4. Спеціальні праці вчених, які торкаються дослідження проблеми походження й розвитку в Україні джерел права (правовий звичай, закон, судовий прецедент тощо) та наукового вивчення джерел українського кримінального права в XV – першій половині XVII ст.

Як видно, ця група праць складається із двох блоків. До першої групи можна віднести ряд праць, зокрема монографічне дослідження Л. А. Кушинської «Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст.» [7], в якій авторка висловила свою думку щодо особливостей походження звичаєвого права в давній період історії слов'янства та його поступової трансформації.

На походженні, структурі та розвитку зупинилась у своєму курсі лекцій «Звичаєве право» К. С. Лісова [12]. У цій праці міститься розгорнутий аналіз особливостей функціонування елементів звичаєвого права в українському суспільстві.

Подібними є праці Л. Л. Богачової, Д. Р. Ковальчук, А. Ю. Кундій [13] та І. В. Борщевського [14].

Привертає до себе увагу ще одне фундаментальне за виконанням монографічне дослідження колективу авторів «Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст.» (за ред. І. Б. Усенка) [28]. У ньому, на відміну від інших подібних праць, міститься не лише теоретична розробка звичаєвого права (правового звичаю), але й простежується безперервний процес його розвитку в Україні, починаючи з IX століття. Наголошується, що, на відміну від української державності, український правовий звичай існував постійно.

На іншому джерелі права – нормативно-правовому акті – зупинила свою увагу М. Панфьорова. У роботах «Джерела права в Україні ранньомодерної доби: особливості класифікації» та «Еволюція нормативно-правового акта в системі джерел права України IX–XIX ст.ст.» [51; 52]. Загалом нею розглянуто проблему історичної еволюції цього джерела права України впродовж чималого хронологічного відрізка.

Другу групу становить значний пласт праць, присвячених джерелам права й правовим пам'яткам безпосередньо досліджуваному нами періоду. Серед них можна виділити, по-перше, ті, які стосуються вивчення правового звичаю як джерела українського кримінального права XV – першої половини XVII ст. Такими є роботи:

– Р. Д. Іванського, який висвітлив проблему правового звичаю як джерела староруського карного права [10];

– М. Гримич, що намагалася з'ясувати співвідношення кодифікованого права та звичаєво-правової традиції на прикладі Литовського Статуту й звичаєвого права [11];

– С. Борисенка. У своїй розвідці автор дослідив складні питання партикуляризму українського звичаєвого права у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст., використавши для цього різноманітні джерела: Судебник Казимира 1468 р., статутні обласні привілеї, які діяли в українських землях [16];

– М. Г. Тараненка, М. М. Тараненка, які розглядали питання правової оцінки входження та становища українських земель у складі Великого князівства Литовського) [17];

– С. В. Кудіна. Автором досліджувались форми існування кримінального права України у X – першій половині XVII ст.) [27];

– М. М. Бедрій надавав історико-юридичну характеристику литовському звичаєвому праву [44].

По-друге, це праці, які стосуються вивчення законодавства (нормативно-правового акта) та судового прецеденту як джерел українського кримінального права XV – першої половини XVII ст. Це роботи:

– О. Й. Вовка (досліджувалися публічно-правові акти в системі джерел міського самоврядування, проблема систематизації литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть, Литовський Статут 1588 року як правова пам'ятка міського самоврядування в Україні, а також Литовські Статути як пам'ятки військового права XVI ст.) [5; 42; 63; 64];

– І. Й. Бойка (надавалась характеристика польському праву як важливому джерелу статутів Великого князівства Литовського (1529–1588 рр.) [32];

– Н. Гірної (вивчався історичний аспект функціонування законодавства Великого князівства Литовського другої половини XIV – початку XVI століття) [34];

– О. О. Бахуринської (аналізувався текст статутних земських грамот як кримінально-правових джерел Литовського Статуту 1529 року) [35];

– Ж. О. Дзейко (досліджувалась законодавча техніка у Великому князівстві Литовському на прикладі наукового вивчення текстів окремих нормативно-правових актів цієї держави) [39];

– С. Г. Ковальнової. У своїй монографії «Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року» вчена намагалася проаналізувати джерела цієї правової пам'ятки, а також на основі текстологічного аналізу її статей надати їм юридичну характеристику, привернувши особливу увагу до кримінально-правових норм [40]. Подібною є й робота А. М. Толкач [46];

– П. П. Музиченка (досліджувались основи формування судового прецеденту в українських землях XIV – початку XVI століть) [45];

– Л. В. Подорога (аналізувався текст нормативно-правових актів початку XVI ст., а також Литовського Статуту) [41].

– науковців, які досліджували як джерело українського кримінального права XV – першої половини XVII ст. Литовський Статут (Є. В. Шаломєєв, А. Є. Шевченко, С. В. Кудін, Х. В. Майкут, Т. С. Мандюк, Р. Лащенко, Н. В. Атаманова) [53; 54; 56; 58; 59; 61; 62];

– учених, які досліджували історичну долю Литовського Статуту 1588 р. та його чинність в Україні в наступні історичні періоди (Т. О. Остапенко, О. І. Гуржій, І. Й. Бойко, А. Яковлів, І. Теличенко, М. Є. Слабченко) [55; 207; 208; 209; 210; 211; 212];

– науковців, які опікувалися проблемами різноманітних впливів на Литовський Статут і загалом на законодавство досліджуваного нами періоду (А. В. Крижевський (досліджував рецепцію норм римського права); І. М. Луцький (вивчав проблему впливу християнської етики); О. В. Мартинюк, К. Р. Добкіна, Ю. Н. Бадахов (досліджував впливи релігії на розвиток інститутів кримінального права) [31; 65; 127; 150].

5. Праці українських науковців, в яких певною мірою йдеться про наукову розробку й надання характеристики поняття злочину, загальним поняттям кримінального права, видам злочинів в українському кримінальному

праві XV – першої половини XVII ст. До праць такого характеру варто віднести:

5.1. Праці, в яких було здійснено розробку поняття злочину. Такими є (у хронологічному порядку):

– Шаломєєв Є. В. Розвиток поняття злочину у кримінальному праві України (X–XVII ст.), 2002 р. [82];

– Любченко Д. І. Поняття злочину у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст., 2006 р. [74];

– Ковальова С. Г. Еволюція інституту злочину на українських землях Великого князівства Литовського (друга половина XIV–XVI ст.), 2019 р. [75];

– Подорога Л. В. Поняття злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст., 2023 р. [73].

5.2. Праці, в яких було здійснено розробку загальних понять українського кримінального права. Такими є (у хронологічному порядку):

– Кудін С. В. Проблема розвитку суб'єктивного боку злочину за Литовським Статутом, 2000 р. [96];

– Шаломєєв Є. В. Розвиток інституту множинності злочинів у кримінальному праві України другої половини XVII–XVIII ст., 2002 р. [99];

– Кудін С. В. Поняття обставин, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві України X – першої половини XVII ст.: історично-правовий аналіз, 2004 р. [107];

– Колос М. І. Литовський Статут 1588 року: теоретична сутність кримінально-правових положень, 2014 р. [95];

– Гуд Т. М. Історичний аспект кримінально-правової протидії приховуванню злочинів, 2015 р. [102];

– Ковальова С. Г. Обставини, які виключали злочинність діяння, за литовсько-руським правом XIV–XVI ст., 2019 р. [108];

– Плахтій Д. М. Суб'єкт злочину за нормами Другого Литовського Статуту [90];

– Подорога Л. В. Поняття об'єктивної сторони складу злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст., 2024 р. [92].

5.3. Праці, в яких було надано характеристику видам злочинів. Такими є (у хронологічному порядку):

– Кудін С. В. Про смислове значення деяких понять Литовського Статуту, 2000 р. [142];

– Альошин Д. П., Альошина І. П. Кримінальна відповідальність за співучасть у майнових деліктах у Литовському Статуті, 2001 р. [145];

– Любченко Д. І. Поняття крадіжки у кримінальному праві України другої половини XVII–XVIII ст., 2005 р. [136];

– Любченко Д. І. Поняття розбою у кримінальному праві України другої половини XVII–XVIII ст.: історично-правовий аналіз, 2005 р. [143];

– Кудін С. В. Види майнових злочинів у кримінальному праві України другої половини XIV–XV ст., 2005 р. [137];

– Сеньків Ю. В. Поняття та види злочинів у праві Великого князівства Литовського, 2008 р. [110];

– Блануца А. В. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст., 2008 р. [146];

– Коваль Т. Ф. Поняття та види злочинів в українському і російському кримінальному праві XV–XVI ст., 2010 р. [60];

– Колос М. Литовський Статут: кримінально-правова відповідальність за зраду державі і великому князю Литовському, 2014 р. [117];

– Мартинюк О. В. Вбивство як злочин проти життя жінки за Литовським Статутом, 2015 р. [130];

– Колос М. І. Судебник Казимира Ягайловича: кримінально-правова охорона власності, 2016 р. [88];

– Налуцишин В. В. Історико-правовий аспект розвитку кримінального законодавства за невиконання судового рішення на українських землях, 2016 р. [125];

- Науменко Ю. О. Еволюція кримінально-правових норм, що регулюють питання кримінальної відповідальності у сфері службової діяльності, 2016 р. [126];
- Остапенко Т. О., Громовий О. О. Система злочинів проти моралі в джерелах права на українських землях польсько-литовської доби, 2016 р. [151];
- Остапенко Т. О., Козланюк В. К. Правова регламентація системи державних злочинів на українських землях у джерелах права Королівства Польського та Статуті Великого князівства Литовського 1529 р., 2018 р. [116];
- Мацелюх І. А. Класифікація та характеристика злочинів проти віри у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, 2018 р. [128];
- Мацелюх І. А. Система церковних злочинів у правових пам'ятках Великого князівства Литовського, 2018 р. [129];
- Мацелюх І. А. Стратифікація злочинів проти сім'ї, моралі, особистої свободи та честі в українському праві XIV–XVI століть, 2018 р. [149];
- Шершенькова В. А. Військові злочини за Статутами Великого князівства Литовського (XVI ст.), 2019 р. [120];
- Кудін С. В. Інтерпретація змісту окремих понять Литовського Статуту, 2021 р. [147];
- Громовий О. О. Становлення і розвиток законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.), 2021 р. [148];
- Добкінка К. Р., Сирота О. О. Злочини проти публічної влади у кримінальному праві України у Середньовічну добу, 2024 р. [112];
- Подорога Л. Поняття та види військових злочинів в українському кримінальному праві XVI ст., 2024 р. [118];
- Подорога Л. В. Злочини проти особи в українському кримінальному праві XV–XVI ст., 2024 р. [131];
- Камаралі С. Є. Види злочинів проти власності за III редакцією Литовського Статуту [140].

б. Праці вітчизняних учених, в яких було здійснено дослідження інституту покарання (мети і системи покарань) в українському кримінальному праві XV – першої половини XVII ст. До праць такого характеру варто віднести:

б.1. Праці, в яких було здійснено розробку загальних (теоретико-історичних) питань покарання. Такими є (у хронологічному порядку):

– Шлапаченко В. Становлення та удосконалення кримінальної відповідальності за шпигунство в законодавстві України XVI–XVIII століття, 2006 р. [115];

– Спур М. В. Покарання за злочини проти держави за статутами Великого князівства Литовського, 2009 р. [154];

– Спур М. В. Еволюція інституту покарання на українських землях Великого князівства Литовського, 2012 р. [22];

– Зайцев О. В., Філіпенко В. Р. Історичні фактори соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за державну зраду в Україні (XI–XVIII ст.), 2016 р. [114];

– Кузнецов В. В., Шармар О. М., Акімов М. О. Еволюція законодавства України про кримінальну відповідальність (X–XXI ст.ст.), 2022 р. [80].

б.2. Праці, в яких було здійснено розробку мети та принципів покарання. Такими є (у хронологічному порядку):

– Кудін С. В. Загальні начала призначення покарання за Судебником Казимира 1468 р., 2000 р. [165];

– Шаломєєв Є. В. Мета покарання у кримінальному праві України XI–XVIII ст.: історично-порівняльний аналіз, 2002 р. [158];

– Шаломєєв Є. В. Формування інституту звільнення від покарання у кримінальному праві України другої половини XVII та XVIII ст., 2002 р. [170];

– Сіманчук М. В. Мета покарань в українському і російському кримінальному праві (середина XVII – кінець XVIII ст.), 2009 р. [160];

– Мартинюк О. В. Мета та принципи призначення покарання за Литовським Статутом, 2020 р. [163];

– Димитрієва Т. В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом за Литовськими Статутами, 2022 р. [171];

– Шевченко А. Є. Мета покарання у кримінальному праві України XVI–XVIII ст., 2024 р. [159].

6.3. Праці, в яких було здійснено тлумачення системи покарань приватного характеру. Такими є (у хронологічному порядку):

– Любченко Д. І. Система майнових покарань у кримінальному праві України другої половини XVII–XVIII ст., 2004 р. [178];

– Кудін С. В. Система покарань у кримінальному праві України другої половини XIV – початку XVI ст., 2005 р. [181];

– Коваль Т. Ф. Система майнових покарань Литовського Статуту 1529 р. та Судебника 1550 р.: порівняльно-правове дослідження, 2010 р. [179];

– Мацелюх І. Система покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі у джерелах права Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, 2018 р. [183];

– Яцишин М. Нововведення в загальних положеннях кримінального права та майнових покараннях за Першим Литовським Статутом 1529 р., 2019 р. [176];

– Кудін С. В. Становлення й розвиток системи покарань у кримінальному праві України X – початку XVI століття: історично-порівняльний аспект, 2021 р. [177].

6.4. Праці, в яких було надано характеристику системі публічних покарань. Такими є (у хронологічному порядку):

– Кудін С. В. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським Статутом, 2000 р. [192];

– Кудін С. В. Поняття «поток і пограбування» у кримінальному праві України XI – першої половини XVII ст.: історично-правовий аналіз, 2003 р. [195];

– Байрака Т. Види майнових і фізичних покарань по Литовському Статуту 1588 р. і Соборному Уложенню 1649 р.: порівняльно-історичне дослідження. 2014 р. [184];

– Добкіна К. Р., Сирота О. О. Тілесні покарання у кримінальному праві України періоду пізнього Середньовіччя, 2024 р. [185];

– Шевченко А. Є., Камаралі С. Є. Генеза кримінально-правової охорони прав особи за Литовським Статутом 1588 р. та Кодексом 1743 р., 2023 р. [186];

– Подорога Л. В. Смертна кара в історії українського кримінального права XV–XVI ст., 2024 р. [180];

– Кудін С. В., Камаралі С. Є. Покарання за військові злочини за Литовським Статутом III редакції і Кодексом 1743 р., 2024 р. [200].

Таким чином, зроблено висновок про те, що аналіз наукових джерел дещо ускладнений у зв'язку з відсутністю структурованої системи відповідних документів і матеріалів. Проте, з урахуванням специфіки та напрямків наукового дослідження автору вдалося простежити основні структурні елементи, визначені тематикою дослідження.

1.2. Характеристика джерел

За словами І. С. Міронової, історичне джерелознавство є, безумовно, спеціальною історичною дисципліною, яка спрямовує свої зусилля на вивчення формування, типологічну специфіку й особливості функціонування в контексті соціального й культурного генезису історичних джерел.

Джерелознавство займає провідне місце в системі професійної історичної підготовки, оскільки забезпечує становлення основних професійних навичок роботи з багатьма історичними джерелами [201, с. 5–6].

З іншого боку, історичне джерелознавство – це специфічна галузь наукових історичних знань, яка здійснює вивчення походження історичних джерел, теорію й методологію їхнього використання в історичних та інших

дослідженнях, систему та структуру й функціонування джерельної бази історичної науки [202, с. 11].

Як справедливо вважає К. А. Вислобоков, джерелознавство історії права як спеціальна міжгалузєва дисципліна у своїх основних завданнях має ґрунтуватися на досягненнях юриспруденції та історичної науки, а також теорії практики історичного джерелознавства [203, с. 36].

Не можна не погодитись і з таким його твердженням, що юридичне джерелознавство як об'єкт повинно враховувати всю систему джерел, які або відображають юридичні факти в широкому спектрі, або допомагають їх встановити, інтерпретувати тощо [203, с. 41].

Вважаємо, варто підтримати думку відомого українського історика Я. Калакури, який зазначав, що на класифікацію джерел об'єктивно впливають евристична й аналітична функції джерелознавства [204, с. 186].

Евристична функція, як свідчив науковець, спрямована на пошук і розробку джерел, їх осмислення. А це є особливо значущим для пам'яток із всесвітньої історії, враховуючи їх багатоманітність і локалізацію за регіонами. Також евристична функція забезпечує системне пізнання груп певних видів історичних джерел, які мають значення для певних держав або історичних періодів [204, с. 186].

Аналітична функція забезпечує вивчення методів класифікації та аналізу пам'яток, пошук і розробку важливих історичних даних, перевірку їх актуальності, сприяння за допомоги систематизації відбору найбільш значущих способів пізнання кожного виду пам'яток [204, с. 186].

Д. А. Шигаль стверджує, що будь-яка класифікація ґрунтується на відомому теоретичному підґрунті (ідеалістичному, матеріалістичному), викликаючи інтерес до розробки теорії джерелознавства [205, с. 83–84].

Якщо мовити про методику реалізації історико-правових компаративних досліджень, то, незважаючи на усю евристичну цінність, жодна з наявних класифікацій не може забезпечити дотримання технологічних вимог проведення таких наукових розробок [205, с. 83–84].

Так, указані систематизації не можуть задовольнити той інтерес, у якому вигляді існують пам'ятки, крім того, вони не мають визначених напрямів пошуку для науковця стосовно відбору джерел серед широкого історичного матеріалу. Тому найбільш оптимальною систематизацією пам'яток як світових, так і українських є їх класифікація на групи та роди. Але паралельно зміст значних за обсягом категорій пам'яток передається терміном «група», а менш великих та однозначно визначених – терміном «рід» [205, с. 83–84].

Є справедливий висновок Т. Михайліни, що у результаті наявності різних джерел права в сучасному світі та їх видової зміни у зв'язку з процесами глобалізації варто допустити наявність глибинних і поліаспектних чинників їх продукування, які, як наслідок, зводяться до певних констант на рівні правосвідомості, а це дає їм змогу певною мірою стабільності втілюватись у систему права та юридичну практику певної правової системи [206, с. 177].

Варто зробити кілька важливих висновків, які в загальному плані пояснюють деталі та специфіку джерельної бази цього дослідження.

По-перше, джерелознавство є важливою галуззю науки як соціальної, так і технічної. По-друге, джерелознавство як наука соціальна має ряд різновидів, а саме:

- історичну;
- правову;
- культурознавчу;
- релігійну та інші.

Вважаємо, що є специфіка в поєднанні історичного та правового джерелознавства. Особливість полягає в провадженні думки не про спільність цих феноменів, а про їх порівняльну роздільність.

Історичне джерелознавство є прикладом використання історичних знань.

Саме з цією метою автор цього дослідження здійснив наукове вивчення різноманітних історично-правових джерел, які або містили норми

українського кримінального права XV–XVI ст., або в яких ідеться про їх реалізацію. Усі джерела можна поділити на такі групи:

1. Історично-правові пам'ятки.

Такими історично-правовими пам'ятками, які містили кримінально-правові норми й були чинними в литовсько-польський період, варто вважати:

– різноманітні земські привілеї, надані шляхті;

– обласні привілеї, які надавались мешканцям окремих земель (обласні привілеї Луцькій (1432 р.), Київській (1507 р., 1529 р.), Волинській землі (1509 р.) (надруковані в збірниках: «Акти, які відносяться до історії Західної Русі». 1848. Т. 1: 1340–1506; «Акти, які відносяться до історії Західної Русі». 1848. Т. 2: 1506–1544; «Акти, які відносяться до історії Південної та Західної Русі». 1863. Т. 1: 1361–1598);

– привілеї окремим верствам населення (Жалувана грамота короля Казимира 1457 р., має 14 статей) (надрукована у збірці «Законодавчі акти Великого князівства Литовського XV–XVI ст.», 1936 р.). Ця грамота містить вступ декларативного характеру, в якому існує звернення «в ім'я Боже». Одразу вказується її автор, яким був король Казимир IV, а також надається тлумачення різним детермінантам її видання. У грамоті закріплено норми, які регулюють певні сфери суспільних відносин, наприклад щодо державного й суспільного ладу, прав магнатів і шляхти на маєтки, різноманітні питання судочинства, сімейних відносин. Особливо цікавими є запевняння короля в дотриманні ним прав і привілеїв шляхти. Але розташування цих норм не створює систему, між ними відсутній якийсь чіткий логічний зв'язок. У документі використовуються абстракції, досить багато казуїстики;

– Судебник короля Казимира 1468 р. (містить 25 статей, за іншою версією – 28 статей) (надрукований у збірці «Законодавчі акти Великого князівства Литовського XV–XVI ст.», 1936 р.). У судах Великого князівства Литовського з'являється Судебник Казимира IV 1468 р. В оригіналі ж він мав назву «Листа». Його досить часто науковці називали Білоруським статутом і

руською пам'яткою, тим самим стверджуючи, що нічого, власне, литовського в ньому не було.

Проте він вважався однією із спроб литовських князів узаконити литовські звичаї; його визначали як перший досвід кодифікації в масштабах усієї держави, стверджували, що він діяв тільки у Великому князівстві Литовському.

Автори були не відомі, але очевидним є те, що його укладали досвідчені правники канцелярії Великого князя Литовського. Після укладення проекту його спрямували на розгляд і ухвалення Пани-Ради й Великого князя Казимира IV Ягеллончика. Він був затверджений на сеймі 29 лютого 1468 р. у місті Вільнюсі (Вільно).

Відомий український історик М. Чубатий стверджував, що текст Судебника було поділено на 28 статей, але інший український історик Р. Лащенко зазначав, що на 25. Але рукописний текст цієї правової пам'ятки взагалі не був поділений на статті. Оригінал не зберігся, існують лише численні його списки кінця XV–XVI ст.;

– різноманітні статuti та грамоти: Статутна королівська грамота про збір податків 1507 р.; Статут Віленського сейму про народний перепис, збір війська та податків 1507 р.; окружна королівська грамота про владу та права гетьмана під час походу з військом 1507 р.; Статут про маєтки державних зрадників 1509 р. (надруковані у збірниках: «Акти, які відносяться до історії Західної Русі». 1848. Т. 1: 1340–1506; «Акти, які відносяться до історії Західної Русі». 1848. Т. 2: 1506–1544);

– Литовський Статут, що має три редакції. Перша редакція містить 243 статті, а за Слуцьким списком – 272 (ця редакція була опублікована в науковій праці Статuti Великого князівства Литовського. 2002. Т. 1: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 2002).

Перша редакція (або Старий Статут) була укладена комісією на чолі з канцлером Великого князівства Литовського А. Гаштольдом і набув своєї чинності 29 вересня 1529 року.

Литовський Статут 1529 року не був надрукований, а поширювався в державі серед суддів у рукописній формі. Але незабаром з'явилися переклади цього Статуту латинською й польською мовами 1530 та 1532 років, відповідно.

На сьогодні зберіглося сім списків першої редакції Литовського Статуту: чотири – староукраїнською / старобілоруською мовою, два – латинською мовою, один – польською. Серед названих списків існував Фірлейський список, створений у 1530-х роках у місті Володимир, називався «Статут Старий, по-руську писаний».

Офіційна його назва була «Права писані надані державі Великому князівству Литовському, Руському, Жомойтському й іншим...».

Ухвалення першої редакції Литовського Статуту є визначальним чинником розвитку держави в правовій сфері, зокрема й у кримінально-правовій. Вона підсумовує епохальну роль перемоги законодавства над неписаним правом і розрізненими в своїй систематиці попередні статутні грамоти, листи-привілеї окремим станам населення, містам тощо.

Для неї характерним було:

- збереження багатьох звичаїв, традицій українського народу в правовій сфері;
- помітний вплив іноземного права;
- початок поступової концептуалізації політики держави в кримінально-правовій сфері в напрямі перемоги публічного начала над приватним.

Друга редакція Литовського Статуту була затверджена 1566 року та налічує 368 статей (опублікована в науковій праці «Статути Великого князівства Литовського», т. 2, 2003).

Досить часто його називали Волинським, оскільки під час його укладення значну роль відіграла волинська могутня шляхта. Так само іменувалися й ті списки другої редакції Литовського Статуту, які не містили другого розділу й були чинними в українських землях, що після укладення Люблінської унії 1569 року відійшли до Польської корони.

Загалом зберіглося 58 списків Литовського Статуту 1566 року: п'ять із них укладені латинською мовою, а близько сорока списків – польською.

Роботу над удосконаленням Литовського Статуту 1529 року та створенням принципово нової редакції Литовського Статуту у Великому князівстві Литовському планували почати 1551 року.

Опрацьована спеціальною комісією, яку очолив тогочасний канцлер М. Радзивілл Чорний, нова версія наступної редакції Литовського Статуту була передана для розгляду на великому сеймі держави 1561 року.

Доопрацьована версія цієї другої редакції Литовського Статуту була затверджена 1564 року, а мала бути введена в дію 11 листопада 1564 року. Але з причин неузгодженості позицій деяких законодавців Великого князівства Литовського щодо окремих його положень друга редакція Литовського Статуту набула чинності лише 1 березня 1566 року.

Можна стверджувати, що після ухвалення першої редакції Литовського Статуту відбулися значні соціально-економічні зміни, особливо щодо положення українського селянства. Йдеться про його поступове закріпачення, що й відбилось на процесах, з одного боку, появи нових видів злочинів, а з іншого – на загостренні карної політики. Але не можна заперечувати більш високої юридичної техніки порівняно з першою редакцією Статуту.

Третя редакція Литовського Статуту була затверджена 1588 року. Її обсяг становить 488 статей (опублікована в науковій праці «Статути Великого князівства Литовського, т. 3 (кн. 1), 2004).

Він став фактично продовженням другої редакції Литовського Статуту, а подальше вдосконалення й розширення Литовського Статуту 1566 року тривало в перші роки його існування.

Зокрема, на Гродненському 1568 та Люблінському 1569 роках сеймах були створені спеціальні комісії, які мали право доопрацьовувати, як вважалося, недосконалі норми Волинського Статуту.

Створення третьої редакції Литовського Статуту (Нового Статуту) було завершене 1584 року. Вагома праця найкращих правників-кодифікаторів кінця

XVI ст. під керівництвом канцлера А. Воловича та підканцлера Л. Сапіги дала свої позитивні наслідки. У результаті третьої редакції Литовського Статуту було затверджено 28 січня 1588 року королем Польщі й Великим князем литовським Сигізмундом III Ваза.

Третю редакцію Литовського Статуту можна за правом визнавати взірцем розвитку тогочасної правової думки.

Загалом на його текст мали значний вплив норми польського та німецького права, особливо в кримінально-правовій сфері. Він багато запозичив юридичних термінів з римського, польського та німецького права. Водночас у ньому залишилося багато інститутів права українського. Також мав елементи християнського вчення про гуманізм.

Його текст було спрямовано на остаточне закріпачення українського селянства, для чого карна частина стала більш жорсткою, було введено багато нових покарань, які несли характер залякування, а покарання передбачались за принципом середньовічного права-привілею.

В історико-правовій науці абсолютно доведеним є той факт, що Литовський Статут діяв і в наступний період – Гетьманщини. Такої думки дотримуються О. І. Гуржій [207, с. 22–26; 208, с. 146–151], І. Й. Бойко [209, с. 33–34], А. Яковлів [210, с. 15] та інші вчені. Наприклад, І. Теличенко вважає, що в Україні в зазначений період суди використовували як польську редакцію Статуту, так і Статут, виданий «руською» мовою 1588 р. [211, с. 454–456]. Але такі вчені, як М. Є. Слабченко та А. Яковлів зазначають, що в Гетьманщині в цей період чинним був Литовський Статут тільки «руською» мовою [210, с. 15; 212, с. 748–751].

На нашу думку, найбільш справедливим є твердження І. Теличенка щодо використання судами третьої редакції Литовського Статуту обома мовами. Польською мовою Литовський Статут 1588 р. використовувався в тих областях Правобережної України, які не увійшли до складу Гетьманщини й залишились під владою Речі Посполитої.

Але в Гетьманщині Литовський Статут 1588 р. «руською» мовою міг бути чинним до початку або навіть до другої чверті XVIII ст. Варто зазначити, що Литовський Статут 1588 р. «руською» мовою був більш демократичним, ніж усі його польські редакції, починаючи з 1614 р.

Адже впродовж XVII ст. до Статуту польською мовою постійно вносилися зміни у зв'язку з прийняттям сеймових конституцій. Це викликало друкування нового тексту Статуту із зміненими нормами (1619, 1648, 1694 рр.), які носили виключно феодално-кріпосницький характер і не відповідали умовам життя суспільства в Гетьманщині в другій половині XVII ст.

2. Цю групу складають акти, які стосуються судової практики й містять важливу інформацію про практичну реалізацію приписів кримінального законодавства, насамперед Литовського Статуту.

Вони являють собою наукову цінність як для історично-правової науки, так і для історичного джерелознавства. Ці акти можна згрупувати й за місцем розташування, й за часом їх видання.

Зокрема, ЦДІАК України містить такі справи: ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 118 і зв., запис № 153 (у ній ідеться про вбивство одним слугою шляхтича М. Дубницького) [213], ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 408 зв. – 411 зв., запис № 8; 480 зв., 481, запис № 27 (суд розбирав справу щодо нападу на маєток шляхтича урядником каштеляна Луцького Ф. Кочановського з помічниками, які побили одну жінку, згвалтували її дочку та пограбували майно селян) [214].

Також у ЦДІАК України зберігаються й інші цікаві справи, а саме:

– КМФ-36, оп. 1, спр. 16, арк. 233–234 (йдеться про вирок суду в справі щодо побиття шляхтянки Г. Зенкової слугами боярині Полоцької) [215];

– ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 45а і зв., запис № 60; 47–48 і зв., 49, запис № 64 (справа про фальшування грошей) [216];

– ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 211 і зв., запис № 218 (розбійний напад на дорозі на селянку з її пограбуванням і спричиненням ушкодження здоров'я) [217].

Так само у ЦДІАК України зберігаються справи щодо помилування або примирення:

– ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 28 зв., запис № 50 (суд констатував факт помилування паном Г. Бокеєм свого слуги Стецька, який учинив бійку та самотійно пішов зі служби) [218];

– ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 224–225, запис № 8 (селяни Санкович та Маркович дали землянину Б. Щенієвському розписку в тому, що вони, на знак подяки за звільнення останнім їх від смертної кари за крадіжку в нього коня, обіцяють більше не завдавати йому шкоди) [219];

– ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 74 і зв., запис № 43 (справа щодо вбивства селянина слугою пана Галчиновського, винний мав бути покараний на смерть, але вдова вбитого уклала з ним мирову угоду) [220].

У цьому архіві зберігаються й справи щодо:

– Г. Кривенкової, яка за вбивство незаконнонародженої дитини була відправлена до Ладинського монастиря (ф. 99, оп. 2. Од. зб. 31) [221];

– дяка Скорини, який за рішенням суду за вбивство козака Коваленка мав сплатити головщину (ф. 56, оп. 2. Од. зб. 18) [222];

– селянина, який мав бути покараний на горло за вбивство свого пана (ф. 56, оп. 1. Од. зб. 200) [223];

– М. Зубченка, який пограбував М. Грибенка і за рішенням суду був зобов'язаний сплатити вартість пограбованого майна (ф. 65, оп. 1. Од. зб. 4) [224].

Також у ЦДІАК України зустрічалися справи щодо П. Трифонова, який за побиття шляхтянки Є. Петренкової був засуджений до сплати подвійної нав'язки (ф. 56, оп. 1. Од. зб. 30) [225], та інші справи (ф. 105, оп. 1. Од. зб. 2) [226], (ф. 270, оп. 2. Од. зб.) [227].

Використано справи судів, які зберігаються в інших архівах. Це, зокрема, такі:

– ф. 25 Луцький Гродський суд. Оп. 1. Спр. 4. Актова книга 1 січня – 30 грудня 1562 р., 202 арк. (справа про те, що 8 червня 1562 р. Анна

Койлевська подала скаргу в Луцький гродський суд про те, що Михайло Ощовський насильно відібрав у неї двох волів) [144];

– ф. 28 Володимирський гродський суд. Оп. 1. Спр. 3. Актова книга 2 січня – 29 грудня 1568 р., 191 арк. (справа про те, що в актовій книзі Володимирського Гродського суду є запис від 7 січня 1568 р. про стягнення штрафу із Манойла Кошца та Іванця Боденьца за наклеп ними на замкового священика Гораїна: буцім-то останній заподіяв смерть особі; а також за відмову виконувати винними панські повинності).

Штрафи зазвичай мали певну фіксовану грошову суму, причому цього принципу дотримувалися судді й у випадку заподіяних злочинцем прямих збитків. У цьому відношенні показовою є справа ф. 28 Володимирський Гродський суд. Оп. 1. Спр. 2. Актова книга 23 січня – 31 грудня 1567 р., 222 арк. [194].

Отже, історико-правовий аналіз архівних і літературних джерел (наприклад, Литовських Статутів 1588, 1619, 1648, 1694 р.р.) надав можливість простежити та згрупувати відомості про реалізацію приписів кримінального законодавства на території України упродовж досліджуваного історичного періоду.

Висновки до розділу 1

Отже, на підставі викладеного вище можна зробити такі висновки:

1. Наукові праці, які мають зв'язок із темою цього дослідження, представлені за принципом від загального до конкретного, а саме:

– загальні праці за теорією держави й права, історії держави й права України та історії українського права, які містять ті наукові поняття, категорії, терміни, дефініції, юридичні конструкції, на яких базується ця робота, і є важливими для досягнення мети дослідження;

– теоретичні праці науковців-фахівців у сфері сучасного кримінального права України. Такі роботи мають потрібний і цінний теоретичний матеріал

для осмислення особливостей сутності, змісту норм, понять, інститутів українського кримінального права в досліджувану добу;

– загальні праці з проблеми дослідження. Це роботи вітчизняних науковців, які безпосередньо, але частково охоплюють предмет цієї дисертації або за хронологічною ознакою є більш широкими;

– спеціальні праці вчених, які торкаються, по-перше, дослідження проблеми походження й розвитку в Україні джерел права, по-друге, наукового вивчення джерел українського кримінального права в XV – першій половині XVII ст.;

– праці українських науковців, в яких певною мірою йдеться про наукову розробку та надання характеристики поняття злочину, загальним поняттям кримінального права, різноманітним видам злочинів в українському кримінальному праві XV – першої половини XVII ст.;

– праці вітчизняних учених, в яких було здійснено дослідження інституту покарання в українському кримінальному праві XV – першої половини XVII ст.;

2. Аналіз відповідних праць з теми дозволяє стверджувати, що:

– у них частково відображено об'єкт і предмет цього дослідження;

– деякі з них є ширшими за хронологічним періодом, тобто стосуються вивчення українського кримінального права, або кримінального права України, за більш широкими часовими рамками, отже, виходять за межі предмета цієї дисертації;

– окремі розвідки мають не стільки історично-правовий, скільки порівняльно-правовий напрям і характер;

– деякі праці містять наукову розробку лише окремих понять та інститутів українського кримінального права XV – першої половини XVII ст.

Можна констатувати, що науковці зробили значний внесок у вивчення українського кримінального права в досліджувану нами добу, проте існує прогалина у вітчизняній історично-правовій науці стосовно, по-перше, доведення історичної закономірності розвитку українського кримінального

права в XV – першій половині XVII ст. у його цілісності, по-друге, наукового пізнання усіх понять та інститутів українського кримінального права як системно-структурного комплексу.

3. Існує специфіка в поєднанні історичного та правового джерелознавства. Особливість полягає у проведенні думки не про спільність цих феноменів, а про їх порівняльну роздільність. Автором цього дослідження було використано різноманітні історично-правові джерела, які або містили норми українського кримінального права XV–XVI ст., або в яких ідеться про їх реалізацію.

Усі джерела можна поділити на такі групи:

– історично-правові пам'ятки (земські та обласні привілеї, які надавались мешканцям окремих земель, привілеї окремим верствам населення, зокрема шляхті, Судебник короля Казимира 1468 р., королівські та великокнязівські статuti та грамоти, Литовський Статут (1529, 1566, 1588 рр.);

– акти, які стосуються судової практики й містять важливу інформацію про практичну реалізацію приписів кримінального законодавства, зокрема Литовського Статуту.

РОЗДІЛ 2

ЕВОЛЮЦІЯ ЗАГАЛЬНИХ ПОНЯТЬ, ІНСТИТУТІВ ТА ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ У XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

2.1. Джерела права та поняття злочину в литовсько-польський період

Перед тим, як розпочати історично-правове аналітичне дослідження розвитку українського кримінального права в добу Середньовіччя (XV – середині XVII ст.), варто зупинитись на його джерелах. Підставою є те, що вони виступали тим важливим історично-правовим матеріалом, який містив інформацію щодо основних понять, інститутів кримінального права, тогочасної юридичної термінології, розкривав їхню поступову генезу.

У сучасній українській теоретико-правовій науці склалась узагальнююча думка, що поняттю «джерело права» можна давати різні визначення з огляду не на один якийсь підхід, а на всю їхню палітру. Так, Ю. О. Тополь наводить кілька таких домінуючих підходів: «гносеологічний, філософський, матеріальний, ідейний, інституційний, формально-юридичний» [1, с. 147–148].

Крім того, існує принаймні два розуміння цього поняття. У широкому розумінні «це спосіб зовнішнього вираження й закріплення правових норм, який засвідчує їхню загальнообов'язковість, а також положень, що розкривають, тлумачать зміст права. У вузькому розумінні варто брати за основу формально-логічний підхід» [2, с. 13]. Фактично «джерела (форми) права – вихідні від держави або визнані нею офіційно документальні форми вираження та закріплення норм права, які надають їм юридичного, загальнообов'язкового значення» [3, с. 149].

Зі свого боку форми права бувають внутрішні та зовнішні, й саме зовнішня форма виступає юридичним джерелом права, своєрідним інструментом закріплення норм права, їх вираження ззовні. Юридичні

джерела права в переважній більшості науковці ототожнюють із джерелами права.

Для цього дослідження значущим є логічне й закономірне поєднання трьох аспектів у розумінні поняття «джерело права»: загальнотеоретичного, історичного та галузевого. У галузевому це є джерела кримінального права. Під історичним джерелом учені розуміють «різноманітні історичні пам'ятки, що стали предметом дослідження певних історичних дисциплін» [4, с. 374], а «сукупність історичних джерел різноманітних типів, родів, видів та різновидів, що акумулюють оптимальну інформацію про конкретну історичну подію, суспільний процес, правове явище» [5, с. 34] становить джерельну базу.

Серед ряду історичних джерел на особливу увагу в контексті нашого дослідження заслуговують документальні та вербальні джерела, які в правовому вимірі стають, відповідно, правовими писемними пам'ятками (законодавчі акти) та правовими звичаями. Можна також, враховуючи усю специфіку як поняття «історія», так і її термінологічно-категоріального апарату, осмислювати «історичні джерела права» («історично-правові джерела») як своєрідні феномени, історично-правові явища, які в часовому вимірі дістають свого розвитку, змінюють одне одного за сенсом свого значення або зникають.

Зважаючи на це, розглянемо ті історичні джерела права, в яких було закріплено норми українського кримінального права в XV – першій половині XVII ст. Закономірністю їх існування були, безперечно, ті історично-об'єктивні реалії, які складались в Україні впродовж зазначеного періоду й акумулювали її суспільно-політичний, економічний, культурний розвиток.

Ці чинники, на наше переконання, були своєрідними критеріями поділу довготривалого процесу переходу від пріоритетності в житті українського суспільства правових звичаїв до домінування як регулятора й охоронця суспільних відносин законодавства. Спробуємо виділити періоди домінації звичаєвого права та законодавства в історії українського кримінального права досліджуваної доби.

I. Період домінування звичаєвого права (правового звичаю) (приблизно до 50–60-х років XV ст.). Під правовим звичаєм розуміють «правило поведінки, яке передбачає усталений порядок дій, склалося в результаті тривалої поведінки здійснення та юридичне значення якого є офіційно визнаним» [6, с. 116]; «феномен звичаєвого права полягає в тому, що його дотримання, з одного боку, забезпечується авторитетом державної влади, з іншого – силою самого звичаю, адже його внутрішній зміст не змінюється після санкціонування» [7, с. 62].

Очевидно, правовий звичай у своїй основі має не тільки правову, але й психологічно-чуттєву природу, а, крім того, «позитивний вплив людини на процес формування права потребує існування якісно наповненої особистості», вона має відповідати характеристикам «правової людини» [8, с. 153; 9, с. 12–13]. Тому варто погодитись із тим поглядом, що «норми звичаєвого права зберігаються у народній пам'яті у формі певних психологічних переживань, почуття правди й свідомості обов'язку чинити так, як вказують звичаї» [10, с. 65]; на думку М. Гримич, звичай є моделлю поведінки, явищем надзвичайно гнучким, він має силу усно-мовленого слова, містить морально-етичне спрямування [11, с. 4–5], а, як вважає К. Л. Лісова, «важливими формами вираження правового звичаю є: 1) судові акти, які передусім стосуються цивільних та кримінальних справ; 2) словесні формули – приказки, декотрі з яких згодом стали нормою закону; 3) символи – умовні факти, які створені для вираження правомірності дії (посадження князя на стіл є законним набуттям влади)» [12, с. 9].

Сферою регулювання звичаєвого права визнаються «найбільш важливі суспільні відносини. До типових напрямів такого регулювання належать: відносини влади та підпорядкування; ведення війни; набуття, припинення та здійснення речових прав; укладення та виконання зобов'язань; особисті немайнові та майнові відносини сім'ї; спадкування; кримінальна відповідальність тощо» [13, с. 25].

Як справедливо вважає І. В. Борщевський, до етапів формування звичаєвого права можна віднести: «1) виникнення в суспільстві ситуації, через яку постає необхідність створення нової норми; 2) створення суспільством норми, яка може врегулювати цю ситуацію; 3) багаторазове застосування цієї норми, сприйняття її суспільством як найбільш прийнятної та обов'язкової; 4) санкціонування норми державою» [14, с. 3]. Правовий звичай вважається найдавнішим історичним джерелом права, домінуючим регулятором і охоронцем суспільних відносин у процесі становлення державності в багатьох народів, зокрема й українського.

Правовий звичай пройшов такі самі етапи формування й на початку становлення першої Української держави – України-Русі. Про це свідчать писемні правові пам'ятки тієї доби, зокрема договори України-Русі з Візантією X ст., деякі правові звичаї («покон», «закон») у трансформованому вигляді були внесені до тексту Руської Правди (наприклад, щодо давнього звичаю кровної помсти) й у такий спосіб отримали санкцію держави.

Характерним свідченням дієвості правових звичаїв було те, що вони відобразились не тільки в найдавнішій редакції Руської Правди – Короткій, але й у Поширеній (Просторовій); у церковному Статуті Ярослава видами покарань були переважно ті, які відповідали українським звичаям (відшкодування шкоди, штрафи тощо), попри вплив візантійського (грецького) церковного законодавства. Значення правових звичаїв полягало й тому, що вони забезпечували відсутність яскраво виражених привілеїв певної соціальної групи в Україні-Русі. На думку А. Француза, О. Лощихіна, Н. Камінської, «суспільство Київської Русі, на противагу класичним середньовічним суспільствам країн Західної Європи, не було чітко ієрархізованим. Отже, суспільні класи не були «закриті», тобто в правовому відношенні оформлених станових і корпоративних привілеїв не існувало» [15, с. 103].

Значення звичаєвого права посилилось у період децентралізації України-Русі (друга половина XII – середина XIV ст.), коли на її теренах виникають

самостійні українські князівства: Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Галицьке й Волинське (згодом Галицько-Волинське). Можна стверджувати, що в них, враховуючи відносну ізоляцію їх правових систем, різницю в державному устрої, почали виникати власні системи звичаєвого права, засновані на партикуляризмі (самобутності). Тому варто погодитись із думкою С. Г. Борисенка, який вважає, що в кожній землі склалась своєрідна система звичаєвого права: «Кожна з них звалася за територіальною ознакою. Кожна земля, яка до інкорпорації від Литви являла історично складений політичний організм, мала свою правну систему» [16, с. 66]. До того ж у зазначений період очільниками цих князівств так і не було видано якогось єдиного законодавчого акта в межах підвладних їм територій.

Водночас на середину XIV ст. істотно змінилася зовнішньополітична ситуація в Східній Європі: посилюється Польське королівство, яке проводить агресивну політику стосовно західноукраїнських земель і захоплює їх. З іншого боку, на півночі стає єдиним Литовське князівство. Його князь Ольгерд, скориставшись слабкістю українських князівств і розгромивши 1363 р. на Синіх Водах військо Золотої Орди, у 50–60-х рр. XIV ст. приєднує їх («збирає» у мирній формі («тиха експансія»)) [17, с. 76; 18, с. 44; 19, с. 48].

Утім майже до кінця XV ст. українські князівства мали у складі Великого князівства Литовського (Литовсько-Руської держави) автономний статус, а їх правовий устрій литовськими князями не змінювався (принаймні, й це умовно, до прийняття 1468 р. Судебника Казимира IV), оскільки вони дотримувались принципу «старовини не рушити, а новизни не уводити». Як вважає О. Б. Загурський, «зберігалися незмінними місцеве самоуправління і правові норми; офіційною мовою була визнана українсько-білоруська; запозичувалася місцева система організації адміністрації, суду й податкової, а також назви посадових осіб Київської Русі» [20, с. 20].

Це мало досить позитивний вплив на посилення ролі в житті тогочасного українського суспільства норм звичаєвого права (термінологічно правовий звичай передався як «старина», «стара пошлина», «згідно з давнім

звичаєм» та інше), яке все більше стає партикулярним залежно від умов розвитку певної області (наприклад, існувала різниця в покаранні за вчинення крадіжки в Київській і Волинській областях [21, с. 33, 64]) (на думку М. В. Спура, територіальний партикуляризм поєднувався з етнічним [22, с. 11]).

Як справедливо зазначає Ю. В. Копик, «у кожній з литовських, українських і білоруських земель було створено свою особливу систему соціальних загальнообов'язкових норм, важливе місце серед яких займали правові звичаї. Місцеве право отримувало назву самої землі або головного міста цієї землі, що видно з різних тогочасних юридичних документів» [23, с. 38]. Фактично «старовина» (правовий звичай) у цей час була домінуючою у сфері кримінально-правової охорони суспільних відносин, протиставлялась «новизні» (законодавству), яке відігравало другорядну роль як джерело кримінального права [16, с. 64–65; 24, с. 28; 25, с. 30; 26, с. 24; 27, с. 73; 28, с. 179].

II. Перехідний період (співіснування правового звичаю та закону до прийняття першої редакції Литовського Статуту). З посиленням центральної влади Великого князівства Литовського закономірним стає її прагнення самостійно здійснювати регулювання правовідносин, зокрема й кримінально-правових. Проте правові звичаї були настільки укорінені в суспільній свідомості та використовувались, відповідно, на практиці (особливо в копних судах), що князі не наважувались їх забороняти; натомість робилися спроби поєднати дію звичаєвого права та закону через видання статутних грамот і Судебника Казимира IV 1468 р.

Загалом під поняттям «закон» розуміють «нормативно-правовий акт, який приймається органами законодавчої влади держави або через референдум у спеціальному порядку та регулює найважливіші суспільні відносини» [29, с. 178].

Такому визначенню відповідають і статутні грамоти (особливі закони). Вони були, на думку Р. Лаценка, «своєрідним продовженням законодавчої

практики князів руських, однак із відчутним впливом уже середньовічного західноєвропейського права» [30, с. 24]. Маючи основним джерелом українські правові звичаї, вони охоплювали й нововведення князів, а, за словами А. В. Крижевського, «поява практики видання обласних привілеїв у ВКЛ могла бути викликана загальним впливом рецепції римського права» [31, с. 56].

Грамоти, як вважає І. Й. Бойко, спочатку «стосувалися окремих осіб чи питань, і в письмовій формі стверджували вже існуючі порядки чи звичаї. Потім привілеї почали видавати групам осіб чи навіть станам. Привілеї поділялися на пожалувані, пільгові й охоронні. Пожалувані діяли в разі виділення землі, шляхетського титулу, посади тощо. Пільгові привілеї – це звільнення від сплати податків, підсудності тощо. Охоронні – якщо порушувалися чийсь особисті чи майнові права. Були ще земські привілеї, де йшлося про взаємовідносини шляхти з іншими верствами населення чи державними урядовцями або в яких визначалася організація місцевого управління, правове становище якоїсь землі у складі держави, норми цивільного, кримінального, фінансового права» [32, с. 33]. Причому акт іменувався привілеєм, якщо був написаний латинською мовою, грамотою або господарським листом – якщо староукраїнською (старобілоруською) [33, с. 45; 34, с. 226].

Нас насамперед цікавитимуть земські (або обласні привілеї), а також привілеї населенню окремих міст, оскільки саме вони містять норми кримінального права (про принципи кримінальної відповідальності, злочини проти держави, правосуддя, вбивство, крадіжку, окремі види покарань та інше). На думку О. О. Бахуринської, «звернена до всього населення визначеної місцевості така охоронна грамота вміщувала в собі керівні положення, регламентацію різних відносин і являла собою не резолюцію великого князя на скарги населення та не інструкцію для чиновників, а уставну грамоту, жалувану всьому населенню волості чи землі» [35, с. 208].

На сьогодні маємо кілька таких грамот: Луцькій землі (1432 р.), Київській землі (1507 та 1529 рр.), Волинській землі (1509 р.), населенню м. Києва (1494, 1514 рр.) [21, с. 33–36, 64–66, 207–211; 36, с. 144–146; 37, с. 126–128]. На нашу думку, особливість цих грамот полягала в тому, що вони видавались для упорядкування правовідносин в окремих регіонах держави (містах), на прохання населення й мали так званий підтверджувальний характер. Так, «підтверджувальні уставні грамоти Волинській (1509 р.) та Київській (1507 р.) землі свідчать про те, що ці землі вперше отримали грамоти за часів Казимира» [27, с. 73] (йдеться про Казимира IV Ягеллончика, який був Великим князем Литовським у 1440–1492 рр. і королем польським у 1447–1492 рр.).

Для цих грамот характерним було те, що у них центральна влада підтверджувала дію існуючих у цій області українських правових звичаїв (тим самим закріплюючи партикуляризм правового устрою в окремих регіонах). З іншого боку, князі, намагаючись заповнити прогалини у врегулюванні правових відносин, вводили нові норми, які закріплювали зміни в суспільно-політичному ладі держави, її економічній сфері (посилення центрального державного апарату, формування нових станів населення, поява великого феодалного землеволодіння тощо).

Від зазначених грамот потрібно відрізняти акти, які повинні були мати загальнодержавний характер. Фактично першою з таких стала «Жалувана грамота короля Казимира литовському, руському і жмудському духовенству, дворянству, лицарям, шляхті, боярам і мesticам» (1457 р.) [38, с. 3–11]. Як зазначає Д. О. Дзейко, цей акт – «перший на українських землях загальноземський акт, який фактично мав значення закону» [39, с. 53]. У цій грамоті, виданій виключно задля забезпечення прав і привілеїв панівних верств населення, містяться й кримінально-правові норми, які відображали принципи притягнення до кримінальної відповідальності та покарання (вирішення справ лише в суді, покарання має відповідати тяжкості злочину, індивідуальність покарання тощо).

Інтенсифікацією процесу розвитку законодавства варто вважати видання 1468 р. Судебника Казимира IV, норми якого, на відміну від Жалуваної грамоти 1457 р., мали розповсюджувати свою чинність не на окремі стани, а на всю територію держави. Про це, зокрема, йдеться, в невеликій преамбулі до тексту цього нормативно-правового акта [38, с. 11].

До причин його появи можна віднести поступову зміну політичної та соціально-економічної ситуації у Великому князівстві Литовському на середину XV ст. (посилення центральної влади, розширення великого землеволодіння, консолідація магнатсько-шляхетського стану та виокремлення його інтересів, які полягали в захисті прав і привілеїв панівної верстви, спроби її представників посилити експлуатацію селян тощо). С. Г. Ковальова стверджує, що «ті самі напрями внутрішньої політики, що її проводив Казимир у Польщі, були характерні для його політики в Литві. В обох державах відбувалися бурхливі процеси станового розшарування, і саме магнатсько-шляхетська верхівка мала скласти соціальну опору монарха в здійсненні ним влади» [40, с. 14].

Вагомими причинами ставали як поява нових кримінальних правопорушень, так і потреба в уніфікації норм щодо боротьби із злочинами проти власності. Так, із 25 статей Судебника 14 було присвячено притягненню до відповідальності за скоєння крадіжки («татьби»). До нових злочинів потрібно віднести напади на маєтки шляхтичів («поруби», «наїзди»), що було відображенням закономірностей розвитку феодалізму: в разі відносно ще слабкості центральної влади, існуючих процесів роздробленості країни негативною практикою стають феодальні війни між представниками пануючої верстви суспільства.

Варто зазначити, що якщо зміст норм Судебника 1468 р. не викликав у дослідників суперечок, то між ними існувала дискусія стосовно джерел і характеру його територіального поширення. Наприклад, С. Г. Борисенко вважає, що джерелом акта було звичаєве право Литви [16, с. 78–81]; натомість деякі вчені обстоюють ту думку, що «у ньому поєдналися як досягнення

правової думки Київської Русі, так і правові звичаї різних земель. Тому за всіма відмінностями він мав і багато спільного з Руською Правдою, уставними земськими грамотами» [23, с. 37; 27, с. 73–74] (загалом дотримуємось аналогічного погляду) [41, с. 127–128].

Деякі учені наголошують на багатоманітності джерельної бази Судебника: крім суто автохтонних джерел і литовського звичаєвого права, вплив мало римське та середньовічне міське право, а також право сусідніх держав; до джерел вони відносять судову практику, положення Біблії (книги Второзаконня та пророка Єремії) тощо [31, с. 56–57; 40, с. 36; 42, с. 13; 43, с. 127; 44, с. 103]. Як стверджує С. Г. Ковальова, «Кодекс знаменував появу литовсько-руського права – якісно нового права поліетнічного суспільства, яке вступило в добу розвиненого феодалізму, і держави, яка еволюціонувала від ранньофеодальної до станово-представницької монархії» [40, с. 36].

Стосовно суперечки щодо території, на яку розповсюджувалась чинність Судебника 1468 р., то частина науковців схиляється до думки, що він не мав загальнодержавного значення, оскільки «автономістські тенденції державотворення переважали центристські сили й пануючою залишалася система земського права» [45, с. 6]. Протилежну позицію зайняли ті вчені, які вважають, що Судебник поширював свою юрисдикцію на всю територію Великого князівства Литовського (або принаймні на українські землі) [23, с. 37; 27, с. 74; 31, с. 56; 46, с. 45]. С. Г. Ковальова висунула версію, що Судебник був створений лише для потреб вотчинного судочинства, але мав чинність на території усієї держави [40, с. 23].

III. Домінування закону (від видання першої редакції Литовського Статуту і до середини XVII ст.). Важливою подією в правовому житті Литовсько-Руської держави було видання Литовського Статуту 1529 р. [47], що означало початок процесу утвердження закону як провідного джерела права (зокрема, й кримінального), а видання другої (1566 р.) [48] та третьої (1588 р.) [49] редакцій Литовського Статуту – його остаточне закріплення як основного правового джерела. «Прийняття Статуту Великого князівства

Литовського 1529 р. (далі – Статут 1529 р.) ознаменувало здобуття писаним законом переваги над звичаєвим правом» [39, с. 54]. Видання цього нормативно-правового акта, фундаментального як для доби Середньовіччя (адже він охоплював своїми нормами багато галузей права), було кодифікацією, за словами І. Терлюка та М. Панфьорової, «за принципом пріоритету писаних законів» [50, с. 110; 51, с. 59; 52, с. 13].

Варто зауважити, що ухвалення Литовського Статуту зовсім не означало, що чинність правового звичаю було скасовано: очевидно, його укладачі розуміли, що, по-перше, правовий звичай довгий час був основним регулятором взаємовідносин між мешканцями громад, особливо в сільській місцевості; по-друге, було усвідомлення й того, що артикули цього законодавчого акта не могли повною мірою врегулювати весь складний спектр відносин між підданими великого князя, а згодом і короля Речі Посполитої.

Саме тому, наприклад, у преамбулі VI розділу першої редакції зазначається, що «яких би артикулів не було ще в тих правах виписано, тоді суд має судити відповідно до старих звичаїв, а потім на вальному сеймі виписаний має бути цей випадок та інші, які викликані потребою» [47, с. 242]. Інакше кажучи, суддям дозволялось користуватися нормами звичаєвого права у випадку прогалин у законодавстві (субсидіарне джерело права), причому така норма в майбутньому мала стати правилом поведінки законодавчого характеру. Аналогічний за змістом текст міститься й у 54 артикулі IV розділу третьої редакції [49, с. 162].

На думку деяких українських учених, до причин прийняття Литовського Статуту варто віднести посилення державної влади, істотні зміни в суспільних відносинах, економічній сфері впродовж другої половини XV–XVI ст., зростання в політичному й економічному відношенні шляхти, потреби приведення литовського законодавства у відповідність із польськими законами та інше [18, с. 46; 19, с. 51; 53; 54; 55, с. 212; 56, с. 43].

Загалом погоджуємося з таким поглядом, але потрібно додати, що причини його видання були аналогічними з тими, які викликали ухвалення

Судебника 1468 р. Це так само посилення князівської та королівської влади, розширення земельних володінь магнатів і шляхти, їх прагнення на законодавчому рівні захистити свої права та привілеї. Інша річ – змінився в якісному форматі зміст цих причин:

– для XVI ст. характерним стає стрімке збільшення латифундій, які займали територію окремих воєводств чи областей. Причому в кількісному відношенні домінувала вже не «вислужена» маєтність, а родова («отчина», «дідизна»), тобто класичний середньовічний феод; а водночас на територію України були перенесені й відносини сюзеренітету-васалітету;

– виникнення таких великих землегосподарств паралельно викликало й поступове, але неухильне закріпачення українського селянства. Для того щоб тримати «посполитих» (простолюдинів) у покорі, з кожною новою редакцією Литовського Статуту посилювались кримінальні санкції за вчинення злочинів, які базувались на середньовічному принципі права-привілею;

– ще в другій половині XV ст. фактично зникають у межах Великого князівства Литовського автономні князівства, що сприяло зростанню повноважень центральної влади, яка вибудовує власну вертикаль взаємовідносин із землями через місцеві «вряди», посадових осіб (воєводи, старости тощо), своєрідні місцеві органи самоврядування шляхти – «сеймики», розгалужену, строкату та станову в своїй основі систему судових органів.

Проте існували й інші причини, відсутні в попередній період. Це, зокрема, поява 1569 р. нової держави – Речі Посполитої, перенесення в українські землі польських державно-політичних, релігійних і соціально-економічних відносин, традицій і порядків та у зв'язку з цим посилення кріпацької залежності селян, утисків на релігійній і національній основі. Прямим відображенням цих процесів стає посилення кримінальної відповідальності, про що свідчать відповідні статуту Литовського Статуту 1588 р.

Варто зазначити, що серед українських науковців панує єдність думок (з невеликими розбіжностями) стосовно джерел Литовського Статуту. До них вони відносять українське, білоруське, литовське звичаєве право, канонічне право, німецьке, польське, римське законодавство, адміністративну та судову практику органів державної влади, Руську Правду, статутні грамоти, Судебник Казимира IV 1468 р., постанови й ухвали сеймів, зводи Магдебурзького права, акти публічного військового права, ідеї християнського гуманізму, християнську етику тощо [24, с. 28–29; 39, с. 54; 47, с. 23; 49, с. 14; 56, с. 44; 57, с. 188; 58, с. 2; 59, с. 60; 60, с. 219; 61, с. 20–22; 62, с. 22; 63, с. 5; 64, с. 4; 65, с. 93].

Підтримуючи такі погляди вчених, хочемо вказати, що конгломератна й різноманітна за походженням джерельна база Литовського Статуту може свідчити про відкритий характер права (зокрема, й кримінального) і загалом правової системи України досліджуваного періоду. Також поділяємо й твердження ряду вітчизняних науковців, що в XVI ст. у правовому житті в Україні переважала західна (чи західноєвропейська) традиція права [66, с. 166; 67, с. 392–394].

Двома фундаментальними поняттями кримінального права є кримінальне правопорушення (кримінальний проступок і злочин) та покарання. У Кримінальному кодексі України (частина 1 ст. 11) поняття кримінального правопорушення визначається як «передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення» [68].

Як вважають українські вчені, ознаками злочину є «суспільна небезпечність, винність, протиправність, караність», а в зазначеному визначенні злочину міститься формально-матеріальний елемент, який «поєднує в собі правову та соціальну характеристики злочину й указує як на передбачення його кримінальним законом, так і на його суспільну небезпечність» [69, с. 74–77; 70, с. 44; 71, с. 55, 58; 72, с. 64, 66].

Ряд українських дослідників справедливо зазначає, що «поняття злочину залежить від соціально-економічних відносин, що існують на певному етапі розвитку суспільства, і тому є історично мінливим» [69, с. 72]. Водночас на зміст поняття злочину впливають й інші чинники: політичні, культурні, релігійні тощо.

Спробуємо визначити сутність поняття злочину в українському кримінальному праві досліджуваної доби, враховуючи як об'єктивно-історичні реалії періоду Середньовіччя, так і досягнення сучасної науки кримінального права, які втілились у відповідну інтерпретацію цього поняття.

Варто зазначити, що важливою закономірністю розвитку поняття злочину була наявність кількох термінів для визначення цього поняття. Умовно їх можна згрупувати в три блоки. До першого належать ті терміни, які відображали суто матеріальний елемент поняття злочину.

Другий складався з тих термінів, які відображали релігійно-моральний (християнський) елемент і можуть вважатися специфічними, враховуючи ту значну роль, яку відігравала в житті тогочасного соціуму християнська релігія як віддзеркалення в менталітеті людей релігійних ідеалів.

Нарешті, третій блок містив терміни, які, відображаючи формальний елемент, тим самим охоплювали будь-яке кримінальне посягання, незалежно від його об'єкта. Інакше кажучи, вони мали узагальнюючий характер і, по суті, стосувались порушення норми кримінального права (норми законодавства чи звичаєвого права). Отже, перший і другий блоки термінів можна розглядати щодо третього як частини цілого.

У сучасній юридичній науці існує чіткий поділ між цивільним і кримінальним правопорушеннями, що дістає своє відображення в чинному законодавстві. Різниця полягає в ступені суспільної небезпеки скоєного, строках притягнення до відповідальності, віці суб'єкта правопорушення тощо.

Варто підкреслити, що для досліджуваного періоду характерною була відсутність такого розмежування, тобто будь-яке спричинення шкоди вважалось злочином, за яке передбачалось відповідне покарання. Інакше

кажучи, матеріальний елемент пов'язувався із заподіянням особі матеріальної, моральної чи фізичної шкоди «або матеріальної та моральної шкоди сім'ї у випадку вбивства потерпілого» [23, с. 83; 73, с. 37], у нормах законодавства тієї доби було відображено матеріальний підхід до поняття злочину й «у ньому розкривалась одна з важливих ознак злочину – суспільна небезпека» [74, с. 229]. Усе це означало, як вважає С. Г. Ковальова, те, що «публічно-правове сприйняття злочину ще не остаточно затвердилося в суспільній свідомості, залишаючи місце для приватноправового погляду на злочин» [75, с. 95–96].

Доволі цікаву наукову гіпотезу, яку можна підтримати, висунула Н. А. Вангородська. На її думку, в давньому світі будь-який злочин розглядався як «образа», з появою ж власності втрата майна ототожнювалась із матеріальною шкодою. Відповідно, термін «образа» набув додаткового значення – матеріальної шкоди. «Саме в такому значенні «обида» вживалася в пам'ятках права давньої Русі. Аналогічна доля латинського терміна *laesio* (*ledere*). До первісного значення «образи» приєдналося значення матеріальної шкоди чи збитку, і з таким саме подвійним змістом увійшло в усі романські мови. Литовський термін «кривда» відповідав терміну «обида» [76].

Як зазначалося вище, єдиного терміна для визначення поняття злочину не існувало, оскільки в добу Середньовіччя ще не склалась система наукових знань щодо юридичного явища або процесу. Тому для відображення матеріального елемента законодавець використовував такі терміни, як «кривда», «гвалт», «збиток», «шкода».

Але водночас можемо прослідкувати й формування особливої термінології. Наприклад, терміни «збиток» і «шкода» ототожнювались із заподіянням особі виключно матеріальних збитків, а «гвалт», крім того, ще й відображав посягання на особу, спричинення їй моральної та фізичної шкоди [21, с. 27, 34, 35, 65, 209; 36, с. 145; 38, с. 10–14; 47; 48; 49].

Важливою складовою частиною поняття злочину в досліджуваній період був релігійно-моральний елемент, який відображав те вагоме значення,

що мало християнство (безвідносно до конфесійної належності мирян) у житті усіх верств українського суспільства в XV – першій половині XVII ст. Серед багатьох фундаментальних понять християнства вагоме місце займає поняття гріха. Під ним розуміється «вчинок або дія, яка є несправедною або неморальною з погляду моралі та релігії», він «вважається порушенням Божих заповідей і наміром вчинити зло» [77].

Отже, злочин, незалежно від ступеня його тяжкості, інтерпретувався як гріх, що знайшло свій вираз у відповідній специфічній для доби Середньовіччя термінології, зафіксованій у ряді нормативно-правових актів: ідеться про пересторогу скоювати злочинні діяння («чого не дай Боже якщо би притрапило»), оскільки злочин-гріх посягав на «права християнські», наслідком учинення злочину було те, що «пан Бог тим буває ображений», злочинці «тим не менш пана Бога до гніву побуджують» і «яких нехай сам Господь Бог судить» [38, с. 5, 6; 47, с. 207; 48, с. 156, 158; 49, с. 288, 292, 294, 308].

Тому варто погодитися з рядом українських дослідників, які зазначають, що «злочин, поза порушенням приватного добра і норм обов'язкового права, є ще гріхом, тобто порушенням Божої волі й аморальним вчинком», «злочин розглядався не тільки як спричинення шкоди об'єктам правової охорони, порушення норм права, а й як гріх», «Литовсько-руське кримінальне право під злочинном розуміло «кривду» або «шкоду», ним визнавалося порушення Божого й людського закону, приватного та публічного добра» [24, с. 37; 78, с. 59; 79, с. 42; 80, с. 267].

Саме тому досить часто покарання містило санкції церковного характеру. Наприклад, у Литовському Статуті передбачалася не лише суто світська кара, але й церковна – покута, за умов якої злочинець мав час від часу стояти біля входу до церкви й розповідати мирянам про своє гріховне діяння. Зокрема, в 16 артикулі XI розділу другої редакції зазначається, що за вбивство батьками своїх дітей вони мають, крім відбуття тюремного ув'язнення на строк в 1 рік і 6 тижнів, «цілий рік по чотири рази на день біля церкви чи біля

костюлу головного покутувати й визнавати явно найвищий гріх свій перед усіма людьми громади християнської» [48, с. 379], а в 15 артикулі XI розділу третьої редакції наголошується про те, що особа, яка завдала побоїв вагітній шляхтянці, повинна «у дверей костюлу стояти і гріх свій перед людьми, які заходять і виходять з церкви, відкрито визнавати» [49, с. 277].

Як зазначалося вище, до нормативно-правових актів досліджуваної доби законодавцем були внесені терміни, які відображали його формальний підхід до поняття злочину. «Поняття злочину все більше формалізується, ототожнюється із порушенням норми права, у ньому все більше проглядається не лише приватний погляд, але й суспільний», воно «все більше зміщується в сферу порушення правової норми» [18, с. 60; 19, с. 74; 73, с. 37; 81, с. 139]. Як стверджує Ю. В. Копик, «свідченням розвитку формального елемента в розумінні злочину було збільшення в Статуті ВКЛ 1588 р. кількості злочинів, учинення яких каралося державною владою за власною ініціативою, судове переслідування злочинця стало не тільки правом, а й обов'язком громадян, застосування покарання вже не залежало від волі постраждалих осіб» [23, с. 83].

Аналіз норм пам'яток права XV–XVI ст. (Жалувана грамота короля Казимира IV 1457 р., Судебник Казимира IV 1468 р., Литовський Статут) свідчить, що використовувалась різноманітна за філологічними параметрами термінологія й сталою терміна ще не було. Так, у нормах були зафіксовані такі терміни, як: «проступок», «виступ з права», «виступок», «вчинок», «спротив праву посполитому», «винний», «злочинство», «образа покою посполитого» та інші [38, с. 6, 13; 47, 48, 49].

Отже, зазначені терміни відображали формальний елемент, здійснювали функцію смислового нормативного оформлення поняття злочину з погляду порушення правила поведінки безвідносно до об'єкта кримінального посягання. Як справедливо стверджує Є. В. Шаломєєв, «ці терміни виражали зміст будь-якого злочину: посягання на інтереси держави, церкви, на особу, її

майно тощо – і передавали ставлення законодавця до протиправності діяння певної особи» [82, с. 62, 63].

Таким чином, проаналізований історико-правовий матеріал щодо джерел права та поняття злочину в Литовсько-польський період надав можливість висвітлити інформацію щодо приписів кримінального права, тогочасної юридичної термінології, а також розглянути їх в еволюційному розвитку.

2.2. Розвиток загальних понять кримінального права

У сучасному кримінальному праві України «підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом» (ч. 1 ст. 2 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [68]. Причому склад кримінального правопорушення є єдиною підставою кримінальної відповідальності, а «вчення про інститут складу кримінального правопорушення є основоположним у теорії кримінального права» [72, с. 81]. Склад злочину виступає юридичною стороною підстави кримінальної відповідальності (фактичною стороною є вчинений злочин) і вітчизняними науковцями розуміється як «сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають учинене суспільно небезпечне діяння як злочин» [83, с. 503; 84, с. 12].

Варто зазначити, що сучасними українськими науковцями «склад злочину представлений як узагальнена абстрактна модель-система, що в логічному плані поділяється на чотири обов'язкових і універсальних підсистеми, які визначаються як елементи складу злочину» [85, с. 160] (або, враховуючи потребу в наданні цим елементам юридичної характеристики чи теоретичного їх визначення, вони розуміються як ознаки складу злочину). До ознак ученими віднесено об'єкт злочину, об'єктивну сторону злочину, суб'єкт злочину та суб'єктивну сторону злочину [71, с. 66].

Спробуємо дослідити, як і якою мірою ознаки складу злочину були відображені в правових пам'ятках України XV – першої половини XVII ст., враховуючи водночас рівень правової свідомості законодавця в зазначений період.

I. Об'єкт злочину. Як зазначає ряд українських науковців, «об'єкт дає змогу визначити соціальну сутність злочину, з'ясувати його суспільно небезпечні наслідки, сприяє правильній кваліфікації діяння, а також відмежуванню його від суміжних суспільно небезпечних посягань» [69, с. 96]. Під ним розуміють «суспільні відносини, перелічені в ст. 1 КК України, які охороняються законом і яким протиправним діянням завдано шкоду» [86, с. 70].

Такими об'єктами виступають права й свободи людини та громадянина, власність, громадський порядок і громадська безпека, довкілля, конституційний устрій України, мир і безпека людства [68]. Проте, як вважають деякі вчені, це неповний перелік: він є узагальнюючим, а конкретизується в Особливій частині КК України; тому до об'єктів злочину ще належать суспільні відносини, які забезпечують нормальну діяльність державного й громадського апарату, а також апарату управління підприємств, установ та організацій, у сфері правосуддя, відносини у сфері військової служби та інші [72, с. 101–102].

Зрозуміло, що в досліджуваній нами період такими дефініціями, які містяться в нормах сучасного кримінального законодавства, ще не оперували. Але з огляду на аналіз норм ряду нормативно-правових актів XV – першої половини XVII ст. можна (звісно, достатньо умовно) виокремити види об'єктів злочину, ґрунтуючись на їхній сучасній триступеневій класифікації за ієрархічним критерієм (виділяють у такий спосіб загальний, родовий і безпосередній об'єкти [87, с. 90–92]). Зокрема, до загального об'єкта злочину можна віднести всі суспільні відносини, які охоронялись нормами пам'яток права України в литовсько-польський період.

«Вказівку на родовий об'єкт злочинів найчастіше містить назва розділу Особливої частини КК України» [70, с. 62]. Варто зазначити, що подібний принцип виявлення родового об'єкта злочину можна спостерігати, досліджуючи Литовський Статут, адже саме в ньому вперше було структуровано текст нормативного акта за розділами, які стосувалися (хоч і не всі) певних інститутів цивільного права або відповідали певному родовому об'єкту злочину. Доволі умовно, але можна визначити такі родові об'єкти, як: суспільні відносини щодо охорони інтересів держави, прав церкви, сім'ї, відносин у сфері військової служби, правосуддя, службової, господарської діяльності, релігії, моралі, забезпечення порядку державного управління, охорони власності, прав особи, прав і привілеїв (вольностей) шляхетського стану [47, с. 39–48; 48, с. 237–250; 49, с. 24–44].

Варто підкреслити, що виокремлення деяких родових об'єктів зумовлювалося специфікою об'єктивно-історичних реалій доби Середньовіччя. Це, наприклад, прискіплива увага до охорони прав церкви та сім'ї, відносин у сфері релігії та моралі, що можна пояснити домінуючим у цей період релігійним світосприйняттям із відповідними християнськими релігійними та морально-етичними нормами. Основними ж суспільними інститутами, які опікувались їхнім регулюванням, популяризацією, впровадженням у життя, були церква та сім'я. Посягання на ці релігійні та морально-етичні правила поведінки вважалося злочинним порушенням прав церкви та сім'ї, а отже, вони знаходились під охороною кримінального закону.

Особливостями суспільно-політичного устрою Великого князівства Литовського та Речі Посполитої можна пояснити й можливість виділення нами такого родового об'єкта злочину, як відносини щодо охорони прав і привілеїв шляхетського стану. Адже в XVI ст. у цих державах панувала так звана шляхетська вольниця, шляхта як пануючий стан населення отримав усі важелі політичної влади, домінував в економічній сфері. Тому природньо, що її вимоги забезпечити специфічні права та привілеї (особливий захист життя,

здоров'я, честі, власності тощо) були задоволені й отримали своє відображення в нормах Литовського Статуту.

Також можна визначити й безпосередній об'єкт злочину. Наприклад, часто згадуваними злочинами в нормативно-правових актах досліджуваного періоду є вбивство, спричинення тілесних ушкоджень, крадіжка: відповідно, безпосереднім об'єктом вбивства є суспільні відносини, які забезпечують життя особи, тілесних ушкоджень – які забезпечують її здоров'я, крадіжка – що забезпечують охорону власності. На думку М. І. Колоса, який досліджував норми Судебника Казимира 1468 р., у ньому, «вказуючи на безпосередній об'єкт посягання, законодавець не в кожній нормі визначав індивідуальну назву предмета чи інші його ознаки. Застосування в законі таких узагальнюючих термінів було позитивним моментом, оскільки забезпечувало можливість притягувати до відповідальності винних осіб, які протиправно заволоділи будь-якими цінностями незалежно від їх назви чи функціонального призначення» [88, с. 87–88].

II. Суб'єкт злочину. В українському кримінальному законодавстві суб'єкт злочину визначається як «фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого, відповідно до цього Кодексу, може наставати кримінальна відповідальність» (ч. 1 ст. 18 КК України) [68]. Суб'єкт злочину «характеризується трьома обов'язковими ознаками: а) фізична особа; б) осудна особа; в) особа, що досягла відповідного віку» [89, с. 183].

В українському кримінальному праві досліджуваної доби суб'єктом злочину могла бути лише людина; тварини, предмети чи сили природи до таких суб'єктів не належали [90], відповідальність за шкоду, яку зробила тварина, «ніс власник або інша особа, в користуванні якої ця тварина перебувала» [23, с. 93]. Відповідно до артикулів Литовського Статуту суб'єктом злочину визнавався будь-який підданий великого князя чи короля («всіх княжат, панів рад духовних і світських, панів хоруговних, шляхту, міщан і всіх підданих наших і всіх станів», «щоб за цим Статутом новим

судили й користувалися ним всі верстви за однаковим порядком» (Більський привілей 1564 р., перша редакція, I розділ, 1 арт.; друга редакція, I розділ, 1 арт.; третя редакція, I розділ, 1 арт.) [47, с. 208; 48, с. 233, 253; 49, с. 45].

Крім підданих монарха, до кримінальної відповідальності могли притягти й іноземців («також чужоземці закордонники Великого князівства Литовського, приїжджі та в будь-який інший спосіб прибулі люди цим самим правом мають бути судимі») (друга редакція, I розділ, 17 арт.; третя редакція, I розділ, 1 арт.) [48, с. 260; 49, с. 45]. «Подібне, на нашу думку, зумовлювалось впливом на розвиток правосвідомості законодавця традиційного позитивного відношення в суспільстві до рівності всіх вільних. Як наслідок, законодавець вносить у правові акти відповідні норми» [73, с. 37].

Варто зазначити, що особливості суспільного устрою Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої зумовлювали потребу в унормуванні законодавцем відповідальності представників непанівних верств населення. Так, Судебник Казимира 1468 р. містив відповідальність невільних осіб, які за своїм правовим статусом наближались до феодално залежних («парубок невільний», «хлоп») (наприклад, за повторну крадіжку такий «парубок» підлягав смертній карі, ст. 7, 19) [38, с. 12, 13].

У XVI ст. відбулись процеси інтенсифікації закріпачення селян, тому до Литовського Статуту вносяться норми, які остаточно закріплюють той порядок, що кріпаки мали бути суб'єктами злочину, а обсяг відповідальності їхніх панів було мінімізовано (перша редакція, XIII розділ, 1, 5 арт.; друга редакція, XIV розділ, 1 арт.; третя редакція, XIV розділ, 1, 17 арт. та інші) [47, с. 290, 291; 48, с. 396; 49, с. 329, 340]. На думку Т. Ф. Байраки, «притягнення до відповідальності всіх мешканців було примарним», і «в нормах ЛС яскраво виявився принцип права-привілею, що вплинуло й на різницю в покаранні для шляхтичів і простолюдинів» [18, с. 111; 19, с. 137].

За Литовським Статутом, «поняття неосудності за станом здоров'я перебувало ще в стані формування» [78, с. 60]. Свідченням цього є те, що законодавець поступово визначав умови звільнення неосудних осіб (ними

вважались ті, які мали будь-яку психічну хворобу, були божевільними («шаленими», «убогими», «божевільними, які з волі божої розуму лишилися», «глупими») від відповідальності, а стан здоров'я в певних випадках не звільняв від покарання. Цікаву думку висловив М. І. Колос, який вважає, що «в той час поняття «глупість» розуміли як вроджену або набуту внаслідок хвороби чи травми недоумкуватість людини, що супроводжувалась обмеженою можливістю здійснювати розумову діяльність, спрямовану на вирішення пізнавальних, емоційних та інших завдань, а терміном «божевілля» (шаленство) позначили всі види хронічних психічних хвороб або тимчасових гострих психічних розладів, які були відомі суспільству» [43, с. 158].

Можна виділити три категорії осіб, які вважалися психічно хворими й, залежно від деяких обставин, їм могли призначити різну міру покарання (або взагалі звільнити від відповідальності):

1. «Шалений» не міг бути притягнений до відповідальності лише в тому випадку, якщо вчинив діяння з намови іншої особи (наприклад, за заочну обмову монарха, наклеп, вбивство тощо) (третья редакція, I розділ, 4 арт.; IV розділ, 105 арт.; XI розділ, 38 арт.) [49, с. 48, 195, 291].

2. Для психічно хворих осіб було передбачено покарання, якщо вони скоїли діяння без намови (отже, вважалися суб'єктами злочину). Але в законодавстві було встановлено, що в такому випадку покарання для них ставало менш суворим: за вбивство вони мали бути покарані позбавленням волі строком на 1 рік і 1,5 місяця.

3. Для тих самих божевільних, у яких траплялось тимчасове відновлення свідомості, передбачалось покарання на загальних підставах: наприклад, за вбивство їм передбачалася сплата головіщини та смертна кара («якби хто розуму лишився, а потім розум до нього повернувся, а потім те відновилося, що знову почав божеволіти і у тому божевіллі кого вбив» (третья редакція, XI розділ, 35 арт.) [49, с. 290].

Стосовно третьої ознаки осудності (віку), то можна констатувати факт еволюції поглядів законодавця (за 120 років) на визначення вікового бар'єра, з

якого могла наставати кримінальна відповідальність. Це зі свого боку свідчить і про підвищення рівня його правосвідомості. Так, якщо, відповідно до ст. 1 Судебника Казимира 1468 р., покарання встановлювалось особам, яким виповнилось не менше 7 років («а якщо будуть малі діти, менше семи років, то вони в тому невинні» [38, с. 11], то у 8 артикулі XIV розділу другої редакції було встановлено інший вік – 14 років, а вже в 11 артикулі XIV розділу третьої редакції було унормовано, що кримінальна відповідальність мала починатись із 16 років [48, с. 399; 49, с. 338].

III. Об'єктивна сторона злочину. Як зазначають учені, «об'єктивна сторона злочину (складу злочину) – це система передбачених законом про кримінальну відповідальність зовнішніх ознак злочинного посягання, а також об'єктивних умов його здійснення» [71, с. 100], причому ці ознаки поділяються на обов'язкові (суспільно небезпечне діяння) та додаткові або факультативні. В. В. Локтіонова наголошує, що «факультативні ознаки можуть бути обов'язковими для одних складів злочину, але в інших їх наявність не є обов'язковою, не впливаючи на вирішення питання про наявність або відсутність складу злочину» [91, с. 250–251]. Ними є: «суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок, місце, час, спосіб, засоби, знаряддя й обстановка вчинення кримінального правопорушення» [72, с. 115].

1. Суспільно небезпечне діяння. У сучасному кримінальному праві України воно поділяється на дію (активна поведінка) та бездіяльність (пасивна поведінка). Потрібно зазначити, що такий поділ був уже відомий і в досліджувану добу: в різних правових пам'ятках є достатньо норм, в яких описується злочинна дія (вбивство, розбій, крадіжка, спричинення побоїв, листування з ворогом та інше). Водночас караною була й бездіяльність. «Зазвичай злочинну бездіяльність відбивали терміни «нестане», «нехотел», «неучинил» тощо» [92, с. 194]. Так, у Статуті про народний перепис, збір війська й податків (1507 р.) передбачається покарання шляхтичу, який не прибув до війська [21, с. 9]. У Литовському Статуті злочинною бездіяльністю вважалось: неповідомлення хорунжим гетьмана про неприбуття до війська

шляхтича, неприбуття відповідача або судді на судове засідання, неприйняття «прокуратором» присяги, непогашення пожежі, відмова пана здійснювати розшук свого слуги-злочинця та інші (перша редакція, II розділ, 9 арт., VI розділ, 16 арт.; друга редакція, II розділ, 18 арт., IV розділ, 12 арт., X розділ, 17 арт., XI розділ, 30 арт.; третя редакція, II розділ, 17 арт., IV розділ, 22, 38, 59 арт., XI розділ, 25 арт.) [47, с. 221, 248; 48, с. 272, 300–301, 370, 383; 49, с. 77, 132, 147, 165, 282].

2. Факультативні ознаки. Суспільно небезпечний наслідок. Він вважається обов'язковою ознакою в матеріальних (у разі спричинення шкоди) та додатковою – у формальних складах злочину (за її відсутності). Аналіз норм Литовського Статуту дає підстави стверджувати, що у них були відображені обидві ознаки. Наприклад, суспільно небезпечний наслідок був обов'язковою ознакою в разі вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень, крадіжки тощо (перша редакція, VII розділ, 1, 9 арт., XIII розділ, 1 арт.; друга редакція, XI розділ, 1, 15 арт., XIV розділ, 1, 2 арт.; третя редакція, XI розділ, 1, 9 арт., XIV розділ, 1, 2 арт.). Натомість він був факультативною ознакою під час організації змови проти монарха, в разі появи в палаці монарха із рушницею, арбалетом, луком, втечі за кордон або з поля бою та інше (Статут про народний перепис, збір війська і податків; Статут про маєтки державних зрадників; перша редакція, I розділ, 2 арт.; друга редакція, I розділ, 3, 6 арт., II розділ, 14 арт.; третя редакція, I розділ, 3, 6, 10 арт., II розділ, 14 арт.) [21, с. 9, 62; 47, с. 208, 253, 255, 290; 48, с. 254, 255, 271, 371, 378, 396; 49, с. 46, 48, 52–54, 76, 267, 273, 329, 330].

3. Причинний зв'язок між діянням і наслідком. Він також розумівся в досліджуваний період і був закріплений як обов'язкова ознака в деяких нормах Литовського Статуту. Так, повідомлялося, що «хто би також перед нами, Господарем, меча, шаблю або яку іншу зброю дістав і поранив, той життя втрачає. А де б від тієї рани помер, той життя і поштивість втрачає» або якщо жінку вагітну «кіньми потоптав або чим-небудь збив і травмував так, що плід мертвий викинула», чи «якби кому, стріляючи з лука або з рушниці, в

шапку або якусь іншу ціль, стріла або куля, взявши вбік чи вгору, кого поранила, і той від тієї рани помер» та інше (третя редакція, I розділ, 9 арт., XI розділ, 15, 23 арт.) [49, с. 51, 276, 281].

Причому іноді законодавець встановлював у нормах Литовського Статуту вказівку на строк, який минув між діянням і його наслідком (тобто строк у таких випадках теж був обов'язковою ознакою). Так, зазначається, що «якби який шляхтич після побоїв або поранення їздив по бенкетах або бував у корчмах, або на торгу, а потім помер, тоді той, хто його бив або поранив, не мусить платити за вбивство, а тільки за рани». У третій редакції було навіть зафіксовано такий проміжок часу (24 доби) (перша редакція, VII розділ, 10 арт.; друга редакція, XI розділ, 34 арт.; третя редакція, XI розділ, 53 арт.) [47, с. 255; 48, с. 384; 49, с. 299].

Спосіб, засіб, місце, час учинення злочину під час вказівки на них у нормах законодавства XVI ст. також ставали обов'язковими ознаками. Наприклад, враховувалось, що вбивство було заподіяно таємно, зрадливо, підступно, криючись за кущем, горожею (спосіб), або ножем чи кинджалом (засіб); злочин було вчинено в палаці монарха (місце) або під час війни (час) тощо (окружна королівська грамота про владу та права гетьмана (1507 р.), перша редакція, II розділ, 14 арт.; друга редакція, II розділ, 14, 15, 20 арт.; третя редакція, I розділ, 10 арт., II розділ, 14, 15, 18 арт., XI розділ, 16, 17 арт.) [21; 47, с. 222; 48, с. 271–273; 49, с. 52–54, 76, 77, 277–278].

4. Суб'єктивна сторона злочину – «це психічне відображення об'єктивних ознак злочину, тобто психічне ставлення особи до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його суспільно небезпечних наслідків» [93, с. 130–131; 94, с. 57]. Вона має обов'язкову (вина) та додаткові (мотив, мета) ознаки. Відповідно до ст. 23 КК України «виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності» [68]. Розглянемо, як саме суб'єктивна сторона була відображена в нормах правових джерел досліджуваного періоду.

1. Вина. Умисел за чинним кримінальним законодавством України поділяється на прямий («якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки й бажала їх настання», ч. 2 ст. 24 КК України) або непрямий («якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки й хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання», ч. 3 ст. 24 КК України) [68].

Варто зазначити, що ознаки умислу (як інтелектуальні, так і вольові) були відображені в нормах Литовського Статуту, а це дає підстави стверджувати, що в законодавця в XVI ст. вже існувало розуміння поняття та змісту умислу. Про це свідчать такі фрази з різних артикулів Литовського Статуту, як: «свідомо користувався підробленими» (йдеться про листи або печатки), «фальшували б для прибутків своїх», «хто навмисно напав на чий дім», «один на одного навмисно напав», «яку іншу свідому допомогу їм давав», «хто взяв свідомо, навмисно жону, по крові собі споріднену», «засідку зробив, маючи намір його вбити», «маючи намір захопити владу», «знаючи про те, що вони крадені, вживали» тощо (перша редакція, I розділ, 5 арт. VII розділ, 1 арт.; друга редакція, I розділ, 3 арт., II розділ, 23 арт., XI розділ, 5, 19 арт.; третя редакція, I розділ, 1, 16, 17 арт., V розділ, 22 арт., XI розділ, 21, 36 арт., XIV розділ, 23 арт.) [47, с. 209, 253; 48, с. 254, 274, 373, 379; 49, с. 46, 57, 58, 207, 279, 290, 343]. Загалом потрібно погодитися з думкою М. І. Колоса, що «зі змісту значної кількості складів злочинів вбачається, що укладачі Статуту мали як теоретичні, так і практичні знання у сфері психології, права, законодавчої техніки, що дало їм змогу акцентувати увагу на суб'єктивних аспектах складів злочинів» [95, с. 22].

У Литовському Статуті також окремо виділяється прямий і непрямий види умислу. Так, вольова ознака прямого умислу (бажання настання наслідків) термінологічно відображалась як «зі злим умислом», «злодійським чином», «злий і шкідливий вчинок», «убив, сподіваючись отримати» тощо

(перша редакція, VII розділ, 1, 15 арт.; друга редакція, I розділ, 3 арт., X розділ, 12 арт.; третя редакція, I розділ, 3, 6 арт., X розділ, 12 арт., XI розділ, 9, 18 арт.) [47, с. 253, 256; 48, с. 254, 369; 49, с. 46, 48, 264, 273, 278]. Натомість під непрямим умислом розумілась «легковажна й зухвала поведінка», яка призвела до злочинних наслідків (III редакція, XI розділ, 28 арт.) [49, с. 285].

2. Необережність має два види: кримінальну протиправну самовпевненість («якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення», ч. 2 ст. 25 КК України) та кримінальну протиправну недбалість («якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити», ч. 3 ст. 25 КК України) [68].

Варто зазначити, що законодавець у ряді норм Литовського Статуту вже відділяє умисел від необережності. Д. І. Любченко вважає, що «у нормах Литовського Статуту умисел і необережність становлять окремо визначені поняття та протиставляються один одному» [78, с. 62]. Наприклад, за умисне знищення дерева бортного без бджіл винний мав сплатити 2 копи грошей відшкодування, за дерево, підготовлене для бджіл, – 1 копу грошей, але за вчинення цих діянь з необережності – відповідно, на половину менше; якщо хто з умислом підпалив дерева в лісах, то сплачує відшкодування, а якщо це відбулося з необережності, то такий звільнявся від відповідальності; за умисне збиття конем вагітної жінки винний мав сплатити «нав'язку», відбути покаяння та тюремне ув'язнення строком у 3 місяці, але якщо «травмування жінки вагітної сталося ненавмисно», то міра покарання була менш суворою та інше (третя редакція, X розділ, 13, 17 арт.; XI розділ, 11, 15, 23, 27 арт.) [49, с. 264, 266, 273, 274, 276, 277, 281–284]. Взагалі, як зазначає Т.Ф. Байрака, «умисні злочини були карані більш суворо, ніж учинені з необережності» [18, с. 113; 19, с. 139].

Можемо констатувати той факт, що у нормах цієї правової пам'ятки оформлюється й термінологія, яка відображала поняття необережності

(зазвичай використовувався термін «ненавмисно»). «Переважно необережні злочини в редакціях Литовського статуту репрезентовані вбивствами та пораненнями» [96, с. 40].

Водночас аналіз артикулів Литовського Статуту не дає підстав стверджувати, що законодавець у XVI ст. відрізняв між собою види необережності. Іноді вона навіть ототожнювалася з випадком («необачно», «через незнання», «з невідому»), причому випадкове вбивство каралось тільки сплатою головщини (третя редакція, XI розділ, 23 артикул) [49, с. 281].

3. Мотив і мета. В українському кримінальному праві досліджуваного періоду мотив і мета скоєння злочину за умови вказівки на них у нормах пам'яток права слугували підставою призначення більш суворого покарання, тобто ставали обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони. Так, у нормах Литовського Статуту згадуються такі мотиви, як помста, ненависть (третя редакція, XI розділ, 6, 7, 16 арт.). За вчинення таких злочинів передбачалась смертна кара, зазвичай кваліфікований її різновид [49, с. 271, 272, 277].

Так само зверталась увага й на мету вчинення злочину. Вона «була обов'язковою ознакою кримінального діяння, яке було вчинене з прямим умислом» [23, с. 92]. Наприклад, за «наїзд» на маєток з ціллю позбавити життя його господаря призначалась смертна кара зі сплатою подвійного розміру головщини, але якщо такий напад відбувався з метою пограбування майна, то «тоді тільки за насилля повинен буде заплатити 12 рублів грошей і шкоду відшкодувати» (перша редакція, VII розділ, 1 арт.; друга редакція, XI розділ, 1 арт.; третя редакція, XI розділ, 1 арт.). Загалом з аналізу артикулів Литовського Статуту видно, що цілями вчинення злочину вважалось бажання завдати шкоду монарху, державі, особі, отримати матеріальну користь, позбавити життя, спричинити тілесні ушкодження, заволодіти майном тощо (перша редакція, VII розділ, 1, 15 арт., VIII розділ, 12 арт.; друга редакція, I розділ, 3 арт., IX розділ, 1 арт., XI розділ, 1, 17 арт.; третя редакція, I розділ, 3, 6, 16, 17 арт., IX розділ, 12, 20 арт., XI розділ, 8, 19 арт.) [47, с. 253, 256, 257,

265, 266; 48, с. 254, 355, 371, 379; 49, с. 46, 48, 57, 58, 251, 247, 267, 272, 273, 278].

Аналіз норм джерел права досліджуваного періоду доводить, що в українському кримінальному праві XV–XVI ст. виокремлюється інститут множинності злочинів. У сучасному кримінальному законодавстві про нього йдеться в розділі VII КК України, виділяються й три його форми (повторність, сукупність, рецидив). Взагалі в науці множинність злочинів визначається як «різновид суспільно небезпечної поведінки тієї самої особи, що в поєднанні з іншими обставинами утворює два або більше окремі склади злочинів, кожен з яких, маючи самостійне кримінально-правове значення, певною мірою впливає на зміст та обсяг сукупної кримінальної відповідальності особи» [97, с. 102].

На нашу думку, сучасні вітчизняні науковці, враховуючи небезпечність сукупності злочинів, достатньо уваги приділили виділенню її ознак. Зокрема, Н. І. Устрицька зазначає, що ними є «вчинення двох окремих злочинів; кожен із злочинів зберігає кримінально-правове значення; за жоден із злочинів особа не була засуджена» тощо [98, с. 396].

Така характеристика є достатньо потрібною для з'ясування того, чи була сукупність злочинів відображена в нормах правових джерел досліджуваної доби. На наше переконання, яке ґрунтується на їх науковому вивченні, сукупність злочинів була відома за часів укладення Литовського Статуту (як вважає Є. В. Шаломєєв, у нормах Литовського Статуту була зафіксована ідеальна сукупність) [99, с. 260]. Так, цю форму множинності можна виявити в процесі аналізу тих норм цієї правової пам'ятки, в яких ідеться, наприклад, про вчинення вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень, нанесення образи честі в палаці монарха, вбивства особи під час розбійного нападу, вбивства особи та заволодіння його майном (під час нападу на маєтність шляхтича), вбивства під час крадіжки, участь у статевих зносінах із чужою дружиною та вбивство її чоловіка тощо (перша редакція, VII розділ, 1 арт.; друга редакція, XI розділ, 1 арт.; третя редакція, I розділ, 9, 10 арт., XI розділ, 1, 29, 32 арт.,

XIV розділ, 26, 27, 30 арт.) [47, с. 253; 48, с. 371; 49, с. 50–52, 267, 286, 288, 346].

З аналізу відповідних артикулів Литовського Статуту випливає, що сукупність каралась більш суворо, ніж учинення кожного окремого злочину. Причому цікаво те, що покарання встановлювалось у формі поглинання менш суворого більш суворим, чи складанням покарання за скоєння кожного із злочинів. Наприклад, друга форма чітко простежується в 1 арт. XI розділу третьої редакції: якщо під час нападу на будинок шляхтича господаря було вбито та майно його пограбовано, то винний (або винні) підлягав страті, мав сплатити головщину в подвійному розмірі та відшкодування за спричинену матеріальну шкоду; але якщо ніхто не був убитий з мешканців маєтку, то винний сплачував відшкодування за збитки, штраф за напад, але страті не підлягав [49, с. 267].

Достатньо відомою у досліджувану добу (з XV ст.) була ще одна форма множинності злочинів – рецидив. Його учинення зумовлювало більш суворе покарання, ніж за попередній злочин. Це зрозуміло, адже «стародавні правові документи різних народів рясніють згадками про те, що особа, яка вчинює декілька злочинів, вдвічі більш небезпечна, ніж разовий злочинець, адже характеризується викривленою самоідентифікацією та перекрученими уявленнями про життя в соціумі» [100, с. 2]. Зокрема, в ст. 19 Судебнику Казимира 1468 р. ідеться про рецидив крадіжки. У цій статті повідомляється, що у випадку першої крадіжки злодій (крадій) мав сплатити відшкодування («заплатити бондою його»), якщо б не було грошей, то його мали покарати тілесно («пробити»). У разі рецидиву ж крадіжки він мав бути страчений [38, с. 13].

Рецидив міститься й у багатьох артикулах Литовського Статуту, закономірним виглядає й те, що він стосувався загалом крадіжки: очевидно, що повторна татьба була досить розповсюдженим видом майнових злочинів (хоча допускався рецидив утечі з поля бою, наклепу, звідництва) (перша редакція, XIII розділ, 1 арт.; друга редакція, II розділ, 14 арт., XIV розділ, 4, 20

арт.; третя редакція, IV розділ, 105 арт., XIV розділ, 7, 22, 27, 31 арт. тощо). Аналіз усіх цих норм Литовського Статуту свідчить про те, що законодавець дотримувався такого правила: за першу крадіжку винний підлягав тілесному покаранню (побиття киями, батогами, відрізання вух), у випадку рецидиву його мали стратити (переважно у формі повішення («на шибеницю віддати»)) [47, с. 290; 48, с. 271, 398, 404; 49, с. 195, 335, 342, 345].

Дослідження правових джерел XV–XVI ст. свідчить про розвиток в українському кримінальному праві інституту співучасті. У розділі VI КК України 2001 р. дається визначення поняття співучасті – «умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення» [68], а співучасниками визначаються виконавець, організатор, підбурювач, пособник. Загалом співучасть є досить небезпечною формою злочинної діяльності, оскільки «є системою взаємопов'язаних злочинних діянь, які обумовлюють одне одного і зрештою детермінують настання злочинного результату» [101, с. 332].

Аналіз правових пам'яток другої половини XV–XVI ст. дозволяє стверджувати, що законодавець уже виокремлював як об'єктивну, так і суб'єктивну сторони співучасті (звісно, варто враховувати рівень його правосвідомості, який відповідав загальним уявленням про злочинну діяльність).

I. Виконавці. Про них ідеться в багатьох артикулах різних редакцій Литовського Статуту, причому законодавець розрізняв участь співвиконавців у злочинах. Так, ідеться про основного виконавця й осіб, які безпосередньо брали участь у вчиненні злочину та йому допомагали (так звані помочники). Відповідальність цих осіб перебувала в прямій залежності від тяжкості злочину. Так, смертній карі підлягали всі співвиконавці, які заподіяли смерть господарю під час нападу на маєток шляхтича, всі співвиконавці-простолюдини за вбивство шляхтича під час розбійного нападу. Але за вчинення менш тяжких злочинів основний виконавець мав бути караний більш суворо (за спричинення поранень під час нападу на господу шляхтича

його мали стратити, але для тих, хто йому безпосередньо допомагав, передбачалось тюремне ув'язнення строком на 1 рік і 6 тижнів та інше (друга редакція, XI розділ, 1 арт.; третя редакція, XI розділ, 1, 7, 29, 39 арт., XIV розділ, 14 арт.) [48, с. 371; 49, с. 268–269, 272, 286, 292, 339].

II. Підбурювачі. Законодавцю в XVI ст. було відомо й про поняття підбурювання («направа»). На міру покарання підбурювача впливала ступінь суспільної небезпеки скоєного. Так, у разі вбивства він мав бути страчений («тоді і сам той, хто спрямував, і той, хто те вчинив, покарані мають бути», «такі, як той, хто це вчиняти і допомогти позбавитися плоду взявся, так і та, яка плід свій на страту дала, самі мають смертю покарані бути») (третя редакція, I розділ, 25 арт., XI розділ, 17, 60 арт.) [49, с. 62–64, 278, 303].

У разі скоєння менш тяжких злочинів покарання підбурювача було менш суворим (мисливець, який незаконно полював у чужих володіннях, мав «гвалт заплатити дванадцять рублів грошей», а той «хто стрільця послав у чужу пуцу», мав сплатити лише відшкодування за ціною убитої тварини (перша редакція, IX розділ, 1 арт.; друга редакція, X розділ, 1 арт.; третя редакція, X розділ, 1 арт.) [47, с. 271; 48, с. 365; 49, с. 259].

III. Пособники. Норми законодавства XV–XVI ст. також містять достатній правовий матеріал щодо пособництва у вчиненні злочину. Переважно воно виявлялось у порадах, наданні засобів, переховуванні осіб, які скоїли різні злочини (ст. 12 Судебника Казимира 1468 р., статутна грамота Волинській землі 1509 р., перша редакція, VII розділ, 30 арт., XIII розділ, 6 арт.; друга редакція, XI розділ, 5 арт., XIV розділ, 10 арт.; третя редакція, XI розділ, 36, 37, 38 арт., XIV розділ, 13 арт.) [38, с. 13; 21; 47, с. 261, 291–292; 48, с. 373, 460; 49, с. 290–291, 338–339]. Міра покарання пособника знаходилась залежно від тяжкості злочину, вчиненого тим, кого переховували: пособництво злодію мало бути каране штрафом, але шляхтич, який переховував свого слугу, що скоїв «гвалт», «сам гвалт і шкоду має платити» (перша редакція, XIII розділ, 6 арт.; друга редакція, XIV розділ, 10 арт.; третя

редакція, XI розділ, 37 арт., XIV розділ, 13 арт.) [47, с. 291–292; 48, с. 460; 49, с. 290–291, 338–339].

Доволі розповсюдженим у XV–XVI ст. було переховування предметів, здобутих злодійським способом. Варто зазначити, що відповідальність таких пособників була менш суворою, ніж самих виконавців. Наприклад, за ст. 1 Судебника Казимира 1468 р. за переховування предметів татби члени сім'ї видавались у рахунок вартості вкрадених речей її господарю, але злочинець підлягав страті; за 27 арт. XIII розділу першої редакції, 21 арт. XIV розділу другої редакції, 23 арт. XIV розділу третьої редакції «смертю сам той злодій має бути караний, який вкрав», а члени сім'ї повинні були відпрацювати в маєтку потерпілого [38, с. 11–12; 47, с. 297; 48, с. 404; 49, с. 343]. Варто погодитися з думкою Т. М. Гуда, що «на цьому етапі почала відбуватися диференціація відповідальності приховувача та осіб, які вчинили злочин» [102, с. 154].

Варто звернути увагу на те, що у нормах Литовського Статуту закріплено й причетність до злочину. «Правові норми про причетність до злочину історично виникли як юридичний засіб попередження окремих злочинних посягань, умови для безперешкодного здійснення яких створюють неправомірні діяння причетних осіб» [103]. Загалом причетність виявлялась у потуранні учиненню злочину («без жодних відмов і потурання таким людям») (друга редакція, XI розділ, 29 арт.; третя редакція, III розділ, 36 арт., IV розділ, 32 арт., XI розділ, 25 арт., XIV розділ, 33 арт.) [48, с. 383; 49, с. 106, 142, 282, 347].

Як вважає Т. Ф. Байрака, «у нормах ЛС відображено й розвиток поняття недонесення про злочин, яке стосувалось у той період державних злочинів» [18, с. 116; 19, с. 144]. Варто підтримати таку думку: недонесення про злочин було ще однією формою причетності до злочину та стосувалося злочинів проти держави (перша редакція, I розділ, 3 арт.; друга редакція, I розділ, 10 арт.; третя редакція, I розділ, 3, 8 арт.) [47, с. 208; 48, с. 257; 49, с. 46, 49–50].

У сучасному кримінальному праві України існує поняття «стадії вчинення злочину». Під ними в юридичній науці розуміють «визначені етапи підготовки та здійснення умисного злочину, що розрізняються між собою за характером учинених дій, моментом припинення злочинної діяльності та ступенем реалізації злочинного наміру» [104, с. 241]. У КК України такими стадіями визначають готування, замах і закінчене кримінальне правопорушення [68].

Аналіз норм Литовського Статуту дозволяє стверджувати, що в них знайшло відображення тогочасне середньовічне розуміння стадій учинення злочину, а це впливало й на міру покарання. Не будемо зупинятися на закінченому злочині, зазначимо лише, що ця стадія була в кількісному відношенні найбільш розповсюдженою в Литовському Статуті; закінчений злочин розглянемо в наступному підрозділі через призму характеристики різноманітних видів злочинів.

1. Готування до злочину. За статутами вказаної правової пам'ятки XVI ст. воно проявлялось у формі погрози та певних дій. Так, передбачалося покарання за намір учинити злочин у формі погрози («якби хтось комусь погрожував, а в погрозі йшлося про заподіяння шкоди», «якби хто із шляхти якого-небудь стану і знатності іншому, теж шляхтичу, погрожував» (перша редакція, VI розділ, 22 арт.; друга редакція, XI розділ, 11 арт.; третя редакція, XI розділ, 40 арт.) [47, с. 249; 48, с. 376; 49, с. 292].

Іншою формою готування до злочину, як зазначалося вище, вважались дії щодо створення умов для вчинення злочину. Наприклад, небезпечною вважалася змова проти особи монарха, яка не набула характеру повстання («якби хто змову або бунт учинив проти здоров'я нашого господарського, хоча б Господь Бог і не допустив, щоб ця змова була здійснена» (друга редакція, I розділ, 3 арт.; третя редакція, I розділ, 3 арт.) [48, с. 255; 49, с. 46]. До цієї стадії законодавець відносить збір війська, переписку з ворогом [21, с. 33–34].

2. Замах. Про цю стадію вчинення злочину також ідеться в нормах Литовського Статуту (друга редакція, IV розділ, 39 арт., XI розділ, 18 арт.; третя редакція, I розділ, 9 арт., IV розділ, 62 арт., XI розділ, 9 арт. та інші) [48, с. 314, 379; 49, с. 50–52, 167–168, 273]. Замах зазвичай був менш караним, ніж вже закінчене злочинне діяння. Показовими є кілька артикулів. Так, за 39 арт. IV розділу другої редакції якщо б хто «яку-небудь зброю без слушної причини дістав, хоча б і не поранив, такий руку втрачає, а коли б поранив, тоді нічим іншим, тільки смертю покараний має бути».

Так само, за 9 арт. I розділу третьої редакції якщо б особа «на кого іншого зброю до звади дістав, такий, якби і не поранив, ув'язненням до вежі замку на чверть року покараний буде. А якби поранив, тоді за доказом руку втрачає», а пораненому належить виплатити подвійне відшкодування. За 9 арт. XI розділу третьої редакції слуга, який добув зброї проти свого пана, втрачає руку, але якби заподіяв смерть своєму панові, «такий має строго смертю покараний бути як зрадник – четвертуванням».

Дослідження норм законодавства XVI ст. дозволяє стверджувати про існування обставин, які виключали злочинність діяння. У сучасній кримінально-правовій науці побутує думка, що під ними варто розуміти «сукупність умов, за наявності яких усвідомлені вольові діяння, подібні до злочину за об'єктивними ознаками, обумовлені суспільно-позитивними (нейтральними) мотивами й цілями та не заборонені законодавством України, що виключає кримінальну відповідальність» [105, с. 156].

Такими умовами визначаються свідомий і вольовий характер діяння; подібність діяння із злочином за об'єктивними ознаками; регламентованість кримінальним законом; відсутність суспільної небезпеки діяння (правомірність); виключення кримінальної відповідальності [106, с. 498]. Вичерпний перелік таких обставин міститься в розділі VIII КК України [68].

Найбільш поширеною в нормах Литовського Статуту обставиною була необхідна оборона. Спектр сфери застосування необхідної оборони був доволі широкий: у разі вчинення крадіжки, замаху на життя або здоров'я особи, під

час скоєння нападу на одну із сторін чи члена суду, на масток чи під час засідки тощо (перша редакція, VII розділ, 4, 5, 16 арт., XIII розділ, 20, 21 арт.; друга редакція, IV розділ, 39 арт., XI розділ, 6, 7, 19 арт., XIV розділ, 19, 25 арт.; третя редакція, IV розділ, 62, 63 арт., XI розділ, 1, 19, 20, 21, 24 арт., XIV розділ, 21, 26 арт.) [47, с. 254, 257, 295; 48, с. 314, 374, 379, 403, 405; 49, с. 167, 168, 267, 278, 279, 281, 342, 344].

В окремих артикулах Литовського Статуту містилась вказівка на межі необхідної оборони. Наприклад, дозволялося заподіяти крадію смерть як під час крадіжки у власній господі, так і в інших місцях (на дорозі, в полі, в лісі тощо) за умови, якщо злочинець не дає себе затримати (перша редакція, XIII розділ, 20, 21 арт.; друга редакція, XIV розділ, 19 арт.; третя редакція, XIV розділ, 21 арт.) [47, с. 295; 48, с. 379; 49, с. 342].

Свідченням розширеного розуміння законодавцем поняття необхідної оборони є закріплення в нормах Литовського Статуту дозволу захищати права інших осіб («а господар того дому, а також його гість, який у домі його тому або господі зупинився, обороняючи сій дім, вбив того насильника», «слуга, захищаючи свого пана, когось вбив або поранив, тоді він від будь-якого суду повинен бути вільним») (перша редакція, VII розділ, 26 арт.; друга редакція, XI розділ, 6, 29 арт.; третя редакція, XI розділ, 19, 25 арт. тощо) [47, с. 260; 48, с. 374, 383; 49, с. 278, 280, 281]. Як зазначає С. В. Кудін, «внесення цих норм до Литовського Статуту мало велике значення, відображало прагнення держави захистити права добропорядних мешканців» [107, с. 24].

Крім необхідної оборони існували й інші обставини. Це, наприклад, крайня необхідність (особа, захищаючись від чужого собаки, забила його зброєю, або особа, яка змушена була здати фортецю ворогу з причини голоду) (перша редакція, XII розділ, 13 арт.; друга редакція, XIII розділ, 13 арт.; третя редакція, I розділ, 3 арт., XIII розділ, 13 арт.) [47, с. 288; 48, с. 394; 49, с. 46, 328].

Також до обставин, що виключали злочинність діяння, можна віднести незнання особи про вчинення злочину іншою особою (дружина та діти у

випадку, якщо їх чоловік і батько оголошувався державним зрадником або був злодієм; пан – за своїх слуг, які скоїли злочин (на думку С. Г. Ковальнової, «сюзерено-васальні відносини зберігалися в литовсько-руському суспільстві впродовж усього досліджуваного періоду. Відтак обставиною, що виключала злочинність діяння, був захист васалом свого сюзерена» [108, с. 38]); особа, яка не знала, що переховує розбійників або вигнанців; якщо особі під час нічної сварки було заподіяно поранення або настала його смерть, а злочинця не можна встановити), вихід заміж за злочинця згвалтованої ним дівчини, заподіяння смерті зраднику, який намагався втекти за кордон, або вигнанцю, який скоїв вбивство, відібрання майна в злочинця, якого спіймали під час порубки лісу, брехлива обмова особи в скоєнні нею злочину та інше (перша редакція, I розділ, 1 арт., VII розділ, 3, 23, 30 арт., IX розділ, 6 арт., XIII розділ, 27 арт.; друга редакція, I розділ, 2, 3, 6, 7 арт., X розділ, 5 арт., XI розділ, 4, 5, 26 арт., XIV розділ, 21, 30 арт.; третя редакція, I розділ, 2, 3, 6, 7 арт., IV розділ, 105 арт., X розділ, 5 арт., XI розділ, 4, 10, 36 арт., XIV розділ, 23 арт.) [47, с. 208, 253–254, 259, 261, 273, 297; 48, с. 253, 254, 255, 256, 367, 373, 381–382, 404, 407; 49, с. 45, 46, 48, 49, 195, 261, 269, 273, 290–291, 343].

Таким чином, на підставі аналізу загальних понять кримінального права автору вдалося дослідити ознаки складу злочину, які були відображені в правових пам'ятках України XV – першої половини XVII ст. За основу висновків взято рівень правосвідомості тогочасних українських законодавців.

2.3. Види злочинів та еволюція їх понять у кримінальному праві

У сучасній науці кримінального права України загальноприйнятим положенням, яке ґрунтується на ст. 12 КК України, є твердження, що критерієм класифікації злочинів є ступінь тяжкості скоєного. Відтак «злочини поділяються на злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі» [109, с. 139]. Також злочини можна поділити за формою вини, за ступенем завершеності злочину, об'єктом злочину (загальний, родові,

видові, безпосередні). За родовим об'єктом формується Особлива частина КК України.

З метою оптимізації процесу аналізу відповідного правового матеріалу, а також враховуючи структурну побудову Литовського Статуту, в нашому дослідженні видів злочинів будемо використовувати критерій їх поділу за родовим об'єктом. Саме за родовим об'єктом (загалом звісно) й були сформовані розділи згаданої правової пам'ятки XVI ст.

Наприклад, виокремлюються розділи, присвячені злочинам проти держави, військовим злочинам (або проти військової служби), злочинам проти прав і вольностей шляхти тощо. Але непоодинокими є випадки, коли родовий об'єкт містився в різних розділах (наприклад, проти майнових прав (власності). Це можна пояснити ще недостатнім розумінням законодавцем сутності поняття «об'єкт злочину». Як зазначає Ю. В. Сеньків, у Литовському Статуті було створено доволі чітку систему класифікації злочинів, яка базувалась на об'єкті злочинного посягання [110, с. 79].

Крім того, у кожному розділі виділяються й безпосередні об'єкти, які відповідали найчастіше артикулам Литовського Статуту. Вони також стануть предметом нашої дослідницької уваги.

Для зручності подання матеріалу згрупуємо родові та безпосередні об'єкти в кілька блоків, найбільш об'єктивним, на нашу думку, критерієм такого об'єднання є забезпечення охорони:

а) суспільних відносин у сфері публічних інтересів, а кримінальними діями будуть, наприклад, вважатися злочини проти держави, проти порядку управління, службові та військові, проти церкви та релігії тощо (основними публічними інституціями водночас виступають держава й церква);

б) суспільних відносин у сфері приватних інтересів. У цьому разі кримінальними діями будуть виступати: злочини проти особи (проти життя, гідності, волі (свободи) особи тощо), злочини проти майнових прав (крадіжка, пошкодження чи знищення майна та інше), змішані (як проти

особи, так і проти власності) (грабіж, розбій), злочини проти прав сім'ї, моралі.

Таке групування пояснюємо тим, що для всіх держав, які існували в середньовічну епоху, інтерес публічних інститутів суспільства та приватний інтерес мали чіткі межі та між собою не перетинались (але тут не йдеться про протиставлення). Такий стан речей був характерним і для українського суспільства польсько-литовського періоду.

Цьому відповідала й система покарань, закріплена в нормах правових пам'яток XV–XVI ст.: з одного боку, існували так звані публічні покарання (тобто ті, які задовольняли публічний інтерес: смертна кара, тюремне ув'язнення, кримінальний штраф тощо), з іншого – розповсюдженими були покарання приватного характеру (тобто ті, які задовольняли виключно інтерес окремої особи або сім'ї: головщина, нав'язка, відшкодування шкоди та інше).

I. Злочини проти публічного інтересу.

1. Злочини проти держави. У сучасному кримінальному законодавстві цей вид злочинів об'єднаний у розділі I Особливої частини КК України «Злочини проти основ національної безпеки України», й у науковій літературі злочини проти основ національної безпеки визначаються як «передбачені КК суспільно-небезпечні діяння, що спричиняють істотну шкоду безпеці держави й суспільства в різних сферах та пов'язаним з нею життєво важливим інтересам особи або загрожують спричиненням такої шкоди, та для переважної більшості з яких є характерною мета ослабити державу Україна» [111, с. 56].

Зрозуміло, що у досліджуваній період такого поняття, як «основи національної безпеки» ще не існувало. Тому може йтися лише про розуміння законодавцем у XV–XVI ст. таких діянь, як злочинів проти держави. На думку К. В. Добкіної та О. О. Сироти, «у середньовічну добу за умов відсутності розгалуженого багатofункціонального державного апарату, а також розуміння специфіки поняття злочину проти публічної влади, усі кримінальні посягання у сфері публічних інтересів асоціювались із державними злочинами» [112, с.

145]. Зокрема, ще на початку XVI ст. були відомі такі види державних злочинів, як заколот і державна зрада (статутна грамота Київській землі 1507 р. [21, с. 33–34]).

Аналіз норм Литовського Статуту свідчить про розвиток поняття державного злочину. М. П. Богданова зазначає, що «у ньому конкретизується поняття державного злочину, формується система державних злочинів, до якої, зокрема, законодавець відносить образу Господаря та замах на його життя» [113, с. 272]. Так, в артикулах цієї правової пам'ятки йдеться про нанесення «образи маєстату», замах на життя монарха, спробу захопити престол, що ототожнювалось із посяганням на державний лад («нам Господарю, на шкоду здоров'ю робив або державу зрадити», «і на шкоду нам Господарю, і державі», «супроти нас Господаря і держави»).

Вважаємо, це можна пояснити специфікою осмислення в епоху Середньовіччя поняття «монархія», адже монарх одночасно репрезентував не тільки свою особу, але й уособлював усю державу: посягання на його життя чи здоров'я було одночасним посяганням на державний лад. «Саме у Статутах Великого князівства Литовського формується поняття державної зради, хоча вона й охоплювалася нормою про злочини проти монарха та його влади. Адже в ті часи монарх уособлював саму державу, тому державна зрада в сучасному розумінні кваліфікувалась як злочин, учинений проти глави держави, а отже, і проти самої держави» [114, с. 110].

Загалом «образи маєстату» поєднувала організацію змови, збирання війська з метою повстання, надання будь-якої допомоги ворогу або листування з ним, приведення його військ на територію держави, здача фортеці, втеча за кордон, відправлення до землі ворога зброї («кримінальна відповідальність за шпигунські дії передбачалася лише під час війни, а адресатом передачі виступав воєнний супротивник» [115, с. 119]) та інше (Статут про маєтки державних зрадників 1509 р.; друга редакція, I розділ, 3, 6 арт.; третя редакція, I розділ, 3, 6 арт.) [21, с. 62; 48, с. 254, 255; 49, с. 46, 48].

Також до складу злочину «образу маєстату» належали й ті злочинні діяння, які пов'язувались із посяганням на особу шляхтича в присутності монарха, в палаці або в місці його перебування, появою в цих місцях із зброєю, невиконання рішення монарха, вбивством або пораненням урядовця чи посланця монарха (перша редакція, I розділ, 6 арт.; друга редакція, I розділ, 8, 20, 21 арт.; третя редакція, I розділ, 9, 10, 13, 24, 25 арт.) [47, с. 209; 48, с. 256, 261; 49, с. 50–52, 55, 61–62]. Як вважає Т. О. Остапенко, «оскільки держава все ще базувалася на особистісних стосунках, а не на абстрагованій концепції держави, державним злочинам також був притаманний особистісний відтінок, характерний для злочинів проти особи» [116, с. 53].

Вищезазначене свідчить, що нанесення «образи маєстату» варто тлумачити і як посягання на державний лад, останнє з об'єктивної сторони проявлялось у тих самих діяннях, як і посягання на «маєстат Господарський». За своєю термінологією посягання на державний лад, будучи й «образою маєстату», в нормах Литовського Статуту акумулювалось у понятті «спричинення шкоди Речі Посполитій»: посягання на територіальну цілісність держави, нанесення їй економічних збитків.

Останнє могло проявлятися як фальшування монети, підробки печаток монарха та «урядових» паперів, встановлення незаконного мита, захоплення державної власності тощо («зверх того без пожалування будь-що взяв і приєднав до отриманого», «хто б монету нашу фальшував, переплавляв і обрізав», «не сміли нових мит вимишляти ані на дорогах, ні на мостах, ані на греблях, ані на річках») (перша редакція, I розділ, 5, 8, 21 арт.; друга редакція, I розділ, 12, 13, 15, 25 арт.; третя редакція, I розділ, 16, 17, 19, 29 арт.) [47, с. 209, 210, 215; 48, с. 258, 259, 263; 49, с. 57–59, 65]. Підсумовуючи, варто погодитися з думкою М. Колоса, що «запровадження до Статуту положень кримінально-правового змісту, спрямованих на охорону таких цінностей, як держава та її глава, свідчить про високий рівень правової свідомості суб'єктів законодавчої та правозастосовної діяльності ВКЛ» [117, с. 159].

2. Військові злочини (проти військової служби). У ст. 401 КК України міститься загальне визначення поняття військового кримінального правопорушення. Ними визнаються «кримінальні правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби, вчинені військовослужбовцями, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів» [68].

Такими, наприклад, є непокора, невиконання наказу, порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство, ухилення від військової служби через самокалічення або іншим способом, умисне знищення або пошкодження військового майна, порушення правил несення бойового чергування, самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю, насильство над населенням у районі воєнних дій тощо.

«У XVI ст. Велике князівство Литовське, а з 1569 року (після укладення Люблінської унії) – Річ Посполита, вступають у фазу активних бойових дій із сусідніми державами: Швецією, Кримським ханством, Османською імперією, московією. Це, зрозуміло, вимагало потужної армії» [118, с. 216]. Як свідчить В. Крейчі, «в першій третині XVI ст. волинський князь магнат Костянтин Острозький постачав 426 коней і 3 408 осіб служби, що було найбільше серед усіх магнатів Литви; всього ж Волинь тоді виставляла 6 112 осіб і 748 коней, будучи на 5 місці стосовно комплектування загального війська» [119, с. 21].

Варто зазначити, що становлення відносин сюзеренітету-васалітету вплинуло на виникнення обов'язку шляхтичів відбувати військову службу, а за його порушення передбачалась кримінальна відповідальність. За словами В. А. Шершенькової, «всі піддані, які мали земельний маєток і досягли повноліття, повинні нести військову службу. Законодавець визначив коло осіб, які належали до військовослужбовців і хто міг бути суб'єктом військового злочину. Це піддані господаря: князь, пан, дворянин, боярин, «духовні особи»,

міщанин. Також встановлювався вік суб'єкта військового злочину – сімнадцять років» [120, с. 37].

Крім того, очевидно, життєва практика довела, що під час походів військові порушували права цивільних осіб, могли й заволодіти їхньою власністю. Тому в таких актах, як: Статут Віленського сейму про народний перепис, збір війська та податків 1507 р., окружні королівські грамоти про владу та права гетьмана під час походу з військом 1507 та 1508 рр., передбачалась відповідальність за скоєння протиправних діянь проти особи або її власності.

Враховуючи зазначене, військові злочини можна поділити на дві групи: 1) ухилення від військової служби; 2) злочини, вчинені під час військових дій чи походів. Ухилення могло проявлятися у відмові: з'явитись у потрібний час до війська, від перепису, огляду спорядження; небажанні стати до війська під власною хоругвою, залишенні війська без дозволу гетьмана, запізненні в прибутті до війська (перша редакція, II розділ, 1, 2, 4, 7, 11 арт.; друга редакція, II розділ, 1, 7, 10, 13 арт.; третя редакція, II розділ, 1, 7, 10, 13 арт.) [47, с. 218–221; 48, с. 266, 269–271; 49, с. 70, 73–76].

Зі свого боку злочини, вчинені під час військових дій або походу, поділялись на: 1) діяння, пов'язані з виконанням службових обов'язків; 2) діяння, які посягали на особу або її власність. Першу групу складали такі злочини, як неприбуття на свій пост або його залишення («а він через свою недбалість у встановлений строк не приїхав туди»), втеча з поля бою («хто б з битви втік»), дезертирство, недбале ставлення хорунжого до служби («не заміщати місця свого іншим під страхом втрати посади») (перша редакція, II розділ, 12 арт.; друга редакція, II розділ, 14 арт.; третя редакція, II розділ, 5, 14 арт.) [47, с. 221; 48, с. 271; 49, с. 72, 76].

До другої групи належали: напад на чужу господу («кому з духовних або світських станів на дім або на гумно нападав»), грабіж військового майна («у разі вчинення таких дій військовий буде відповідати за крадіжку (майнове кримінальне правопорушення» [121, с. 78]), замах на життя чи здоров'я

іншого військового («один на одного навмисно або обороняючись, або під час сварки напав»), знищення або пошкодження майна цивільних осіб («а хто б такий кому шкоду вчинив») (перша редакція, II розділ, 14 арт.; друга редакція, II розділ, 20, 21, 23 арт.; третя редакція, II розділ, 18, 19, 21 арт.) [47, с. 222; 48, с. 273, 274; 49, с. 77, 78].

3. Злочини проти прав і вольностей шляхти. Варто зазначити, що в XV–XVI ст. уся політична влада поступово опиняється в руках шляхти, паралельно відбувається процес накопичення нею власності, зростає її економічна могутність. Усе це створювало передумови для закріплення її привілейованого правового статусу в державі.

Саме тому в правових пам'ятках досліджуваної доби з'являється ряд норм, які встановлювали й охороняли права, свободи та вольності шляхти. «Злочини проти «шляхетних» честі та гідності також були інновацією кримінального права тих часів. Вони не носили абстрактного характеру як злочини, що посягали на державний інтерес, але забарвлювали соціум держави специфічною сепарацією прав громадян перед законом, породжуючи нерівність і неоднаковість прав» [122, с. 105].

До злочинних посягань проти прав і вольностей шляхти можна віднести надання іноземцям та простолюдинам «врядів», незаконне позбавлення шляхтича свободи, протиправне його утримання у в'язниці, спричинення майнових збитків та інше (п. 14 Жалуваної грамоти короля Казимира 1457 р.; перша редакція, III розділ, 3, 10, 13 арт.; друга редакція, III розділ, 7, 9, 15, 23, 40 арт.; третя редакція, III розділ, 10, 12, 18, 22, 27, 28, 47 арт.) [38, с. 10; 47, с. 223, 226; 48, с. 280, 281, 283, 286, 293; 49, с. 89, 90, 93, 96–98, 110].

Специфічним видом злочину проти прав шляхти було посягання на честь. На думку Н. П. Старченко, «пов'язана із сакральною сферою, честь видавалася шляхтичеві важливішою, ніж життя. Отримуючи за правом народження певну квоту честі, він був зобов'язаний боронити її за найменших ознак урази для неї, а також примножувати – додаючи доброї слави собі та своєму роду» [123, с. 26]. Злочини проти честі мали свою термінологію

(«примовка», «зелживость», «зсоромотил») і полягали в образі шляхтича дією або словом.

До дій належало спричинення тілесних ушкоджень палкою, дубцем, пугами, кийком, булавою, висмикування волосся на голові або бороди, нанесення ударів рукою по обличчю (третя редакція, XI розділ, 27 арт.). Образа словом могла полягати в осоромленні шляхтича перед монархом або судом, у публічному його невизнанні шляхтичем, обзиванні бенкартом, наклепі (перша редакція, III розділ, 12 арт.; друга редакція, III розділ, 18, 19, 23 арт., IV розділ, 39 арт., XI розділ, 13 арт.; третя редакція, I розділ, 9 арт., III розділ, 19, 21, 22, 23, 27, 28 арт., IV розділ, 62, 63, 105 арт.) [47, с. 225; 48, с. 285, 286; 49, с. 50–51, 92, 93, 96–98]. Як стверджує А. В. Андрушко, «образливі слова названі в Литовських Статутах «голими словами» [124, с. 40].

4. Злочини проти правосуддя (судочинства). Розділ XVIII КК України дає вичерпний перелік кримінальних правопорушень проти правосуддя. Це, зокрема, втручання в діяльність судових органів, погроза або насильство щодо судді, народного засідателя чи присяжного, посягання на життя судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, невиконання судового рішення, втручання в діяльність захисника чи представника особи, посягання на життя захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги [68] та інше.

На нашу думку, злочини проти правосуддя, які були формалізовані в нормах Литовського Статуту, можна поділити на дві категорії. Першу становили порушення процедури судочинства. Такими були неявка до суду за викликом, фальшування або підробка позову, виклик відповідача до судової інстанції іншого повіту, недобросовісні дії сторін судового процесу та «прокуратора», невиконання судового рішення, введення в оману іншу сторону судового процесу, відмова сплатити судове мито тощо (перша редакція, VI розділ, 16, 20, 31 арт.; друга редакція, IV розділ, 12, 13, 14, 20, 23,

25, 36, 49, 59, 67, 69 арт.; третя редакція, IV розділ, 5, 19, 22, 23, 24, 30, 41, 44, 48, 53, 59, 64, 68, 73, 74, 94, 95 арт.) [47, с. 248, 249, 252; 48, с. 300, 301, 305–307, 313, 318, 321, 324, 325; 49, с. 130, 132, 134, 139, 149, 152, 155, 160–161, 165–166, 168, 173, 175–176, 186–187]. «Новим для Статуту 1588 р. було встановлення відповідальності третіх осіб, які перешкоджали виконанню рішення суду на користь позивача» [125, с. 186].

До другої категорії варто віднести посягання на життя, здоров'я, честь і власність судових урядовців та учасників судового процесу (вбивство або поранення судових службовців, вчинені під час судового засідання, образа їх словом, посягання на особу та власність возного, злочини проти життя, здоров'я, честі та власності інших осіб під час судового засідання (перша редакція, VI розділ, 17, 21, 22 арт.; друга редакція, IV розділ, 6, 39, 40, 41, 42 арт.; третя редакція, IV розділ, 7, 11, 62, 63, 64 арт.) [47, с. 248, 249; 48, с. 298, 314, 315; 49, с. 120, 123, 167–168].

5. Службові (посадові) злочини. КК України (розділ XVII) вміщує ті злочинні діяння, які пов'язані із сферою службової діяльності. Такими, наприклад, є зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, службове підроблення, службова недбалість [68] тощо.

Аналіз норм Литовського Статуту свідчить про поступовий розвиток поняття службових злочинів. Вони були репрезентовані злочинними діяннями тих членів судових інституцій, які мали судові повноваження. Це, зокрема, небажання суддів та осіб, які були наділені судовими функціями, відправляти правосуддя, службовий підлог з боку возного або зловживання службовим положенням, відмова воєвод у виконанні законних вимог мешканців повітів, недбале ставлення суддів до своїх обов'язків, винесення ними незаконних рішень, недбале ставлення тюремних наглядачів до своїх обов'язків, потурання ув'язненим, що призвело до їх втечі. Як вважає Ю. О. Науменко, потреба в дотриманні суворої дисципліни в місцях позбавлення волі «встановлює кримінальну відповідальність за посадові злочини працівників

системи виконання покарань» [126, с. 160]. (Статутна королівська грамота про збір податків 1507 р.; перша редакція, VI розділ, 1, 2, 10, 23 арт.; друга редакція, IV розділ, 5, 29, 46, 47 арт.; третя редакція, IV розділ, 9, 31, 38, 40, 48, 67, 68, 69 арт.) [21, с. 18; 47, с. 242, 246, 249–250; 48, с. 297, 309, 317; 49, с. 121–123, 147, 148, 155, 170–173].

6. Злочини проти порядку управління. Злочинами проти порядку управління можна вважати порушення постанов органів державної влади щодо використання мір ваги та довжини, порядку утримання шинків у маєтках або селах та інше («А хто б коли-небудь посмів те зважувати, й інші міри встановлював», «А такого шляхтича, який би сам корчми таємні у селах або домі своєму шляхетському мав» варто було оштрафувати на три рублі грошей (перша редакція, III розділ, 17 арт.; друга редакція, III розділ, 30 арт.; третя редакція, III розділ, 36 арт., XIV розділ, 33 арт.) [47, с. 227; 48, с. 289; 49, с. 347].

7. Злочини проти церкви й релігії. О. В. Мартинюк стверджує: «Релігія як соціокультурний інститут завжди мала неабиякий вплив на правосвідомість як суспільства загалом, так і законодавця зокрема. Право й релігія виступають ціннісно-нормативними системами в процесі регулювання відносин у суспільстві» [127, с. 31].

Цей вид злочинів знайшов своє відображення в нормах різних редакцій Литовського Статуту: напад на приміщення церкви («якби хто насильницький напад на костьол божий якого-небудь віросповідання християнського вчинив»), підмова дітей перейти до мусульманської чи іудейської віри, їх обрізання («ні в жидівство, ані в бусурманство намовляти їх, ані обрізати не мають»), відмова дітей перейти у християнство, запрошення християнки нехристиянами до своїх дітей як доглядачки («А мамками християнки у дітей жидівських і також усяких дітей бусурманських бути не мають»). І. А. Мацелюх наголошує, що «у такий спосіб державна влада застерігала християн від зближення з представниками інших світових релігій, оберігаючи чистоту, зберігаючи гегемонію християнства в поліконфесійній державі» [128,

с. 10] (друга редакція, XI розділ, 3 арт., XII розділ, 5 арт.; третя редакція, XI розділ, 3 арт., XII розділ, 9 арт.) [48, с. 372, 387; 49, с. 269, 312]. «Усі кодифікаційні збірки Великого князівства Литовського та Речі Посполитої не розрізняли підданих за приналежністю до Західної чи Східної церкви, використовуючи для цього узагальнюючу категорію «християни» [129, с. 28].

II. Злочини проти приватного інтересу.

1. Злочини проти особи.

1.1. Злочини проти життя. Норми Литовського Статуту містили ряд термінів, які відображали розуміння законодавцем поняття вбивства: «мужобойство», «забойство», «о горло приправив», «замордував», «отруїв» та інші. Усі вони були загальними й не мали специфікації (тільки «отруїв» і «замордував»). Проте існували терміни, які відображали форму вини в разі заподіяння смерті. Наприклад, «навмисно зробив» або «навмисно з помсти убив» (вчинене з умислу), «випадкове мужобойство», «убивство з пригоди» (з необережності), «ненавмисно» (із самовпевненості), «з невідомості», «недоглядом» (з недбалості).

Варто зазначити, що в артикулах Литовського Статуту було формалізовано принцип права-привілею, який використовувався під час призначення покарання за убивство, причому в привілейованому становищі була шляхта. Так, за позбавлення життя шляхтича винний мав сплатити 100 кіп грошей; але за заподіяння смерті простолюдинам винний повинен був сплатити від 20 до 60 кіп грошей головщини (перша редакція, VII розділ, 29 арт., XI розділ, 1 арт.; друга редакція, XI розділ, 12, 26 арт., XII розділ, 1, 2, 3 арт.; третя редакція, XI розділ, 27, 29, 39 арт., XII розділ, 1, 2, 3, 6 арт.) [47, с. 65, 88; 48, с. 156, 162, 166, 167; 49, с. 303, 306, 314, 333–335].

Існувала й градація під час поділу вбивств залежно від статі, що впливало на розмір головщини. У нормах Литовського Статуту було закріплено чітке положення, що за вбивство жінки варто було сплатити подвійну винагороду (перша редакція, XI розділ, 1 арт.; друга редакція, XI розділ, 13 арт., XII розділ, 1, 3 арт.; третя редакція, XI розділ, 27 арт., XII

розділ, 3, 5, 6 арт.) [47, с. 88; 48, с. 157, 166, 167; 49, с. 303, 334, 335]. «Появу норм про подвійний захист життя жінок різних суспільних прошарків, – як вважає О. В. Мартинюк, – можна пояснити впливом гуманістичних поглядів тогочасного суспільства на роль жінки у сім'ї та суспільстві» [130, с. 93].

На нашу думку, в нормах Литовського Статуту було відображене розуміння законодавцем поняття обтяжуючих обставин, що безпосередньо впливало й на підвищення міри покарання. Усі вбивства з обтяжуючими обставинами були вчинені з умислом, їм притаманно кілька ознак:

– убивство державного службовця («якби убив, такий життя і честь втрачає»);

– поєднання з іншими тяжкими злочинами («хто навмисно напав на чий дім із метою вбивства»);

– характер відносин між убивцею та жертвою (родинні, сімейні або васальні) («якби хто убив свого рідного батька або матір», «чоловік або дружина, перебуваючи у сварці з будь-яких причин, один іншого вбив», «якби хто брата або сестру вбив», «якби який слуга, взявши злий умисел, пана свого вбив»);

– з мотиву помсти («якби хто кого умисно, з гніву і зопалу вбив»);

– підступний спосіб убивства («хто б кого, таємно, без сварки, а мовчки, зрадливо і підступно, вночі або і вдень вбив») (перша редакція, VII розділ, 1, 14 арт.; друга редакція, XI розділ, 1, 10, 16, 17, 18 арт.; третя редакція, I розділ, 24 арт., IV розділ, 7, 11 арт., XI розділ, 1, 7, 8, 9, 16, 17 арт.) [47, с. 61, 120, 123–124, 253, 256; 48, с. 371, 375–376, 378–379; 49, с. 120, 267, 272–273, 277–278].

За нормами Литовського Статуту, за вчинення вбивства без кваліфікуючих обставин покарання було менш суворим. До таких убивств належали: заподіяння смерті власній дитині, на дуелі, під час бійки, ненавмисно чи випадково, божевільним, шляхтичу, який помер у в'язниці, слугою особі, яка скоїла напад на пана, в стані необхідної оборони, мандрівній або безплемінній особі, вигнанцю (перша редакція, VII розділ, 23, 24, 26 арт.;

друга редакція, XI розділ, 16, 26, 27, 29, 31 арт.; третя редакція, XI розділ, 7, 10, 11, 14, 22, 23, 25, 26, 28, 35 арт., XIV розділ, 32 арт.) [47, с. 259–260; 48, с. 379, 381–384; 49, с. 272–275, 280–282, 284, 289, 345].

На міру покарання впливав і поділ вбивства за формою вини, умисне заподіяння смерті мало бути караним більш суворо. До таких вбивств законодавець відносив заподіяння смерті в присутності монарха, в його палаці, посланцю монарха, під час бойових дій, нападу на маєток або в разі розбійного нападу, в присутності суддів, «возному», одному з подружжя, власним батькам, сестрі (брату), своєму пану, з помсти чи таємним способом народженої дитини чоловіка коханки тощо (перша редакція, VII розділ, 1, 14, 15, 21 арт.; друга редакція, II розділ, 23 арт., IV розділ, 40, 41 арт., XI розділ, 1, 3, 10, 12, 13, 16, 17, 18 арт.; третя редакція, I розділ, 9, 10, 24 арт., II розділ, 18, 21 арт., IV розділ, 11, 62, 63 арт., XI розділ, 1, 3, 6, 7, 8, 9, 16, 17, 27, 28, 29, 31, 32, 39, 60 арт., XIV розділ, 30 арт.) [47, с. 253, 256, 258; 48, с. 274, 314–315, 371, 372, 375–379; 49, с. 50–52, 61, 77, 78, 123, 167–168, 267, 269, 271–273, 277, 282–288, 292, 303, 345–346].

«Для українського кримінального права досліджуваного періоду характерним є розподіл умисних вбивств за видами умислу, що знайшло відображення в нормах Литовського Статуту» [131, с. 54]. До вбивств з прямим умислом законодавець відносив убивство родича чи одного з подружжя, свого пана тощо, а з непрямым умислом – заподіяння смерті шляхтичу в результаті його незаконного ув'язнення (третя редакція, XI розділ, 28 арт.). Так само спостерігаємо й закріплення в нормах Литовського Статуту вбивств, учинених з необережності, та їх поділ на вбивства, скоєні із злочинної самовпевненості або недбалості (третя редакція, XI розділ, 11, 23 арт.).

1.2. Злочини проти здоров'я. Варто зазначити, що у нормах Литовського Статуту була закріплена термінологія, яка відображала різні види посягань на здоров'я особи. Зокрема, існували спеціальні терміни для

позначення заподіяння тяжких тілесних ушкоджень (каліцтва): «утяв», «відсік», «відрізає», «вбив», «осліпив» та інше.

Вони застосовувались у разі потреби сконцентрувати увагу на позбавленні функцій якогось одного органу постраждалого («так, що який би з тих членів відпав», «А якби з тих названих членів не був пошкоджений так, щоб відпасти, але з того поранення був би так покалічений, що ним до року володіти не міг») (руки, пальців, ноги (за умови кульгавості), ока, носа, вух, зубів, губ або втрати ним мови через спричинення травми голови (на думку В. В. Шаблистою та В. Ю. Коломієць, «під описаним станом малися на увазі психофізіологічні розлади мозку, що були спричинені внаслідок отримання поранення в голову» [132, с. 22]) (перша редакція, VII розділ, 9 арт.; друга редакція, XI розділ, 13 арт.; третя редакція, XI розділ, 27 арт.) [47, с. 255; 48, с. 377–378; 49, с. 282–284].

Каліцтво поділялося за тяжкістю спричиненої здоров'ю шкоди: за травму голови винний мав сплатити 100 кіп відшкодування, за відсікання пальця – 20 кіп грошей, інші ушкодження «оцінювались» у 50 кіп грошей. Цікаво, що у нормах Литовського Статуту в разі визначення покарання за заподіяння каліцтва було закріплено принцип «таліону» («око за око»).

Так само існував і термін для відображення поняття поранення («зранив»), за учинення якого, за нормами Литовського Статуту, передбачалася сплата меншої суми відшкодування, ніж за скоєння каліцтва. До поранень законодавець відносив: нанесення рани на обличчі; кривавої рани на голові; інших поранень з використанням залізних предметів (перша редакція, VII розділ, 9 арт.; друга редакція, XI розділ, 13 арт.; третя редакція, XI розділ, 27 арт.).

Поняття побоїв теж було термінологічно визначено («бив», «труснув», «пхнув», «штовхнув»). Побоями вважалося штовхання особи чи побиття її руками («А якби штовхнув або рукою вдарив», «А якби поличника кому дав»); їх заподіяння мало меншу «оціночну» грошову вартість, ніж нанесення

поранень (друга редакція, IV розділ, 39 арт., XI розділ, 13 арт.; третя редакція, IV розділ, 62 арт., XI розділ, 27 арт.) [48, с. 314, 377–378; 49, с. 168, 282–284].

Варто зазначити, що серед спричинення каліцтва, нанесення поранень чи побоїв можна виділити ті діяння, які тлумачились законодавцем як злочини з обтяжливими обставинами. До них віднесено поєднання злочинів проти здоров'я з іншими злочинами, васальні відносини, мотив, спосіб учинення тощо (перша редакція, VII розділ, 1, 21, 22 арт.; друга редакція, IV розділ, 39, 40, 41 арт., XI розділ, 1 арт.; третя редакція, I розділ, 9, 10 арт., II розділ, 18 арт., IV розділ, 62, 63 арт., XI розділ, 1 арт.) [47, с. 253, 258–259; 48, с. 314–315, 371; 49, с. 50–54, 77, 167–168, 267, 273, 277–278].

Також злочини проти здоров'я поділялись за формою вини, соціальним статусом і статтю винного та потерпілого, що впливало й на міру покарання (перша редакція, VII розділ, 1, 23, 24, 25 арт., XI розділ, 1, 4, 5 арт.; друга редакція, XI розділ, 1, 13, 15, 18, 26, 27, 28 арт., XII розділ, 1, 2, 3 арт.; третя редакція, XI розділ, 1, 16, 17, 24, 27, 39 арт., XII розділ, 3, 4, 5, 6 арт.) [47, с. 253, 259, 281, 282; 48, с. 371, 377–379, 381–382, 386; 49, с. 267, 277, 281–283, 309–310].

1.3. Злочини проти волі (свободи). У нормах Литовського Статуту були закріплені різноманітні посягання на волю (свободу) особи. Зокрема, караним було:

- протиправне ув'язнення шляхтича;
- незаконне затримання й ув'язнення злодія більше ніж на одну добу;
- затримання позивачем запідозреної в злочині особи більше ніж на чотири доби;
- затримання слуги-шляхтича більше ніж на три доби, а простолюдина – на три тижні, якщо вони пішли від свого пана, не віддавши йому почестей;
- перетворення особи за будь-який злочин на раба (перша редакція, XI розділ, 6, 7 арт., XIII розділ, 21 арт.; друга редакція, XII розділ, 5, 7 арт., XIV розділ, 19 арт.; третя редакція, XI розділ, 28 арт., XII розділ, 9, 11, 22 арт.,

XIV розділ, 4, 21 арт.) [47, с. 282–283, 295; 48, с. 387, 388, 403–404; 49, с. 284–285, 312, 313, 319, 332–333, 342].

2. Злочини проти майнових прав особи (проти власності). Як зазначає В. Є. Рубаник, відповідно до Литовських статутів «суб'єктами права власності могли бути держава, церква, громада, рід, сім'я та фізична особа. До об'єктів права власності належали: маєтки, землі, замки, ліси, пущі, невольні люди, будівлі, доми, ріки, озера, села, знаряддя виробництва та ін.» [133, с. 97, 103].

2.1. Крадіжка. У сучасній науковій літературі склалася думка, що вона «полягає в протиправному ненасильницькому таємному та безоплатному заволодінні чужим майном на користь винного або інших осіб, яке завдало матеріальну шкоду власнику (іншому законному володільцю)» [134, с. 565].

Варто зазначити, що норми правових пам'яток досліджуваного періоду містять численні вказівки на поняття та види крадіжки («татьба», «злодійство»). На думку Ю. А. Дорохіної, «Судебник Казимира зберіг підхід до виділення видів крадіжки, що був властивий римському праву: *manifestum, nec manifestum, conceptum, oblatum*» [135, с. 9]. З аналізу відповідного тексту видно, що під крадіжкою розуміли таємне заволодіння чужим майном.

Законодавець розрізняв крадіжку за місцем злочину. Як наслідок, татьба із проникненням до приміщення («якби обікрали у якого пана або землянина комору скарбну», «якби мужик мужику кліть обікрав») мала бути карана більш суворо, ніж заволодіння майном на відкритій місцевості («кого би було спіймано під час крадіжки снопків з копиць») (перша редакція, XIII розділ, 10 арт.; друга редакція, XIV розділ, 11, 25, 26 арт.; третя редакція, XIV розділ, 14, 26, 27 арт.) [47, с. 292; 48, с. 400, 405, 406; 49, с. 339, 344–345].

Відповідно, за татьбу з відкритої місцевості злодій мав сплатити відшкодування та бути покараний побиттям батогами, а за крадіжку з проникненням до приміщення – не тільки відшкодувати шкоду, але й сплатити штраф у дванадцять рублів грошей, а потім скараний на смерть. Д. І. Любченко наголошував, що «крадіжка із закритих приміщень вважалась

більш суспільно небезпечною, а відтак і більш караною через те, що злодій мусив здолати більше перешкод на своєму злочинному шляху, отже, в нього потужніше проявлялось бажання вчинити злочин» [136, с. 37].

Крадіжка поділялася й залежно від предмета злочинного діяння (робочий кінь, віл, корова й інша худоба, різні види домашніх і мисливських птахів, жито, пшениця, ячмінь та інші види зернових культур, овочі, предмети харчування, одяга, собаки тощо) (ст. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 19 Судебника Казимира 1468 р.; Статутна грамота київським міщанам 1494 р.; Статутна грамота Київській землі 1507 р.; Статутна грамота Волинській землі 1509 р.; перша редакція, XIII розділ, 1, 12 арт.; друга редакція, XIV розділ, 4, 13, 21 арт.; третя редакція, XIII розділ, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 арт., XIV розділ, 7 арт.) [21, с. 34, 35, 65; 36, с. 145; 38, с. 11–13; 47, с. 290, 293; 48, с. 397–398, 401, 404; 49, с. 324–327, 334–335].

Норми Литовського Статуту містили й обтяжливі (кваліфікуючі) обставини крадіжки, що суттєво впливало на міру покарання. Однією з таких обставин була татьба на дворі монарха («А якщо б хто вкрав на дворі господарському») (перша редакція, XIII розділ, 23 арт.; друга редакція, XIV розділ, 20 арт.; третя редакція, XIV розділ, 22 арт.) [47, с. 296; 48, с. 404; 49, с. 344].

Іншою обставиною вважалось заволодіння чужим майном залежно від того, у власності представника якої соціальної групи перебувала вкрадена річ (правова пам'ятка згадує крадіжку панських, землянських і мужицьких речей) (перша редакція, XIII розділ, 10 арт.; друга редакція, XIV розділ, 11 арт.; третя редакція, XIV розділ, 14, 16 арт.) [47, с. 292; 48, с. 400; 49, с. 339, 340]. «Крім смертної кари, до засуджених застосовувались болісні покарання, а також ті, що позбавляли людину свободи на певний строк, і компенсаторні» [88, с. 89].

Обтяжливою обставиною була й повторна татьба (рецидив крадіжки). Як зазначає С. В. Кудін, «зростання злочинності (наприклад, збільшення кількості крадіжок, їх повторюваність) вплинуло на поступове формування в кримінальному праві поняття рецидиву крадіжки як однієї з її обтяжливих

обставин» [137, с. 37]. Наприклад, за ст. 19 Судебника Казимира 1468 р., особі, яка повторно вчинила крадіжку, загрожувала смертна кара, навіть якщо б і украдена річ коштувала півкопи [38, с. 13].

Норми Литовського Статуту так само наголошують на рецидиві татьби як обтяжливій обставині: у випадку повторної татьби до злодія мала бути застосована смертна кара за умови, якщо вартість украденої речі перевищувала дві копи грошей (перша редакція, XIII розділ, 1 арт.; друга редакція, XIV розділ, 4 арт.; третя редакція, XIV розділ, 7 арт.) [47, с. 290; 48, с. 394–395; 49, с. 334–335].

На міру покарання впливала й така кваліфікуюча обставина, як заволодіння особливо цінним майном. Так, згадується про викрадення цінних порід коней, за що передбачалась смертна кара, хоча за татьбу простих коней злодій мав сплатити лише штраф (третя редакція, XIII розділ, 5 арт., XIV розділ, 14 арт.) [49, с. 324, 339].

2.2. Знищення або пошкодження чужого майна. За нормами Литовського Статуту, до цього виду злочинів проти власності належали такі діяння, як:

- підпал помешкань або дерев у лісі;
- затоплення млинів через поставлення гатей («стаття покладає на власника земельної ділянки певні обов'язки щодо використання своєї земельної ділянки та передбачає наслідки їхнього невиконання» [138, с. 69]);
- знищення чи пошкодження пташиних гнізд, бобрів, дерев бортних і садових, пташиних принад, вуликів;
- знищення меж і кордонів між земельними ділянками або ознак земельної власності тощо (перша редакція, VIII розділ, 8, 10 арт.; друга редакція, IX розділ, 9 арт.; третя редакція, IX розділ, 18 арт., X розділ, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17 арт.) [47, с. 264–265; 48, с. 358; 49, с. 250, 262–266].

Варто зазначити, що законодавець встановлював міру покарання за цей вид злочинів, керуючись кількома критеріями. Так, він розрізняв умисне та необережне знищення майна, вартість знищених чи пошкоджених речей,

спосіб, яким було знищено чи пошкоджено майно (відкритим способом («гвалтовно зрубав», «розкидав», «підпалив» та інше) – винний сплачував штраф у шість крб. грошей, таємним («таємним звичаєм порубав», «зłodійським звичаєм знищив») – штраф зменшувався до трьох крб. грошей) (перша редакція, IX розділ, 1, 8, 10, 12, 13 арт.; друга редакція, X розділ, 1, 7, 9, 11, 12 арт.; третя редакція, X розділ, 1, 4, 7, 8, 9, 11, 12, 17 арт.) [47, с. 271, 274, 275; 48, с. 365, 368, 369; 49, с. 259, 261–264].

2.3. Незаконне користування чужим майном. До цього виду злочинів проти власності законодавець відносив привласнення знахідки, привласнення чужого майна під час пожежі чи повені, посів на чужій земельній ділянці жита або його незаконне збирання, забиття звіра в чужому лісі (ст. 23 Судебника Казимира 1468 р., окружна королівська грамота про владу і права гетьмана під час його походу з військом 1507 р.; перша редакція, VIII розділ, 15 арт., IX розділ, 1 арт., XIII розділ, 24 арт.; друга редакція, IX розділ, 13 арт., X розділ, 1 арт., XIV розділ, 24, 27 арт.; третя редакція, IX розділ, 22 арт., X розділ, 1 арт., XIV розділ, 25, 28 арт.) [21, с. 27; 38, с. 14; 47, с. 267, 271, 296; 48, с. 360, 365, 405, 406; 49, с. 252–253, 259, 345, 348].

3. Змішані (злочини як проти особи, так і проти власності).

3.1. Грабіж. У ст. 186 КК України грабіж визначається як відкрите викрадення чужого майна [68], причому науковці розрізняють два його види. «Ненасильницький грабіж – це відкрите викрадення чужого майна. Насильницький грабіж – це відкрите викрадення чужого майна, поєднане з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства» [139, с. 497].

Аналіз артикулів Литовського Статуту дозволяє стверджувати, що законодавець у XVI ст. майже так само розумів поняття грабежу, а міра покарання багато в чому залежала від того, чи був грабіж скоєний у поєднанні з насиллям, чи без нього. С. Є. Камаралі стверджує, що термін «грабіж» законодавцем вживався «у значенні заволодіння майном, однак розрізнявся: правний урядовий грабіж – заволодіння майном на підставі судового рішення;

самовільний грабіж – самовільне повернення боргу за майновим зобов'язанням; протиправний грабіж – злочинне посягання на чуже майно» [140, с. 273]. Як зазначає Ю. В. Копик, «останній вид грабежу законодавець чітко не розмежовує від розбою, оскільки в об'єктивну сторону діяння вводить насильницькі дії» [23, с. 175–176]. Таку саму позицію займає й М. І. Колос. На його думку, «укладачі Статуту, формулюючи правові норми, що стосувалися грабежу, розбою, зазвичай звертали увагу на спосіб та інтенсивність учинення цих злочинів, вживаючи такі терміни, як «напад», «розбійний напад», «пограбування» тощо. Проте вони ще не розділяли цих понять у юридичному аспекті, а застосовували їх в одній синонімічній площині активної форми відкритого заволодіння майном» [43, с. 140].

Потрібно наголосити, що за нормами зазначеної правової пам'ятки грабіж міг учинятися як у присутності особи, так і без неї, як без застосування насильства («а якби би шляхтич пограбував, а бою не вчинив»), так і з заподіянням поранень чи побоїв («а буде хто із слуг при грабежу такому зраний або побитий»); також законодавець виділяв і місце учинення грабежу (на території церкви, на ринку, в полі, на дорозі, на орній землі, у межах як власної маєтності, так і чужої) (перша редакція, XII розділ, 1, 2, 3, 4, 5, 11 арт.; друга редакція, XIII розділ, 1, 2, 3, 4, 6 арт.; третя редакція, III розділ, 37 арт., XIII розділ, 1, 2, 3, 4 арт.) [47, с. 285–286, 287–288; 48, с. 391–393; 49, с. 106–107, 322–324].

Як зазначалось вище, грабіж із застосуванням насильства мав бути караний більш суворо («якби хто інший, прийшовши на це поле, жито пожав, або пожате забрав, чи вдарив його самого або людину його, до якого б стану вона не належала, або соху, колеса, борону зрубав і леміші позабирав, такий має платити гвалт дванадцять рублів грошей. А якщо візьме без бійки, то мусить відшкодувати шкоду з нав'язкою коня – конем, вола – волом нав'язати») (перша редакція, VII розділ, 16 арт., IX розділ, 5 арт.; друга редакція, IX розділ, 14 арт., X розділ, 4, 5 арт.; третя редакція, IV розділ, 23

арт., X розділ, 4, 5 арт., XIII розділ, 3, 4, 6 арт.) [47, с. 257, 273; 48, с. 360–361, 366–367; 49, с. 132–134, 262–263, 323–325].

Укладачі Литовського Статуту зафіксували в його нормах кілька мотивів скоєння такого грабежу. Так, виділявся грабіж, учинений з корисливого мотиву («хто б над шляхтичем грабіж учинив, коні забрав при костьолі, на торгу або на полі чи на дорозі»), скоєний з мотиву відшкодування шкоди, завданої винним потерпілому («міщани піддані наші не мають селян наших грабувати і тим собі на них справедливості доводити, але ті борги та інші кривди з тими винними у панів їх повинні справедливості шукати»), «хто у своїй пуші застав чийось людину і відібрав у неї що-небудь, то за це він не мусить відповідати; але тільки мусить ту людину, і те, що відібрав у неї, віддати його хазяїну на поруки, і повести у пушу до пня, де відібрав, і довести спричинену йому шкоду. Тоді винуватий мусить йому відшкодувати її. Якщо б у пуші не було ніякої шкоди, а володар пуші безпідставно на те відібрав би що-небудь у затриманої людини, то мусить повернути відібране») (перша редакція, IX розділ, 5 арт., XII розділ, 3, 4, 5, 11 арт.; друга редакція, XIII розділ, 3, 4, 6 арт.; третя редакція, III розділ, 37 арт., XIII розділ, 3, 4 арт.) [47, с. 273, 285–286, 287–288; 48, с. 392–393; 49, с. 106–107, 323–324].

3.2. Розбій. Згідно із ст. 187 КК України розбій – це «напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства» [68], а «основним безпосереднім об'єктом розбою є право власності. Додатковим обов'язковим об'єктом основного складу розбою є здоров'я особи, психічна недоторканість особи» [141, с. 140].

Варто зауважити, що в нормах Литовського Статуту поняття розбою набуває значною мірою тих самих ознак, які йому властиві в сучасному вітчизняному кримінальному праві. Аналіз відповідних артикулів цієї правової пам'ятки дозволяє стверджувати, що поняття розбою має дві важливі ознаки: 1) посягання на власність; 2) посягання на здоров'я особи. Як зазначає С. В. Кудін, «поняття розбою охоплює лише поранення, вбивство ж під час

розбійного нападу вимагає покарання за сукупністю злочинів» [142, с. 95]. Д. І. Любченко вважає, що напад є «способом заволодіння майном, поранення є його наслідком» [143, с. 119].

Учинення розбійного нападу з метою заволодіння чужим майном передавалось такими термінами, як: «якщо б шляхтич шляхтича на дорозі розбив та грабіж учинив», «якщо б шляхтич купців або інших людей простого стану на дорозі розбив», «розбій купців яких на дорозі», «де б піддані наші кого іншого на дорозі розбили», «гвалт на дорозі».

Наслідком розбою ставало фактичне заволодіння чужою власністю та спричинення потерпілому тілесних ушкоджень («перед врядом рани свої показав») (наприклад, 8 червня 1562 р. Анна Койлевська подала скаргу в Луцький гродський суд про те, що Михайло Ощовський насильно відібрав у неї двох волів) (перша редакція, VII розділ, 18, 21 арт.; друга редакція, XI розділ, 19, 20, 23 арт.; третя редакція, XI розділ, 29, 30, 31, 32, 33, 59 арт.) [47, с. 257, 258; 48, с. 379, 380–381; 49, с. 286–289, 302–303; 144, арк. 115].

Цікаво, що законодавець пов'язує розбійний напад з певним місцем його скоєння (виключно з дорогою, торговими шляхами). «Враховуючи, що розбій вчинявся «на дорозе», Статут у цьому випадку чітко розмежував його від насильницьких дій, учинених на дорозі «в зваде» [23, с. 175].

3.3. Збройний напад на будинок, церкву, маєток, село («наход», «поруб», «наїзд»). З приводу розуміння змісту цього виду змішаних злочинів, який посягав як на власність, так і на особу, її життя чи здоров'я, у вітчизняній історіографії склались різні думки. Так, Я. Падоха стверджує, що це був злочин проти домашнього миру, який поєднувався із порушенням спокою в країні [24, с. 42]. Натомість Д. П. Альошин та І. П. Альошина вважають, що це було «групове посягання на особу та власність у формі насильницького нападу на місце, призначене для зборів або житла людей»; воно супроводжувалося пограбуваннями, вбивствами, пораненнями тощо, причому дослідники вказують, що «наезд» був напад кінний, а «наход» – піший» [145, с. 123–124].

Як вважає Д. І. Любченко, «за наявності деяких ознак бандитизму, «находь» («наездь») варто розглядати як перехідне поняття, на основі якого в майбутньому формувалось поняття бандитизму. Тому «находь» потрібно кваліфікувати як напад озброєною групою з метою вбивства, заподіяння тілесних ушкоджень, заволодіння майном чи його знищення» [78, с. 87].

За словами А. Блануци, «шляхетський наїзд – це організований представниками панівного стану збройний напад у межах найближчої округи на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами), підриву економічних позицій конкурентів» [146, с. 76–77]. На думку Т. Ф. Байраки, «цей злочин не має аналогів у сучасному кримінальному праві України, його варто розглядати через призму тодішньої всевладності шляхти, яка ще в XV ст., користуючись посиленням своєї економічної та політичної могутності, наданими привілеями, розпочинає «внутрішні феодалні війни» («квалт посполитый суседській»)» [18, с. 65; 19, с. 81].

С. В. Кудін вважає, що його можна розуміти як «вчинення насильницького навмисного збройного нападу». Подібне тлумачення ґрунтується на тому, що термін «квалть» мовою тієї доби перекладався як насилля. Поняття «наехаль», «нашоль» зі свого боку відображають ознаки збройного бандитського нападу, результатом якого є заподіяння смерті особі, її поранення, спричинення великої майнової шкоди [147, с. 26]. На думку С. Є. Камаралі, це був «груповий кінний / піший напад на шляхетські будинки, садиби, церкви та інші місця, призначені для збору або проживання людей, який пов'язаний із пошкодженням або захопленням майна й насиллям над особою» [140, с. 273]. З цим твердженням погоджується Ю. В. Копик, яка зазначає, що «вчиняючи такі злочинні посягання, феодали збільшували свої володіння або вирішували спори. Інколи наїзди на своїх сусідів здійснювалися феодалами з метою порозважатися або показати свою сміливість і пограбувати. У наїздах брали участь слуги феодалів, родичі й залежні люди» [23, с. 174].

Уперше про цей вид змішаних злочинів згадується в ст. 21 Судебника Казимира 1468 р., в якій заборонялося вчиняти такі напади («поруби») [38, с. 13–14]. У нормах Литовського Статуту збройний напад групи осіб визначався через термін «гвалтом навмисно наїхав або найшов». Законодавець у нормах Литовського Статуту закріплює ознаки цього діяння: умисність, наявність озброєної групи злочинців, мета злочину (умисне заподіяння смерті, спричинення тілесних ушкоджень, нанесення матеріальних збитків, заволодіння чужим майном), місце нападу (будинок шляхтича, приміщення церкви, маєток, село) (перша редакція, II розділ, 14 арт., VII розділ, 1, 19, 20 арт.; друга редакція, II розділ, 20 арт., IV розділ, 42 арт., XI розділ, 1, 3, 21 арт.; третя редакція, II розділ, 18 арт., IV розділ, 64 арт., XI розділ, 1, 3, 20, 43, 59 арт.) [47, с. 222, 253, 258; 48, с. 304–305, 316, 371–373, 380; 49, с. 77, 168–169, 267, 269, 279, 295, 302–303]. Мета цього злочину істотно впливала на міру покарання. Зокрема, в разі заподіяння смерті або нанесення поранення винний мав бути покараний «на горло»; але якщо було вчинене лише пограбування чи знищення майна, то як покарання передбачався кримінальний штраф, тюремне ув'язнення та відшкодування шкоди.

4. Злочини в сімейній сфері та проти моралі (моральності). До таких діянь законодавець відносив:

– шлюб з кровними родичами, двоєженство, прелюбодіяння («якщо б чоловік, маючи у підозрі дружину свою на прелюбодіянні і на тому чужоложника будь-якого стану піймав», «аби жодний не смів змішувати кров із дружинами стріїв, вуйків своїх»);

– нанесення побоїв батькам («де син гвалтовно руку піднесе на родичів, або маєток за життя з рук батьківських відніме»);

– згвалтування («якщо б хто дівку або цнотливу наречену будь-якого стану насильно згвалтував») (як стверджує О. О. Громовий, «характерними рисами цього злочину, що виокремлюють його в *delictum sui generis*, – насильницьке порушення цнотливості» [148, с. 95]);

– викрадення дівчини чи удови з метою взяти з ними шлюб («хто б без згоди батька, матері і стрийв або інших близьких, будь також опікунів, гвалтом узяв за дружину, кажучи, що він її полюбив»);

– звідництво та розпусне життя («які звикли до зиску свого намовляти панянок або удів до потреб тілесних», «за намовами зводниць займаються за потребою розпусним життям») (на думку І. А. Мацелюх, це були сутенерство та проституція [149, с. 40]);

– умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (за словами О. В. Мартинюка, К. Р. Добкіної та Ю. Н. Бадахова, «законодавець під суспільною небезпекою абортів передусім розумів аморальність цього вчинку та його невідповідність ученню християнської церкви про шлюб та сім'ю» [150, с. 179]) тощо (перша редакція, VII розділ, 6 арт.; друга редакція, VIII розділ, 7 арт., XI розділ, 8, 9 арт.; третя редакція, V розділ, 22 арт., VIII розділ, 7 арт., XI розділ, 12, 13, 60 арт., XIV розділ, 30, 31 арт.) [47, с. 254; 48, с. 353–354, 375; 49, с. 207–208, 236–237, 274–275, 303, 345–346].

Т. О. Остапенко та О. О. Громовий зазначають, що «за скоєння цієї категорії злочинів було встановлено досить сувору систему покарань, включаючи смертну кару» [151, с. 7].

Отже, аналіз видів злочинів та еволюції їх понять у кримінальному праві досліджуваного періоду надали можливість класифікувати злочини за ступенем їх тяжкості і суспільної небезпеки, а також поділити їх за формою вини, ступенем завершеності та об'єктом (загальний, родовий, видовий, безпосередній).

Висновки до розділу 2

1. У литовсько-польський період джерелами кримінального права були правовий звичай і закон (Жалувана грамота короля Казимира 1457 р., Судебник Казимира 1468 р., статутні обласні привілеї XV–XVI ст., Литовський Статут у трьох редакціях та інше). Основною тенденцією в цю добу стало поступове переважання закону над звичаєвим правом, що

втілювалось у трьох хронологічних періодах, які з історичною закономірністю змінювали один одного. Такими визначаємо: період домінування правового звичаю (до 50–60-х років XV ст.), коли у кожній землі склалась специфічна система звичаєвого права; перехідний період (співіснування правового звичаю та закону, до прийняття першої редакції Литовського Статуту), коли відбулось поєднання дії правового звичаю та закону, а в областях продовжував існувати правовий партикуляризм; домінування закону (від видання першої редакції Литовського Статуту до середини XVII ст.), коли відбувається кодифікація та уніфікація норм кримінального права у всій державі, хоча це не виключало й дію українських правових звичаїв.

2. Важливою закономірністю розвитку поняття злочину була наявність кількох термінів для його визначення. З огляду на це згрупували їх у три блоки: до першого належать ті терміни, які відображали матеріальний елемент поняття злочину; другий складався з тих термінів, які акумулювали релігійно-моральний елемент; третій містив терміни, які відображали формальний елемент. Основними тенденціями розвитку поняття злочину в досліджуваний період були: матеріальний елемент пов'язувався із спричиненням особі матеріальної, моральної чи фізичної шкоди (склались як загальні, так і особливі терміни, які відображали різні види шкоди); злочин ототожнювався із гріхом, що знайшло свій вираз у відповідній специфічній для доби Середньовіччя термінології; відбувається нормативне оформлення поняття злочину з погляду порушення правила поведінки безвідносно до об'єкта кримінального посягання, причому використовувалась різноманітна за філологічними параметрами термінологія.

3. Можна констатувати факт розвитку впродовж XV–XVI ст. загальних понять кримінального права. Основними тенденціями цього процесу стали:

– виокремлення як родових об'єктів суспільних відносин щодо охорони інтересів держави, відносин у сфері військової служби, правосуддя, службової діяльності, забезпечення порядку державного управління, охорони прав особи

та власності. Специфічними об'єктами для доби Середньовіччя стали права церкви, сім'ї, права й привілеї шляхти, норми релігії та моралі;

– поняттям «суб'єкт злочину» охоплювались усі мешканці держави, іноземці, відбувається формування поняття неосудності за станом здоров'я та за віком, деталізується відповідальність психічно хворих осіб, підвищується вік, з якого наставала кримінальна відповідальність;

– виділення ознак об'єктивної сторони (суспільно небезпечного діяння як дій чи бездіяльності, суспільно небезпечного наслідку, причинного між ними зв'язку), а також способу, засобу, місця, часу вчинення злочину;

– розмежування форм вини, що впливало на міру покарання. Законодавець розрізняє прямий і непрямий умисел, самовпевненість і недбалість, караним був випадковий злочин, враховувались мотив і мета діяння;

– виокремлення форм множинності злочинів (сукупності та рецидиву, які були більш караними, ніж скоєння кожного окремого злочину або вчинення злочину вперше);

– встановлення різної міри покарання залежно від видів співучасників і тяжкості скоєного ними злочину (основного виконавця, його помічників, підбурювачів, пособників у переховуванні злочинців чи предметів, добутих злочинним способом, причетних до злочинного діяння);

– виділення таких стадій учинення злочину, як: готування у формі погрози або дій, замах і закінчене діяння;

– закріплення обставин, які виключали злочинність діяння (необхідна оборона, яка охоплювала і захист прав інших осіб, крайня необхідність, незнання особи про вчинення злочину іншою особою, заподіяння смерті зраднику, вихід заміж за злочинця зґвалтованої ним дівчини, брехлива обмова особи та інше).

4. В українському кримінальному праві XV–XVI ст. відбувається розвиток поняття злочинів у сфері публічних інтересів. Це виявилось у таких закономірних історично-правових явищах:

– злочини проти держави, враховуючи специфіку розуміння в добу Середньовіччя поняття «монархія», були представлені «образом Маєстату» й ототожнювались із посяганням на державний лад, територіальну цілісність держави, нанесення їй економічних збитків, а також пов'язувались із злочинами проти особи в присутності монарха;

– закріплення злочинів проти військової служби було наслідком становлення відносин сюзеренітету-васалітету та потреби в посиленні дисципліни в армії, тому дістають розвитку дві групи військових злочинів: ухилення від військової служби та діяння, вчинені під час військових дій;

– зростання економічної могутності шляхти й заволодіння нею політичної влади в державі зумовило появу і розвиток поняття злочинів проти її прав і вольностей. Охороні кримінального закону підлягали здоров'я, честь, свобода, власність шляхтичів;

– формування потужної судової системи викликало виокремлення злочинів проти правосуддя, які, враховуючи різницю в об'єктах посягання, поділимо на дві групи: порушення процедури судочинства й посягання на життя, здоров'я, честь і власність судових урядовців та учасників судового процесу;

– становлення поняття «державна служба», налагодження в державі управлінських функцій спричинило розвиток службових злочинів (діяння тих членів судових інституцій, які мали судові повноваження) та посягань проти порядку управління (порушення постанов органів державної влади в господарській сфері);

– акцентування суспільної свідомості в добу Середньовіччя на релігійних питаннях зумовили потребу в закріпленні в нормах Литовського Статуту злочинів проти церкви та релігії. Вони стосувались охорони як власності церкви, так і, як пріоритетних, норм християнської релігії в поліконфесійній державі.

5. Норми правових пам'яток XV–XVI ст. відобразили розвиток поняття злочинів у сфері приватних інтересів, що закономірно втілювалося в історичних проявах кримінального права, а саме:

– поняття злочинів проти життя набуває як загальної, так і специфічної термінології, яка відображала окремі види вбивства та форми вини; закріплюється градація вбивств залежно від станової належності, статі, кваліфікуючих обставин, форми вини;

– злочини проти здоров'я отримують нормативну специфікацію залежно від тяжкості злочину та спричиненої фізичної шкоди (каліцтво, поранення, побої). Також вони поділялись за тими самими критеріями, що й убивство, та впливали на міру покарання;

– особливим видом злочину проти особи було посягання на її волю, що втілювалось у протиправному ув'язненні, незаконному затриманні особи, навернення її до рабського стану;

– законодавцем акцентується особлива увага на таких видах злочинів проти власності, як крадіжка (таємне заволодіння майном), знищення, пошкодження чужого майна, незаконне ним користування. Татьба поділяється за місцем її вчинення, предметом діяння, обтяжливими обставинами (рецидив, цінність майна, соціальний стан крадія та потерпілого);

– виділяється група змішаних злочинів, які мали свої виключні ознаки: грабіж вважався відкритим заволодінням майном (із нанесенням побоїв або без застосування насилля), вчинений з корисливих мотивів або з метою відшкодування шкоди; розбій тлумачився як насильницьке заволодіння чужою власністю із спричиненням поранень і пов'язувався із нападом на дорозі; збройний напад на маєток, село характеризувався наявністю озброєної групи злочинців, метою (убивство, заподіяння поранень, знищення майна або ним заволодіння) й місцем нападу (маєток, село, церква та інше);

– особливу групу становили злочини в сімейній сфері й проти моралі, якими вважались двоєженство, зґвалтування, шлюб з родичами, прелюбодіяння, звідництво, розпусне життя, побиття батьків тощо.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ

У XV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

3.1. Тлумачення мети та принципів призначення покарання

У сучасній вітчизняній науці кримінального права склалась думка, що «покарання – це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину й полягає в передбаченому законом обмеженні прав та свобод засудженого» [152, с. 195]. До ознак покарання учені відносять: «1) захід примусу; 2) застосовується від імені держави лише за вироком суду; 3) застосовується тільки до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення; 4) полягає в передбаченому законом позбавленні чи обмеженні прав і свобод засудженого» [72, с. 300].

На думку С. Л. Недова, «метою покарання є забезпечення прав і свобод людини й громадянина, безпеки суспільства та держави у спосіб застосування до покараної особи певного кола соціальних (правових, економічних та інших законних) обмежень, що продемонструють неприйнятність певного типу протиправної поведінки в суспільстві та створять обставини, за яких у подальшому особа з меншою вірогідністю вчинила б протиправне діяння» [153, с. 218].

Законодавче визначення поняття покарання міститься в ч. 1, а мети покарання – в ч. 2 ст. 50 розділу X КК України («Покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами») [68].

Аналіз норм правових пам'яток XV–XVI ст. дозволяє стверджувати про існування в українському кримінальному праві досліджуваної доби ряду цілей покарання, хоча в законодавстві їх спеціально не було задекларовано. Це

можна пояснити ще недостатньо розвиненою як на той час правосвідомістю законодавця й відсутністю у нього чіткого розуміння поняття «мета покарання».

1. Залякування. Варто погодитися із поглядом М. В. Єпура, що із становленням поняття державного права змінилися цілі покарання. У період до видання Статуту основною метою покарання було відшкодування спричиненої матеріальної шкоди, грошове задоволення постраждалої особи. Литовський Статут змінив тогочасну думку щодо функцій різних кар [154, с. 240].

Потрібно відмітити, що XVI ст. у кримінальному праві можна ідентифікувати як сталий етап періоду публічних покарань. Водночас треба звернути увагу на те, що держава, в основі якої був закладений принцип станової нерівності, була неспроможна розробити адекватні механізми ліквідації міжстанових протиріч, тому-то провідною ціллю покарання стає залякування, а це відбилось на факті стрімкого розвитку кари на горлі [154, с. 240].

Варто зазначити, що в пам'ятках права XV–XVI ст. численними були такі фразеологізми, як: «а якщо б хто убив, такий без всякого милосердя горло тратить», «ми вже без кожного милосердя їх за таке свавілля кажемо карати не так малою виною, але що найгіршим жорстоким покаранням» та інше [37, с. 113, 116]. Загалом ця мета покарання виявлялась у кількісному збільшенні фізичних покарань, а їх найбільше зростання вбачається в нормах Литовського Статуту 1588 р.

Серед найбільш жорстоких покарань, які переслідували за мету залякати, можна назвати різні види кваліфікованої смертної кари та калічницьких тілесних кар, які для остраху виконувались публічно (четвертування, осадження на кіл, утоплення, смертна кара із застосуванням різноманітних тортур, відсікання руки, ноги, урізання язика тощо).

2. Ізоляція злочинців і «людей неблагонадійних» від суспільства. Ця мета покарання досягалась законодавцем за рахунок застосування до винних

тих видів покарань, які позбавляли його можливості проживати в населених пунктах (містах, містечках, селах тощо), серед громад, загалом не дати йому змоги певний час (або й зовсім) спілкуватися із членами суспільства.

Такими видами кар були тюремне ув'язнення («дванадцять тижнів у замку нашому сидіти», «у замку верхньому віленському ув'язненому сидіти шість тижнів» і вигнання («баниція», «виволання») («має бути негайно з панства нашого вигнаний», «а за рани вигнанням з панства нашого караний буде») та інше (друга редакція, I розділ, 20 арт.; третя редакція, I розділ, 4, 9, 10 арт.) [48, с. 261; 49, с. 47–48, 50–54].

3. Кара злочинцю (відплата). М. І. Бажанов зазначає, що «мета кари полягає в тому, що покарання застосовується як відплата за вчинений злочин, як відновлення зневаженої злочинцем справедливості» [155, с. 169]; крім того, як стверджує В. О. Меркулова, «кара є базовою категорією в кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві, оскільки є властивістю (сутністю) будь-якого примусового заходу кримінально-правового характеру (тим більше покарання)» [156, с. 93].

Про цю мету покарання йдеться в нормах Литовського Статуту. Зокрема, повідомляється, що «аби ті за невічливі справи свої слушне покарання понесли», «тоді той, хто таке вимовить, сам тій вині підлягає», «і кров його своєю кров'ю заплатити має» та інше (третя редакція, с. V–VI, I розділ, 4 арт., XI розділ, 14 арт.) [49, с. 22–25, 47–48, 275–276].

4. Виправлення засуджених злочинців. Як зазначає О. А. Гритенко, «виправлення розглядається як результат комплексного впливу на особистість засудженого, яке перетворює його на безпечну для суспільства людину (моральне виправлення)» [157, с. 90].

Ця мета покарання в XVI ст. досягалась різними покараннями: як світськими, так і церковними. Однією із світських кар було позбавлення волі як тюремне ув'язнення. На думку Є. В. Шаломеєва, «за умов життя середньовічного суспільства тюремне ув'язнення було одним із провідних засобів (форм) виправлення засудженого. Адже перебуваючи на самоті у

в'язниці, особа могла оцінити характер свого вчинку, зробити відповідні висновки щодо майбутньої поведінки після відбуття покарання» [158, с. 134].

Іншим способом виправлення було каяття злочинця, чому, безумовно, сприяла церква. Так, у нормах Литовського Статуту є вимога, щоб винні мали «спокутувати й визнавати явний гріх свій», «гріх свій перед людьми, які входять і виходять з костьолу, явно визнавати» (третя редакція, XI розділ, 7, 15 арт.) та інше [49, с. 272, 276–277].

5. Відшкодування шкоди (фізичної, матеріальної чи моральної) потерпілим (або їхнім родичам). А. Є. Шевченко стверджує, що «існування цієї мети покарання стало наслідком впливу традиційних і давніх поглядів у суспільстві на обов'язковість компенсації особі матеріальних збитків. Саме тому всі дії, спрямовані на заподіяння шкоди, вважались у XVI ст. злочином, а заподіяна шкода підлягала безумовному відшкодуванню» [159, с. 71].

Ця ціль покарання досягалась через стягнення із злочинця на користь потерпілого різного відшкодування в грошовій формі (нав'язка, гвалт тощо) або його родичів (головщина). Під час відшкодування шкоди законодавець керувався принципом: «але ж ні хто ні від кого в невинності своїй ран терпіти не повинен». На думку М. В. Сіманчука, «злочин називався «кривдою», тому й мета покарання полягала в задоволенні збитків, яких зазнавав скривджений» [160, с. 148].

6. Спокутування гріха. Існування цієї мети покарання можна пояснити тим, що в добу Середньовіччя зміст свідомості як усього суспільства, так і його окремих членів багато в чому зумовлювався релігією. На переконання Ю. В. Копик, «з найдавніших часів походить думка про божественну основу кримінального права, про те, що правитель поставлений Богом «на страту злим, а добрим на помилювання». Розвиток права призвів до того, що покарання перетворилось на один із засобів моральної відплати. Злочинець ціною свободи, життя, майна одержував спокуту гріхів, як цього вимагає християнська справедливість» [23, с. 103].

Саме тому в нормах Литовського Статуту можна знайти такі вислови, як: «і кров невинну людську розливають і тим не менше пана Бога до гніву викликають», «а де ж би кров людська часом і невинна пролита пан Бог тим буває ображений», «із жалем явним слід коритися перед паном Богом» тощо (третя редакція, XI розділ, 14, 15 арт., XII розділ, 1 арт.) [49, с. 276–277, 308–309].

7. Попередження вчинення злочинів (превенція). На думку А. В. Градецького, «попереджувальна (превентивна) роль покарання полягає в тому, що за допомогою примусового впливу на засудженого він та інші особи утримуються від учинення злочинного посягання в майбутньому. Застосування заходів державно-примусового впливу до особи «настроює» її проти нових правопорушень (спеціальна превенція)» [161, с. 88]. Крім того, І. Д. Щеулова вважає, що «можливість застосування заходів державно-примусового впливу сприяє виробленню в особі мотивів до неухильного дотримання юридичних норм (загальна превенція)» [162, с. 332].

Відповідно до норм Литовського Статуту основним видом попередження скоєння злочинів була погроза застосування покарання як до самих винних (спеціальна превенція), так і до інших осіб (загальна превенція). Як наслідок, у нормах правових пам'яток досліджуваного періоду містяться такі фрази: «А винних карати, аби наперед того не починали», «Ще теж видячи ми у багатьох людях зухвальство і свавілля шкідливе, а бажаючи то суворістю права посполитого попередити», «Попереджуючи, ми Господар свавілля і зухвальства людські, які що час від часу в людях виявляються», «Попереджуючи злість людей свавільних» тощо (третя редакція, I розділ, 10 арт., XII розділ, 1 арт., XIV розділ, 29 арт.) [21, с. 84; 49, с. 45, 308–309, 345].

8. Наповнення державної скарбниці (скарбниці великого князя чи короля). Ця мета покарання досягалась завдяки сплаті винним різноманітних кримінальних штрафів на користь держави, а також через конфіскацію його майна («А теж той заклад теперішній немалий пожиток столу Вашої милості господарському учинить», «А маєток його родовий і вислужений і куплений,

ні дітям, ні близьким, а тільки на нас Господаря», «від усіх маєтків родових, вислужених і яким іншим звичаєм набутих, вічно відійти мають на Річ Посполиту і на нас Господаря») (перша редакція, I розділ, 2 арт.; друга редакція, I розділ, 3 арт.; третя редакція, I розділ, 3 арт. тощо) [37, с. 89; 47, с. 208; 48, с. 255; 49, с. 46–47]. О. В. Мартинюк зазначає, що «з виданням Статуту редакцій 1566 і 1588 рр. зменшується кількість грошових штрафів на користь держави порівняно з іншими видами покарань» [163, с. 79].

Як вважає Д. О. Московченко, під загальними засадами науковці визначають закріплені в законодавстві правові вимоги, якими судді мають керуватися під час оголошення вироку та призначення покарання за скоєне злочинне діяння [164, с. 66]. На думку С. В. Кудіна, призначення покарання є одним з етапів виконання кримінального закону і він досить важливий, оскільки на ньому особі, яка визнається судом винною, призначається конкретна міра покарання. Отже, інститут призначення покарання є надто потрібним засобом оголошення справедливого за сутністю вироку, значущим інструментом реалізації цілей покарання [165, с. 153].

Аналіз норм правових пам'яток XV–XVI ст. уможливорює стверджувати, що в них законодавцем було формально відображено (хоча й не усі) відомі на той час принципи (загальні начала) призначення покарання. Надамо їм об'єктивну характеристику, враховуючи рівень правосвідомості суспільства досліджуваної доби.

1. Покарання мало бути призначене залежно від тяжкості скоєного злочину. Цей принцип уперше було закріплено в п. 3 Жалуваної грамоти короля Казимира 1457 р. і продубльовано в статутній грамоті Київській землі 1507 р., а також у всіх редакціях Литовського Статуту (перша редакція, I розділ, 1 арт.; друга редакція, I розділ, 2, 4 арт.; третя редакція, I розділ, 2, 4 арт.) («коли який завинить, що його судити, право, що вкаже винного по його вині карати», «мають бути карані відповідно тяжкості чи легкості виступів своїх», «ми Господар, з пани радою нашою судити згідно проступку їх тим

покаранням, як вище описано, і карати маємо») [21, с. 33; 38, с. 5; 47, с. 208; 48, с. 253, 254; 49, с. 45–48].

2. Покарання має призначатися з урахуванням принципу демократизму. Він передбачав проголошення формальної рівності перед кримінальним законом усіх мешканців держави незалежно від стану, походження, громадянства. За словами М. І. Колоса, цей принцип було проголошено стосовно місцевих мешканців держави, інакше кажучи, він був дотичний до осіб, які мали правовий зв'язок із Великим князівством Литовським [43, с. 161] («всі піддані наші як убогі, так і багаті будь-якого стану були рівно та одностайно тим писаним правом мають бути судимі», «також і чужоземці, до Великого князівства які приїхали або яким іншим звичаєм прибули, тим же правом мають бути судимі») (перша редакція, I розділ, 9 арт.; друга редакція, I розділ, 1, 17 арт.; третя редакція, I розділ, 1 арт.) [47, с. 210; 48, с. 253, 260; 49, с. 45].

Проте зазначене положення багато в чому зводилось нанівець через застосування середньовічного принципу права-привілею, за яким пріоритет в охороні кримінальним законом прав особи та її власності мав шляхетський стан.

Наприклад, за 16 артикулом XI розділу третьої редакції заподіяння тілесних ушкоджень шляхтичу таким самим шляхтичем мало бути каране відсіканням руки, але якщо такий злочин учинив простолюдин, то «за образу шляхтича горло тратить»; натомість якщо шляхтич спричинить поранення простолюдину, то має лише сплатити, оскільки «за головщину караний буде».

Відповідно до 29 артикулу XI розділу третьої редакції за вбивство шляхтича зграєю нападників-шляхтичів смертю мав бути покараний тільки один представник привілейованої верстви населення, але за 39 артикулом XI розділу третьої редакції за таке саме заподіяння смерті шляхтичу чи шляхтянці, скоєне озброєною групою простолюдинів, «таких людей простих більше трьох за одну голову шляхетську карано бути не має» [49, с. 277, 286, 292].

3. Покарання має призначатися з «милосердям» (гуманізм). Так, у правових пам'ятках досліджуваної доби можна знайти такі фрази, як: «покарання має бути з милосердям», «якщо б відповідно прав Християнських винні би ті всі горло дали скарати, то ми, незважаючи на суворість права, для таких постановляємо, що ті всі помічники його мають сто кіп грошей платити» (друга редакція, XI розділ, 12 арт.) тощо [37, с. 92; 48, с. 377].

Варто зауважити, що зазначений принцип був достатньо дієвий принаймні в XV – першій третині XVI ст., адже в нормах статутних обласних грамот великих князів литовських, Судебнику Казимира 1468 р., Литовського Статуту 1529 р. жорстоких покарань було обмаль (на противагу другій й третій редакціям Литовського Статуту). На наше переконання, цей принцип виявився у відмові законодавця закріпити смертну кару для неповнолітніх злочинців, вагітних жінок, які вчинили злочинне діяння, уведенні ним до Литовського Статуту 1588 р. покарання шляхтичу за вбивство простолюдина та формалізацію невеликих строків позбавлення волі як тюремне ув'язнення, внесені положення щодо сплати подвійного відшкодування за вчинення злочинів проти жінок та інше.

4. Покарання має бути жорстоким. Цей принцип повністю дисонує із попереднім. Варто погодитися з думкою Я. Падоха, що кримінальне право того періоду стає більш гострим. Хоча воно й не повертається до застосування кровної помсти, але стає більше суворим, тому що взяло за основу принцип превентивності [24, с. 30]. Наприклад, у нормах Литовського Статуту та інших правових пам'ятках XV–XVI ст. досить часто можна помітити такі фразеологізми, як: «карані без милосердя», «без милості має бути караний», «учинити суворою смертю» та інше.

Для забезпечення існування цього принципу використовувались доволі жорстокі покарання публічного характеру, зокрема йдеться про різні види кваліфікованої смертної кари чи калічицькі покарання; причому збільшення їх кількості й урізноманітнення припадає на другу та третю редакції Литовського Статуту. Ці види покарань, які застосовувались задля

залякування, поступово замінили майнові покарання (кримінальний штраф, конфіскацію майна та інше). Як справедливо зазначає Ю. В. Копик, у другій половині XVI ст. усвідомлення поняття «суворість кримінального законодавства» стає невіддільним атрибутом поняття закону. Тому в нормах Статутів перманентно проводилось положення щодо «супорості права посполитого» [23, с. 108].

5. Покарання має призначатись індивідуально. Індивідуалізація покарання була закріплена законодавцем у п. 4 Жалуваної грамоти короля Казимира IV 1457 р., Судебнику Казимира 1468 р., підтверджувальній грамоті київським міщанам 1494 р., статутній обласній грамоті Київській землі 1507 р., усіх редакціях Литовського Статуту («Також за проступок, який коли відбудеться, ніхто інший, тільки той винуватець, хто учинить проступок, згідно права християнського, має бути покараний», «А батька за вину сина не карати, а сина за батькову, а брата за вину брата, тільки винного», «А який, буде яку вину заслужив, то того самого карати по його вині, а дружини і дітей маєтку не позбавляти, тільки того самого карати, хто буде винний», «Теж за ніякий учинок жодний інший не має бути караний, тільки той, хто винен», «Ніхто ні за будь-який вчинок не має бути караний, тільки той, який винен, бо тому право боже і справедливність християнська учить») (перша редакція, I розділ, 7 арт.; друга редакція, I розділ, 14 арт.; третя редакція, I розділ, 18 арт. тощо) [21, с. 34; 36, с. 145; 38, с. 6, 11–14; 47, с. 209; 48, с. 258; 49, с. 58].

Підтримуємо свідчення Р. М. Лашенка, що в добу видання Судебника 1468 р. думка про індивідуальну відповідальність за злочинне діяння набирає все більшої ваги та значення порівняно з періодом «Правди» [166, с. 215], а також М. І. Колоса, що «автори Литовського Статуту 1529 р. підтвердили незаперечний факт запозичення ідеї принципу індивідуалізації покарання із суто релігійних джерел» [43, с. 161].

6. Покарання повинно призначатись на основі законності. Законодавець розумів його як те, що особа мала бути визнана винною і, відповідно, понести покарання тільки на підставі норм кримінального

законодавства й звичаєвого права, що підтверджується рядом артикулів Литовського Статуту та статей інших правових джерел («а без права нам людей не карати, ні губити, ні маєтків не віднімати», «якщо би що сталося перед суддями, чого би в тих правах не було описано; тоді то даємо на розсуд суддів під сумлінням їх, бо вони мають, пом'янувши Бога, і то вирішити відповідно до стародавнього звичаю», «тільки відповідно до цього статуту і артикулів у ньому написаних і згідно промов у суді обох сторін, а де б чого у тому статуті не вистачало, тоді суд, прихильний до найближчої справедливості, відповідно до сумління свого, і за прикладом інших прав християнських то судити має») (перша редакція, VI розділ, 37 арт.; третя редакція, IV розділ, 54 арт.) [21, с. 33; 47, с. 252; 49, с. 161–162]. Як стверджує О. В. Мартинюк, потрібною засадою призначення покарання у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій вважався принцип справедливості покарання, який був невід'ємний від принципу законності. Саме тому правовими фразеологізмами в досліджуваній період були такі: «немає кари без вини», «покарання має відповідати тяжкості вчиненого злочину» [163, с. 81].

7. Покарання має бути призначене тільки за наявності вини особи (тобто особа підлягає покаранню лише тоді, коли її буде визнано такою, що вчинила злочин). Цей принцип був декларований наприкінці XV – на початку XVI ст., зокрема в підтверджувальній грамоті київським міщанам 1494 р., статутній обласній грамоті Київській землі 1507 р. і більш детально унормований у всіх редакціях Литовського Статуту («який по суду і такому доведенню вини згідно звичаю прав християнських має бути караний», «і достатньо на кінець будуть усі докази, які на суді і за такими доказами будуть винні, мають тоді бути карані виною» (перша редакція, I розділ, 1 арт.; друга редакція, I розділ, 2 арт.; третя редакція, I розділ, 2 арт.) [21, с. 33; 36, с. 145; 47, с. 208; 48, с. 253–254; 49, с. 45–46].

8. Покарання повинно бути призначене виключно за вироком суду (інакше кажучи, особа не може бути визнана винною за будь-якою підозрою

чи обмовою, а лише в присутності суддів). Цей принцип було формалізовано ще в середині XV ст., зокрема, про нього йдеться в ст. 3 Жалуваної грамоти короля Казимира 1457 р.; аналогічний зміст цього принципу вбачаємо й у статутній грамоті Київській землі 1507 р., а також у відповідних нормах усіх трьох редакцій Литовського Статуту («що ж ні за жодну обмову явну, чи таємну, тих княжат, лицарів, шляхтичів, бояр, мesticів не будемо карати ні конфіскацією маєтків, ні штрафом, ні тюремним ув'язненням, ні смертю, тільки очі-в-очі, обидва явно стануть на суді, відповідно до права християнського», «лишень поставити на явному суді християнському позивача і відповідача, і вислухавши їх, право учинити», «лише після того, як позивач чи відповідач особисто стануть перед судом християнським і за допомогою явного судового розгляду у відповідності з установленнями християнського права остаточно було б доведено їхню провину, то тільки після суду їх має бути засуджено і покарано») (перша редакція, I розділ, 1 арт.; друга редакція, I розділ, 2, 4 арт.; третя редакція, I розділ, 2, 4 арт.) [21, с. 33; 38, с. 5; 47, с. 208; 48, с. 253–255; 49, с. 45–48].

У контексті визначення поняття й ознак покарання, його цілей і принципів (загальних начал) призначення покарання за нормами правових пам'яток литовсько-польської доби доцільним є дослідження обставин, які звільняють від кримінальної відповідальності, а також обставин, що звільняють від покарання, й супутніх їм підстав призначення більш м'якого покарання (або заміна покарання).

У сучасній українській юридичній науці існує думка, що звільнення від кримінальної відповідальності має три ознаки:

- 1) держава не засуджує особу, яка скоїла злочинне діяння;
- 2) винний не підлягає покаранню;
- 3) звільнена від кримінальної відповідальності особа завдяки відсутності проти неї обвинувального вироку вважається такою, що не має судимості [167, с. 23].

Натомість, як вважають деякі вітчизняні вчені, звільнення від покарання становить форму реалізації кримінальної відповідальності, яка передбачає засудження особи, винної в скоєнні злочинного діяння, та непризначення судовим органом покарання на етапі ухвалення вироку або й повну відмову від нього в процесі відбування покарання, і це не спричинює наслідки на виникнення судимості [168, с. 228].

Також сучасні науковці звертають увагу й на підстави призначення більш м'якого покарання. Так, Р. Ш. Бабанли стверджує, що за умов наявності декількох обставин, які пом'якшують покарання й суттєво знижують ступінь тяжкості скоєного злочинного діяння, та з урахуванням особи винною судовий орган має право призначити основне покарання нижче від тієї найнижчої межі, яка встановлена в санкції певної статті, але водночас суд повинен знайти мотив такого вирішення справи [169, с. 13].

1. Обставини, які звільняли від кримінальної відповідальності. Якщо свідчити про обставини, які звільняли від кримінальної відповідальності в досліджувану добу, то варто назвати кілька підстав, за існування яких особа не притягувалась до кримінальної відповідальності.

1.1. Давність подання позову до суду (потерпілим або його родичами) («давність земська»). Вона була визначена в нормах Литовського Статуту в три роки (хоча існували випадки, коли давність подання позову до суду збільшувалась до десяти років) («якби хто кому гвалт учинив або злодійство, шкоду або який грабіж, а потерпілий мовчав би від того часу, і якщо це стало три роки назад, вже про те буде вічно мовчати», «хто б про вбивство шляхтича і про напад гвалтовний і кривавий на маєток шляхетський, де б сталось вбивство або спричинення поранень, так само і про гвалт церковний, про розбій і підпал, і про інші злочини криваві, за що смертю карають, на суд гродський не позвав упродовж трьох років, то вже вічно про те мовчати має» (те саме, до речі, стосувалось і дітей постраждалого, основними умовами є те, щоб вони були повнолітніми та перебували у межах держави), «Але хто б через давність земську десять років про підтоплення млина свого, про

пошкодження своє греблі і про zalиття ґрунтів мовчав і до відповіді противну сторону не закликав, тоді вже такий про те вічно мовчати має», «якби хто кому гвалт посполитий по сусідству або злодійство, підпал, побиття, грабіж та іншу шкоду вчинив, а постраждалий би мовчав від того часу, як це сталось, три роки, тоді вже про те буде вічно мовчати», «Де б яка людина, буде боярин, панцерний, путній, або тягла людина, народжена у такому стані або куплена, вслужена і яким іншим чином набута, пішла від свого пана, а той би пан, про нього маючи відомість, його не шукав і давність земську десять років промовчав, тоді вже про ту людину має вічно мовчати») (друга редакція, XI розділ, 32 арт.; третя редакція, IV розділ, 35 арт., IX розділ, 21 арт., XI розділ, 52 арт., XII розділ, 12 арт.) [48, с. 384; 49, с. 145, 251–252, 299, 313].

Як зазначає Є. В. Шаломєєв, у кримінальному законодавстві були встановлені підстави, за настання яких перебіг строку давності знову не починався [170, с. 135]. Така думка є справедливою, тому що підтверджується текстом відповідних норм Литовського Статуту 1588 р.

До таких підстав законодавець, зокрема, відносив неповнолітній вік, морову хворобу, перебування на державній службі та виїзд за кордон («А хто би про порушення спокійного володіння протягом десяти тижнів заявити не міг з таких причин, як служба наша господарська, земська, або пошесть морова», «Однак, якби після забитого шляхтича діти або близькі, такі, кому б про те судитися належало, ще років недорослих були, або й дорослими би були, а в тій державі нашій не перебували, але б мешкали де в інших державах чужих, тоді такі діти або близькі, досягши років повнолітніх, або з чужих земель приїхавши, можуть про те судитися», «Проте якби і діти після брата чи сестри, удови вбитої зостануться, і будуть неповнолітніми, тоді за неповнолітністю таких дітей найперше брати або сестри рідні або теж опікуни тих дітей неповнолітніх судитися і доводити мають», «А якби і позвавши про те, і в суді не довівши, а потім знову три роки мовчав, про те також не буде мати права судитися, за винятком, коли б опікуни мовчали, тоді дітям, після

досягнення повноліття, право не втрачається протягом трьох років») (третя редакція, IV розділ, 33, 35 арт., XI розділ, 45, 52 арт.) [49, с. 144, 145, 296, 299].

1.2. Іншою умовою вважалась давність виконання вироку, яка встановлювалась у десять років («якщо б хто про маєток давність земську через десять років промовчав і до суду не позвав, такий вже вічно про те мовчати має, хоча б у свій час і згадував про це і до суду позивав, і під час судових років судився, але справу до кінця не довів») (це стосувалось також випадків грошових боргів) (третя редакція, IV розділ, 91 арт.) [49, с. 183].

2. Обставини, що звільняли від покарання. У ст. 74 розділу XII КК України дається загальне визначення поняття звільнення від покарання та його відбування. Зокрема, звільнення засудженого від покарання або подальшого його відбування, заміна більш м'яким, а також пом'якшення призначеного покарання, крім звільнення від покарання або пом'якшення покарання на підставі закону України про амністію чи акта про помилування, може застосовуватися тільки судом [68].

2.1. Помилування. Варто зазначити, що, на відміну від сучасності, в досліджуваний період встановлювалось доволі широке коло суб'єктів помилування. Так, крім великого князя, короля, деяких органів державної влади (вряду), судових органів, помилувати могли й потерпілі. Це пояснюємо тим, що в період Середньовіччя приватноправові стосунки (особливо серед представників шляхетського стану) були доволі міцними, впливали на функціонування суспільства та держави й тому закріплювались у законодавстві).

Проте потрібно зауважити, що великий князь, король, вряд чи постраждалий не мали можливості реалізувати своє право на помилування повним обсягом. Наприклад, монарх, вряд чи суд могли помилувати злочинця лише за умови, якщо він учинив кримінальне діяння, яке не стосувалось посягання на права особи чи її власність (це підтверджує вищезазначену думку щодо міцності приватноправових стосунків у суспільстві, в які публічна влада не втручалась).

Зокрема, монарх мав право на помилування осіб, які вчинили злочин проти держави або військовий злочин, вряд чи судовий орган могли здійснити помилування щодо осіб, які скоїли злочини проти правосуддя («а якщо б хто з глупства або шаленства в тому завинив, за то ми господар братися не будемо», «якщо б хто з якої пригоди випадкової, крім образи маєстату нашого і зради Речі Посполитої від'їхав до землі якого-небудь сусіда нашого, окрім землі ворога, такий честі, життя, маєтків не втрачає, і ласку нашу господарську отримає за листом нашим», «а якщо б такий стороні скривдженій усі позови задовольнив, і до нас господаря про милосердя звернувся, тоді повернення йому тих маєтностей і скасування вигнання буде за волею і у ласці нашій господарській», «а гродський суд і кожний вряд наш відповідно доброго шанування і християнського поступку більш прихильним має бути до прощення таких вин, ніж до засудження, особливо щодо сиріт убогих, але не свавільних людей», «а ні ним не розпоряджатися до того часу, як згідно права посполитого та з ласки її королівської милості») (третья редакція, I розділ, 4, 12 арт., II розділ 16 арт., IV розділ, 95, 101 арт., XI розділ, 5 арт. та інше) [49, с. 45–46, 54–55, 76–77, 187–188, 193, 270–271].

І навпаки, право помилування потерпілим винного в скоєнні злочину обмежувалось за деякими видами злочинних діянь. Зокрема, таке право надавалось нормами кримінального закону в разі вчинення злочинів, які посягали на особу або її власність.

Варто зауважити, що скривджений мав право помилувати злочинця через спеціальну процедуру примирення з ним; для цього потрібно було укласти так звану мирову угоду («єднання»), причому вона укладалась між сторонами в суді й до винесення суддями вироку («якщо б хто з ким сперечався і не зміг при цьому переконати суддів або поступився при єданні», «а у тому часі, де би судді радились, а сторони якщо б хотіли справу вирішити за згодою і єднанням, то вони їм того боронити не мають») (третья редакція, IV розділ, 25, 54, 92 арт.) [49, с. 135, 161–162, 183–185].

На думку українських науковців, законодавство й судова практика встановлювали мотиви, процесуальний порядок і умови примирення. Винний, який хотів уникнути суворого покарання, перший мав звернутися самостійно або через інших осіб з проханням до скривдженого щодо прощення. Водночас він мав визнати свою провину, обіцяти в майбутньому не вчиняти такого; крім того, він мав дати клятвену обіцянку задовольнити всі вимоги іншої сторони [23, с. 135].

Якщо був скоєний злочин, який посягав на публічні інтереси, але водночас паралельно порушувались приватні інтереси, то скривджений не мав права скасувати публічні покарання (тобто ті, які задовольняли інтереси держави та суспільства загалом). За словами Ю. В. Копик, помилування могло відбутись у будь-який час: до судового розгляду справи, під час його розгляду, після винесення рішення й навіть у час відбування покарання [23, с. 134].

2.2. Бажання зґвалтованої дівчини або жінки вступити до шлюбу із злочинцем. За таких умов гвалтівник звільнявся від покарання («а якщо б вона захотіла його собі за чоловіка мати, то буде на те її воля») (третья редакція, XI розділ, 12 арт.) [49, с. 274].

3. Призначення більш м'якого покарання (заміна покарання). Варто зазначити, що в Литовському Статуті та інших пам'ятках права досліджуваного періоду спеціальних норм, в яких би містився перелік підстав призначення більш м'якого покарання, не існувало. Інакше кажучи, законодавець їх не виділяв.

Але аналіз норм писаних джерел права дозволяє стверджувати, що судді мали враховувати певні підстави, як-от:

- форму вини під час учинення кримінального посягання (наприклад, вбивство з умислом та заподіяння смерті із необережності);
- відсутність підступності чи таємності злочинного діяння;
- неповноліття особи;
- психічний стан здоров'я особи, яка вчинила злочин («шалений»);

- розмір спричинених потерпілому матеріальних збитків або заподіяної фізичної чи моральної шкоди;
- затримання під час крадіжки без речових доказів;
- відсутність рецидиву;
- відсутність між злочинцем і потерпілим відносин сюзеренітету-васалітету;
- соціальне положення винного та потерпілого (за вбивство простолюдина шляхтичу призначали більш м'яке покарання, ніж за заподіяння смерті такому самому шляхтичу);
- види співучасті (основний виконавець, наприклад, мав бути караний більш суворо, ніж його помічники в разі нападу на маєток шляхтича);
- учинення татби без проникнення до закритого приміщення та інше.

Як справедливо зазначає Т. В. Димитрієва, порівняно із інститутом призначення покарання, який існує на сьогодні, а саме призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, у Литовських Статутах зафіксовано те, що пом'якшуючі підстави охоплюють умови, які на сучасному етапі відіграють самостійну кримінально-правову роль [171, с. 123].

Таким чином, дослідження поняття тлумачення вини та підстав для притягнення до кримінальної відповідальності надало можливість простежити ознаки кримінального покарання. Проаналізовано норми правових пам'яток XV–XVI ст., здійснено спробу пояснити прогалини у тогочасному законодавстві через недостатній розвиток правової системи та відсутність чіткого розуміння поняття «мета покарання».

3.2. Характерні риси системи покарань приватного характеру

Варто зазначити, що для визначення поняття «система покарань» у його усвідомленні законодавцем XV–XVI ст. важливо з'ясувати ті дефініції цього поняття, які стали надбанням розвитку сучасної української кримінально-правової думки.

У вітчизняній науці кримінального права початку ХХІ ст. існує кілька підходів учених щодо визначення поняття «система покарань». Так, О. Олійник зазначає, що система покарань становить унормований у кримінальному законодавстві вичерпний і загальнообов'язковий перелік встановлених за своєю сутністю видів покарань, які мають характер внутрішньої єдності й узгодженості; а з погляду теорії кримінального права система покарань характеризується логічною побудовою та набуває завершеного змісту [172, с. 191–192]. Це, вважаємо, є суто юридичний підхід.

Але існує й філософський (онтологічний підхід). Зокрема, О. П. Рябчинська вважає, що основою під час конструювання дефініції поняття системи покарань може стати усвідомлення системи як множинності складових, що мають яку завгодно природу, а її якість за певних зовнішніх умов потрібна й достатньо визначається її внутрішньою структурою, і саме тому система покарань функціонує в межах більш широкої системи способів кримінально-правового впливу на рівень злочинності [173, с. 96].

Також науковці наголошують і на ознаках системи покарань. Наприклад, В. І. Тютюгін стверджує, що передбачені в ст. 51 КК України окремі види покарань становлять системне утворення, інакше кажучи, є впорядкованою, взаємопов'язаною та взаємодіючою між собою множиною окремих її складових, а також мають ряд обов'язкових рис.

1. Види покарань встановлюються тільки нормами законодавства про кримінальну відповідальність; отже, ніякий примусовий вплив, непередбачений у ст. 51 КК України, не може бути визнаний як покарання.
2. Перелік покарань, до якого входять дванадцять їх видів, є обов'язковим для суддів і в кожному разі призначення покарання вони мусять обрати тільки той вид кари, який міститься в цьому переліку. Отже, він набуває статусу закритого й судді не можуть довільно відмовитись від нього, будь-як його розширити або вийти за межі.
3. Види покарань становлять вичерпний перелік і з погляду законодавства є на сьогодні повністю завершеними. Саме тому законодавець у разі унесення до Особливої частини КК України нових статей

може передбачати в їхніх санкціях лише ті види покарань, які зафіксовані в ст. 51 КК України. 4. Унормована в ст. 51 КК України система покарань становить не просто узагальнений набір кар, неупорядковану множину деяких їх видів, а є дійсно закріпленою в законодавстві системою, окремі складові якої (види покарань) перебувають між собою в певному взаємозв'язку, взаємовпливі та взаємодії [174, с. 435–436].

Так само для з'ясування критеріїв поділу системи покарань на види, які існували в українському кримінальному праві досліджуваної доби, потрібним уявляється визначити ті критерії, що дозволяють нам провести класифікацію сучасної системи покарань. Зокрема, за критерієм ізоляції злочинця від суспільства можна виділити ті покарання, які спрямовані на ізоляцію (наприклад, довічне позбавлення волі, кримінальний арешт та інше), й ті, які не мають такого характеру (зокрема, конфіскація майна, громадські роботи на певний строк тощо).

Існують й інші критерії, як-от:

– за суб'єктом, до якого буде застосоване покарання (загальні, що застосовуються до усіх винних (позбавлення волі на певний строк), спеціальні, які застосовуються лише до певного кола осіб (позбавлення права обіймати певні посади, позбавлення військового чи спеціального звання);

– у разі накладення обмежень майнового характеру (кримінальний штраф, конфіскація майна тощо) й без них (наприклад, позбавлення волі на певний строк);

– за юридичною силою (або значущістю) (основні чи самостійні (зокрема, виправні роботи, кримінальний арешт, довічне позбавлення волі та інші), додаткові, які поєднуються із основним (конфіскація майна), змішані, які застосовуються як або основні, або додаткові (позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю).

Як справедливо зазначає Н. В. Басалюк, перелік, який формував систему покарань, починаючи від найперших нормативних документів, був залежним від соціально-економічного ладу та відображав політику держави в

кримінально-правовій сфері [175, с. 19]. Погоджуючись із ученою, варто додати: на конструювання системи покарань, яка загалом склалась у XV–XVI ст., вплинули й інші чинники. До них можна віднести політичний лад Великого князівства Литовського, а з 1569 р. – й Речі Посполитої, що втілилось в особливостях покарання за посягання на «маєстат Господарський».

Суттєвими були й впливи різноманітних правових систем, які існували як у минулому (наприклад, України-Русі, яка «передала» в спадщину потужну систему українського звичаєвого права), так і в досліджуваній нами період (із кримінального законодавства німецьких земель були, хоч і перероблені, рецеповані дефініції багатьох понять, що використовувались для позначення видів публічних покарань, термінологія, ті покарання, які мали за мету залякати населення).

Істотного впливу на увесь характер системи кар мав середньовічний принцип права-привілею, який полягав у застосуванні різних видів покарань (чи їх розмірів) залежно від соціального статусу злочинця та потерпілого. Деякий вплив мало й християнське вчення. Зокрема, це виявилось у призначенні покарання за деякі види злочинів, що спричинювали тілесні ушкодження, за принципом «таліону».

Важливого значення набувало й шанобливе ставлення до жінки в середньовічному українському суспільстві: це, наприклад, втілилось у стягненні подвійної головщини, нав'язки, гвалту, іншого відшкодування за посягання на її особу.

Значущими виявились і впливи відносин сюзеренітету-васалітету. Це, зокрема, позначилось на особливостях призначення різних кар за учинення військових злочинів або за скоєння посягань на особу пана чи його власність з боку слуги.

Як вбачається, види покарань можна згрупувати в кілька основних блоків, які й стануть фундаментальним підґрунтям для нашого дослідження всієї системи покарань. По-перше, це система покарань приватного характеру.

Виділяємо цю систему в окрему групу (головщина, нав'язка, гвалт, інші покарання майнового характеру), враховуючи, що за відсутності чіткого усвідомлення тогочасним законодавцем різниці між злочином і цивільним проступком усі посягання, які спричинювали матеріальну шкоду, вважалися злочинами. Інакше кажучи, ці види покарань мали подвійну сутність, тобто, з одного боку, вони мали суто карний характер, але з іншого – їх потрібно сприймати як цивільне відшкодування.

Відповідні покарання мали задовольнити приватний інтерес особи чи його сім'ї, родичів. Саме такими покараннями й мали бути кари, пов'язані із обов'язковою сплатою винним грошового відшкодування в розмірі, прямопропорційному заподіяній шкоді (цю пропорцію, звісно, визначав законодавець). Причому проголошений у нормах усіх редакцій Литовського Статуту принцип «ніхто в своїй невинуватості терпіти не повинен» суто відображався у процесуальному порядку призначення судом певного покарання. Наприклад, якщо винний учинив вбивство державного службовця та заслуговував на смертну кару, то перед її реалізацією він мав сплатити головщину рідним жертви. Такий самий порядок передбачався й щодо абсолютно усіх видів злочинів.

По-друге, звернемо увагу й на інший блок, а саме на види публічних покарань. Тут ідеться про два аспекти. Перший пов'язаний з тим, що деякі види публічних кар «проводились у життя» (тобто на практиці) привселюдно зазвичай на центральному майдані, на ринковій площі, перед ратушою чи в іншому громадському місці, але обов'язково за значної кількості мешканців. Це стосувалось різних видів смертної кари чи тілесних покарань. Другий аспект – і найголовніший – це те, що під час застосування всіх видів публічних покарань (смертної кари, тілесних покарань, позбавлення волі як тюремне ув'язнення тощо) мав бути задоволений публічний інтерес: держави, церкви, а також загалом і всього суспільства.

Отже, за основний критерій класифікації видів покарань пропонуємо обрати забезпечення, охорону та задоволення нормами кримінального законодавства досліджуваного періоду приватного чи публічного інтересів.

У рамках провідної класифікації можуть існувати й інші, факультативні. Так, як нами вбачається, вільно можна використати й такий підхід до поділу системи покарань на складові її елементи, як виокремлення загальних, спеціальних і специфічних видів покарань. Водночас до загальних належатимуть ті покарання, які передбачались нормами кримінального закону для абсолютно всіх мешканців держави без винятку (смертна кара, головщина, тілесні покарання, різноманітні види відшкодування шкоди тощо).

Тоді до спеціальних видів покарань можна віднести лише ті, які стосувались певних категорій населення. Це передусім представники шляхетського стану. До них могли застосовуватись такі покарання, як: виволання (оголошення банітом, вигнанцем поза межі держави), позбавлення честі та посади (пояснення криється в тому, що поняття «честь» могло належати лише шляхтичам, так само у Великому князівстві Литовському й Речі Посполитій державні посади могли займати виключно магнати та шляхтичі).

Нарешті, специфічні види покарань – це ті кари, які можна вважати суто церковними (наприклад, покута біля дверей церкви, відправлення винного на каяття до монастиря та інші). Хоча вони й вважалися церковними, але все одно призначалися за рішенням світських судів.

Ще одним додатковим критерієм потрібно, на нашу думку, вважати поділ покарань на основні та додаткові. Основними вважалися різноманітні види як простої, так і кваліфікованої смертної кари, тілесних покарань (калічницьких і болючих) та деякі інші. Але більшість покарань мали додатковий характер. Це, зокрема, всі види церковних покарань або тих, які мали задовольнити приватний інтерес (головщина, нав'язка, гвалт тощо): конфіскація майна чи маєтності шляхтича, позбавлення честі або посади, кримінальний штраф на користь держави та інші.

Наголосимо й на такому факультативному критерії, як форма вини. Наприклад, за вчинення всіх видів вбивств, учинених з прямим умислом, передбачалась лише смертна кара, але вже за заподіяння смерті з необережності (під час сварки, в темряві у вечірній час тощо) судді мали, відповідно до норм кримінального законодавства, призначити тільки сплату головщини родичам загиблого. Так само це стосувалось і випадкового вбивства.

Згаданий нами вище принцип права-привілею теж може слугувати критерієм поділу на види покарань. Так, за будь-яке вбивство шляхтича простолюдином останній мав бути караний смертю (різними його видами залежно ще й від обставин злочину). Але в іншому разі покарання для шляхтича могло бути суттєво пом'якшене (норми закону конструювались законодавцем так, що можливість доведення вини шляхтича була ускладнена додатковими процесуальними заходами, які на практиці фактично реалізувати для родичів простолюдина було майже нереально).

Іншими додатковими критеріями виокремлення видів покарань, враховуючи об'єктивно-історичні умови функціонування середньовічного суспільства, можна назвати:

– відносини сюзеренітету-васалітету (наприклад, це впливало на призначення шляхтичу за вчинення ним деяких видів військових злочинів позбавлення честі або застосування до слуги кваліфікованої смертної кари за позбавлення життя його пана та інше);

– ступінь тяжкості вчиненого злочину (смертна кара призначалась майже за всі види державних злочинів, але, наприклад, за першу крадіжку – тілесні болючі покарання);

– спосіб і засіб скоєння злочинного діяння (враховувались таємність учинення злочину або його скоєння із засідки чи особливими предметами (розрізнялись залізні речі та дерев'яні палки, дубці тощо)).

Отже, перейдемо до безпосереднього висвітлення змісту, сутності та основних рис системи покарань приватного характеру.

1. Провідну роль серед покарань приватного характеру відігравала головщина. Цей вид задоволення приватного інтересу (відшкодування моральної шкоди сім'ї убитої особи) був відомий здавна в багатьох народів світу (різниця полягала лише в термінах, розмірах, суб'єктах її отримання). Він у давніх українців склався як вид покарання ще до утворення України-Русі, його було закріплено й у нормах Руської Правди паралельно із дозволом на кровну помсту. Проте в досліджуваний період її вже не існувало.

Як стверджує М. Яцишин, головщина є відшкодуванням злочинного діяння, яке посягало на життя особи, за допомогою сплати грошей. Однак вона тлумачилась законодавцем тільки як додатковий вид покарання, що передбачався одночасно з прийняттям інших заходів і був спрямований на виключно часткову компенсаторну дію, яка мала задовольнити втрату родичами потерпілого [176, с. 5]. На думку Ю. В. Копик, карний характер головщини як кримінального штрафу полягав у тому, що його розмір залежав не від спричиненої чи прогностично можливої шкоди, а виключно залежно від ступеня тяжкості злочину й від соціального стану чи статі вбитої особи [23, с. 114].

У період до видання Литовського Статуту головщина продовжувала бути важливим видом забезпечення й охорони приватних інтересів. На це звертає увагу, зокрема, С. В. Кудін, який зазначає, що про стягнення головщини йдеться у статутній грамоті київським міщанам 1494 р., статутній грамоті Волинській землі 1509 р. тощо [177, с. 145].

Суб'єктом отримання головщини за нормами всіх трьох редакцій Литовського Статуту визнавалися найближчі родичі, як-от: батько, мати, сини, брати, сестри, повнолітні діти, а також кровні родичі за батьківською чи материнською лінією, а за заподіяння смерті шляхтянки, що не мала дітей, то й її чоловік («якби було декілька рідних братів, повнолітніх або неповнолітніх, виділених або невиділених, і одного з них або їх батька було б убито, аде одного з братів не було б вдома чи в країні, тоді той, хто залишався вдома, мусить оповістити своїх братів, якщо вони не виїхали за межі країни, щоб

разом із ним стягати головщину», «А якби брати померли, то головщину мають стягувати сестри, що отримали придане. А якби померли і сини, і дочки, то головщину мають стягувати родичі», «а якби при житті батька сина, який не має дітей, або дочку, яку заміж не видали, або удову безплідну убито, тоді про те батько має право судитись і отримати головщину», «якщо б хто шляхтянку, яка не мала дітей, убив або при гвалтовному нападі на будинок, або де інде, тоді чоловік має право судитись і отримати головщину; а якщо така убита шляхтянка дітей дорослих залишила, то їм вільно буде судитись з приводу отримання головщини») (перша редакція, VII розділ, 11, 12, 13 арт.; друга редакція, XI розділ, 24, 25 арт.; третя редакція, XI розділ, 44, 45, 46 арт.) [47, с. 256; 48, с. 381; 49, с. 295–297].

Головщина поділялася за своїм розміром залежно від певних критеріїв.

1.1. Релігійний поділ. Зокрема, за вбивство татарина-феодала його родичі могли отримати головщину в стандартному «шляхетському» розмірі (100 кіп грошей), але за умови, якщо він не був ремісником чи підприємцем («котрі князі і мурзи татарські закону бусурманського мають осілість у маєтках земських, з надання предків наших і нас самих, і якщо вони відбувають службу нашу господарську і земську і в ротах або при гетьманах наших, і в реєстрах воєнних є записані, таким головщизни сто кіп грошей. А які татари візництвом живуть, городом займаються, худобою торгують, шкіри вчиняють і будь-якими речами на харчі собі заробляють, таким головщизни дванадцять кіп грошей») (друга редакція, XII розділ, 6 арт.; третя редакція, XII розділ, 10 арт.) [48, с. 387–388; 49, с. 312–313].

Так само і євреї могли претендувати на головщину в розмірі у сто кіп грошей. Наприклад, за 7 арт. XII розділу третьої редакції родичі загиблого могли отримати головщину, «якщо шляхтич ненавмисно, з пригоди якої, вчинивши вбивство, втік, але будучи відповідачем на суді, то тоді його смертю не карати, але має він присягнути, що ненавмисно убив, то тоді головщину сплачує, якби шляхтичу платити мусив» [49, с. 311].

1.2. Статевий поділ. У нормах Литовського Статуту є вказівка на те, що за вбивство жінки злочинець мав сплатити головщину в подвійному розмірі, причому безвідносно до соціального статусу жертви («А білим головам шляхетським головщизна має бути сплачена подвійно», «а дружинам їх подвійно», «тим же звичаєм духовним особам всякої конфесії християнської та їх дружинам має бути головщизна присуджена, так як і людям народу шляхетського», в подвійному розмірі сплачувалась головщина за вбивство дружин ремісників, міщан, керівних осіб привілейованих (тобто тих, які отримали право самоуправління на засадах Магдебурзького права) й непривілейованих міст (війтів, бурмистрів, лавників-суддів, писарів) за умови, якщо вони не займались ремісництвом чи не тримали шинків, єврейки, але якщо вона прийняла християнство, татарки, які були дружинами представників татарської знаті тощо) (перша редакція, XI розділ, 1 арт.; друга редакція, XI розділ, 13 арт., XII розділ, 1, 3 арт.; третя редакція, XI розділ, 27 арт., XII розділ, 3, 5, 6, 7, 10 арт.) [47, с. 281; 48, с. 377–378, 386; 49, с. 282–284, 309–311].

1.3. Поділ за обтяжуючими обставинами вбивства (варто зазначити, що їх законодавець почав враховувати лише наприкінці XVI ст.: вони були закріплені в нормах Литовського Статуту 1588 р.). Такими були вбивства:

– особи в присутності монарха або в його палаці («хто б теж перед нами, Господарем, меча, шаблі або якої іншої зброї дістав і поранив, а той від рани помер, або кого убили, головщизна подвійна з маєтності має бути сплачена») (третя редакція, I розділ, 9 арт.) [49, с. 50–52];

– особи, яка отримала від короля так званий охоронний лист (тобто такий, який давав їй право на недоторканість її життя, здоров'я та власності) («а якщо б убив без жодної причини, такий як той, хто над глейтом нашим Господарським позбиткувався, має головщизну подвійну з маєтності його нерухомої або рухомої сплатити») (третя редакція, I розділ, 13 арт.) [49, с. 55];

– судді, возного чи іншої особі в присутності суддів («якби убив, то дітям або близьким убитого головщизна з маєтку винного подвійно має бути

сплачена», «а хто би возного на таких справах уряду, що належить йому вирішувати, або особу, яка при ньому була, убив, такий, будучи притягнений до суду гродського, і його вина була б доведена, має сплатити головщизну подвійно», «якщо б хто кого перед судом убив, той головщизну з маєтності його має сплатити подвійно», «якщо б суддя, підсудок, писар земський або підкоморський, або комісар сам гвалт у суді учинив, і кого на суді убив, такий головщизну з маєтку свого подвійно має сплатити») (третя редакція, IV розділ, 7, 11, 62, 63 арт.) [49, с. 120–121, 123–124, 167–168];

– особи під час нападу на маєтність шляхтича («хто би на чий будинок шляхетський, не тільки на самий двір, але й на гумно чи на хлів, де худоба знаходиться, гвалтом умисно наїхав або напав, і у тому будинку кого убив, то головщизну відповідно до стану подвійно з маєтності гвалтівник має сплатити») (третя редакція, XI розділ, 1 арт.) [49, с. 267];

– таємним (зрадливим) способом («хто б кого без сварки, але мовчки зрадливо та таємно уночі або й і в день убив, тобто у дорозі з-за куща із засідки, або у місті, у селі на вулиці засівши, або у будинку, через двері, через вікно, або у коморі таємній якою стрільбою застрелив, або зручною зброєю якою-небудь убив, також і сплячого будь-як умертвив, або під час бесіди, або в іншому людному місці мовчки таємно кинджалом або якою іншою зброєю убив, і на тому би учинку був затриманий, то головщизна з маєтку його або з маєтності його рухомої у подвійному розмірі має бути сплачена») (третя редакція, XI розділ, 17 арт.) [49, с. 277–278]. За усі ці види вбивства винний мусив сплатити головщизну в подвійному розмірі;

– особи в присутності монарха, в палаці або в місці його перебування, вчинене вогнепальною зброєю («якби хто кого в місці тому, де ми Господар двором нашим будемо, на вулиці або в палаці стрільбою якою вбив, а дітям чи близьким убитого головщизна в потрібному розмірі має бути сплачена») (третя редакція, I розділ, 10 арт.) [49, с. 52–54];

– державного службовця, що виконував будь-який наказ монарха («а хто б посланця нашого або возного, які з листами нашими до когось послані, убив,

такий головщизну з маєтку, а якби його не мав, то з маєтності його рухомої має сплатити в потрібному розмірі») (третя редакція, I розділ, 24 арт.) [49, с. 61–62];

– особи, що отримала від монарха так званий заручний лист (якби хто убив особу, що має заручний лист, то «має сплатити головщизну трояко») (третя редакція, I розділ, 25 арт.) [49, с. 62–64]. У випадку скоєння таких убивств злочинець мав сплатити головщизну вже в потрібному розмірі;

– особи в присутності короля чи в його палаці, із застосуванням вогнепальної зброї, і водночас убивця відмовився з'явитись на судові засідання («А якщо б такий звинувачений, через виклик урядовий, не прийшов на суд, то головщизна в чотирикратному розмірі має бути стягнута з маєтності його») (третя редакція, I розділ, 10 арт.) [49, с. 52–54]. Цей вид заподіяння смерті вважався особливо небезпечний, і винний мав бути покараний сплатою головщизни в чотирикратному розмірі.

1.4. Поділ за соціальним станом злочинця та жертви (тобто розмір головщизни призначався за принципом права-привілею). Але введення цього принципу до норм Литовського Статуту відбувалось поступово впродовж усього XVI ст. Так, за нормами Литовського Статуту 1529 р., простолюдини ще сплачувати головщизну в разі заподіяння ними смерті шляхтичу.

Але в наступних редакціях Литовського Статуту під час сплати головщизни за вбивство шляхтича до уваги брався соціальний статус злочинця, тому-то шляхтич її обов'язково мусив сплатити незалежно від виду вбивства, але простолюдини мали бути покарані смертною карою, а сплата ними шляхетської головщизни вже не передбачалась («якби кілька осіб у вбивстві одного шляхтича були звинувачені, ті помічники його, щодо яких теж скаржник присягнув, що вони брали участь у вбивстві, хоча згідно з християнськими законами повинні всі бути страчені, але ми, пом'якшивши такий суворий закон, про таких наказуємо, що ті всі помічники його, скільки їх буде, мають сто кіп грошей платити», «якби люди простого стану вбили шляхтича або шляхтянку, тоді, скільки їх законно буде звинувачене стороною,

що скаржитися перед судом, і на них це доведено, мають усі смертю покарані бути») (друга редакція, XI розділ, 12 арт.; третя редакція, XI розділ, 39 арт.) [48, с. 377; 49, с. 292].

Натомість розмір головщини за заподіяння смерті простолюдину був менший, а її стягнення не залежало від соціального стану злочинця. Наприклад, найбільший розмір головщини за вбивство простолюдина становив 60 кіп грошей (за вбивство панцирного слуги), а найменший – лише копу грошей (челяднику, який служить у домі, чи полоненику) (перша редакція, VII розділ, 29 арт., XI розділ, 1, 2, 4 арт.; друга редакція, XI розділ, 26 арт., XII розділ, 1, 2, 3 арт.; третя редакція, XI розділ, 29 арт., XII розділ, 1, 2, 3, 4, 5, 6. арт.) [47, с. 260, 281–282; 48, с. 381–382, 386; 49, с. 286, 308–310]. Як зазначає Д. І. Любченко, поділ простолюдинів здійснювався за їхнім правовим статусом, а на різницю в розмірі головщини впливали їх функціональні обов'язки, зайняття певної посади в господарстві свого пана-шляхтича або в органах місцевого самоврядування, заняття певним видом ремесла, місце проживання особи простого стану (або в місті з Магдебурзьким правом, або ні). Особливий статус унаслідок своєї кріпацької залежності мали «люди тяглі» та «челядники домові, полоненики», бо за спричинення їм смерті винний мав сплатити найменший розмір відшкодування [178, с. 234].

Проте законодавець до норм кожної наступної редакції Литовського Статуту вводить до категорій суб'єктів-простолюдинів більшу кількість соціальних груп населення, які не належали до шляхетського стану. Зокрема, в нормах Литовського Статуту 1566 р., порівняно з першою редакцією, з'являються війти, старости, панцирні слуги, а в Новому Литовському Статуті – писарі, прості міщани, бурмистри, судді-лавники та деякі інші категорії населення.

Крім того, звертається увага й на потребу в підвищенні розміру головщини в разі заподіяння їм смерті, що самим законодавцем пояснюється так: «Запобігаючи свавільству і зухвальству людському, які час від часу в людях нестриманих без остраху Божого проявляються, від чого і кров невинну

людську безсоромно і безвинно проливають, а втім гнів Господа Бога на державу закликають» (перша редакція, XI розділ, 1, 2, 4 арт.; друга редакція, XII розділ, 1, 3 арт.; третя редакція, XII розділ, 3, 5 арт.) [47, с. 281–282; 48, с. 386; 49, с. 309, 310].

2. «Нав'язка». Цей специфічний за термінологією вид покарання приватного характеру мав компенсувати скривдженому спричинену йому фізичну, моральну чи матеріальну шкоду в разі посягання на здоров'я особи, його честь чи власність. Можна наголосити на основних особливостях нав'язки. По-перше, це те, що розмір нав'язки становив меншу суму, ніж розмір головщини, по-друге, за образу честі розмір нав'язки був більший, ніж за нанесення поранень. По-третє, сума нав'язки залежала від тяжкості наслідків злочинного діяння. По-четверте, розмір нав'язки зростав прямопропорційно тяжкості каліцтва або поранень (за спричинення каліцтва одного органу винний мав сплатити 50 кіп нав'язки, а за два органи – вже 100 кіп, утрата пальця каралася сплатою 20 кіп грошей, заподіяння кривавої рани в голові – 30 кіп.

Нарешті, ще однією важливою особливістю нав'язки, яка впливала на її розмір, була сплата цього виду майнового покарання залежно від соціального становища стану винного та потерпілого: тому шляхтичі в будь-якому разі отримували найбільший розмір нав'язки. Причому «шляхетську» нав'язку мали сплачувати виключно самі злочинці-шляхтичі, натомість для простолюдинів норми Литовського Статуту передбачали смертну кару або тілесні покарання («якби який міщанин, будучи бурмістром, шляхтича поранив, тоді має відшкодувати так, як вище описано. Проте якби того часу бурмістром не був, як поранить шляхтича, мусить руку втратити. Так само і якби простий селянин поранив шляхтича – має руку втратити. А якби руку або ногу шляхтичові відтяв, або його кульгавим учинив, має бути страченим», «якби хто з тих станів простих шляхтича або шляхтянку побив, поранив, такий відняттям руки покараний бути має. А якби руку, ногу відтяв або який інший член покалічив, за те має смертю покараний бути») (перша редакція, VII

розділ, 9 арт.; друга редакція, XI розділ, 13, 15 арт.; третя редакція, III розділ, 14 арт., XI розділ, 27, 39, 49 арт.) [47, с. 255; 48, с. 377, 378; 49, с. 91, 282–284, 292, 298].

Проте варто зазначити, що законодавець дбав не тільки про першочергове забезпечення прав і вольностей шляхти, але й намагався (до певної межі) захищати й права простолюдинів. Так, упродовж XVI ст. до норм Литовського Статуту вносилися зміни щодо розширення суб'єктів, які мали право на отримання нав'язки, також поступово збільшувався і її розмір.

Під час встановлення розміру нав'язки законодавець враховував різноманітні обставини, наприклад релігійну належність потерпілого, поділ за статтю (жінки отримували подвійний розмір нав'язки незалежно від свого соціального статусу). Крім того, аналіз відповідних норм Литовського Статуту дозволяє стверджувати, що враховувалися й обтяжуючі обставини злочину. До них можна віднести такі:

– виявлення неповаги до монарха чи суду («А хто би на кого перед нами, Господарем, або хоча б і не на наших очах, але в палаці, замку або на дворі нашому замахнувся рукою і дав кому іншому поличник, а якщо при поличнику розкривавить, тоді нав'язку подвійну платити має», «А якщо хто кого в місті, на вулиці або в господі пострілом поранить, той має у вежі на дні півроку сидіти і рани подвійно оплатити», «А якби поранив, тоді на горло скараний бути має, а пораненому нав'язку подвійну з маєтку винного виплатити»);

– учинення злочинного діяння проти державного службовця («хто б посланця нашого Господарського або посланців панів-ради наших, з листами нашими й старостів судових і суду земського, побив і не зважив на листи, або їх знищив, то з дворянина слід у подвійному розмірі стягнути нав'язку відповідно до його стану»);

– нанесення образи честі шляхтичу («якби хто кому сказав, що той непоштивої матері і нечистого ложа син, а того б на нього не довів, а той, кому це сказано, з того слушно це вивів, тоді постановляємо, що такий має тому

заплатити подвійно сорок кіп грошей», «і при тому подвійно, або ж два рази, як за те, ніби його два рази кийком побив, нав'язати») тощо (друга редакція, I розділ, 20 арт., IV розділ, 6 арт.; третя редакція, I розділ, 9, 10, 13, 24 арт., III розділ, 19, 28 арт., IV розділ, 7, 11, 63 арт., XI розділ, 28 арт. тощо) [48, с. 261, 298; 49, с. 50–55, 61–62, 93, 97–98, 120–121, 123–124, 168, 284–285].

Як зазначалося вище, нав'язка застосовувалась й у разі посягання на власність особи. Причому варто зауважити, що аналіз норм правових джерел XVI ст. дозволяє спостерігати процес поступового розмежування виключно кримінальних стягнень на користь скривдженого та відшкодування суто цивільного характеру. Це можна помітити на прикладі окружної королівської грамоти про владу й права гетьмана 1507 р., в якій ідеться про таке розділення [21, с. 27].

У нормах Литовського Статуту зазначений вище процес набуває інтенсифікації: крім відшкодування особі, спричиненій їй шкоди (цивільний аспект), передбачається й сплата нав'язки (кримінальний аспект), яка мала відновити порушене право особи на законну власність.

Відповідно, відбувається й паралельний процес формування тієї термінології, яка, по-перше, відображала цивільний аспект («шкоду має сплатити», «ту шкоду перед тим оплачує»), а по-друге, свідчила про факт наявності кримінального аспекту («шкоду з нав'язкою сплатити», «шкоду з нав'язкою має платити» тощо) («той має коня конем нав'язати», «тоді спочатку обвинувачений згідно з вирокom суду мусить дати потерпілому нав'язку три рублі і повернути захоплене, а потім вже відшкодувати з нього, що належить», «якби той, незважаючи на встановлену заборону і заклад, пожав те жито і вивіз геть, тоді має заклад заплатити і жито з нав'язкою віддати», «а якщо бійки не буде, але сіножаті чужі покосить або скошене забере, тоді повинен буде відшкодувати вартість сіна і заподіяні збитки», «якби хто на чужий масток, чи на село, чи на людей сам насильницький напад вчинив, награбоване з нав'язкою повернути має, і всю шкоду належно відшкодувати», «якщо буде хто зі слуг при грабежі такому поранений або

побитий, то також і слуг нав'язати згідно з їхнім станом, а коня також конем нав'язати і шкоду, якщо буде при тому грабежі вчинено, за доказами відшкодувати», «однак ту шкоду батько його або мати, або родичі з його частини маєтку повинні з нав'язкою платити») (перша редакція, VIII розділ, 15, 16 арт., XII розділ, 4, 5, 8 арт.; друга редакція, IX розділ, 13 арт., X розділ, 4, 5 арт., XI розділ, 21 арт., XIII розділ, 4, 6 арт., XIV розділ, 8 арт.; третя редакція, IX розділ, 23 арт., X розділ, 4, 5 арт., XI розділ, 1, 2, 43 арт., XIII розділ, 1, 3, 4 арт., XIV розділ, 11, 15 арт.) [47, с. 267, 286, 287; 48, с. 360, 366–367, 380, 387–388, 399–400; 49, с. 254, 261–262, 267–268, 295, 322–324, 338–340].

3. Гвалт. Під ним варто розуміти суто кримінальне покарання, яке відрізнялось від цивільного відшкодування шкоди, тому його можна вважати доволі специфічним видом кримінального фінансового стягнення. На думку Я. Падоха, назва цієї сплати свідчить про карний момент у знищенні або пошкодженні чужої власності, оскільки звичайне посягання без насилля та зловмисності в діянні існувало в межах цивільного права [24, с. 47].

Вважаємо, варто погодитися з твердженням, яке висловила Ю. В. Копик, що поруч із головною та нав'язкою всі інші стягнення загалом чітко відділялися від цивільно-правових наслідків злочину й насамперед становили відшкодування за спричинену шкоду й мали небагато спільного із компенсацією за її заподіяння. У нормах кримінального законодавства зазначається про те, що за насильницькі дії та самоуправство сплачувався кримінальний за сутністю штраф, який виступав під назвою гвалт [23, с. 114].

Загалом спектр його застосування був доволі широким: так, він передбачався за вчинення злочинних діянь проти особи (різноманітні злочини проти здоров'я, волі та інше) («якби штовхнув або рукою вдарив, а хоча б і не вдарив, тоді має заплатити стороні дванадцять рублів грошей», «якби хто безперешкодно держав яку-небудь землю три роки і спокійно її засівав або орав, а інший, прийшовши на це поле, жито пожав, або пожате забрав, чи вдарив його самого або людину його, до якого б стану вона не належала, такий

має платити гвалт дванадцять рублів грошей», «якщо хто чиї сіножаті у своїй пуші насильно покосить, і виганяючи його з його сіножатей, затіє бійку, тоді повинен бути гвалт заплатити дванадцять рублів грошей», «за доводом правним вини двадцять кіп грошей буде повинен тому скривдженому шляхтичу заплатити», «тоді той вряд, перед яким все це станеться, за таку його непокору має стороні ображеній за гвалт той з маєтку його відразу, без жодних років, стягнути», «якби насильно напав, або на дім наскочив, і нікого не поранив і не вбив, але виявлено ознаки насилля або заподіяної шкоди, тоді тільки за насилля повинен бути заплатити дванадцять рублів грошей», «якби хто на чужий маєток, чи на село, чи на людей сам насильницький напад вчинив, або, наславши своїх людей, і там рани, грабежі, шкоди насильно вчинив, такій стороні скривдженій, яка підтвердить це слушними доказами, має гвалт платити») (перша редакція, VII розділ, 16, 19 арт., IX розділ, 5 арт.; друга редакція, IV розділ, 39 арт., IX розділ, 14 арт., X розділ, 4 арт., XI розділ, 1, 21 арт.; третя редакція, III розділ, 29 арт., IV розділ, 62 арт., IX розділ, 23 арт., X розділ, 4 арт., XI розділ, 1, 28, 43 арт.) [47, с. 257, 258, 273; 48, с. 314, 360–361, 366–367, 371, 380; 49, с. 98–99, 167–168, 254, 261, 267, 284–285, 295].

Крім того, винний мав сплатити гвалт і в разі посягання на власність особи. Такими видами злочинних діянь законодавець визначив:

– грабіж («якби хто пограбував, не доводячи собі права в суді належному, тоді має дати штраф нам, Господарю, три рублі грошей, а стороні також три рублі грошей») (перша редакція, XII розділ, 11 арт.; друга редакція, III розділ, 28 арт.; третя редакція, III розділ, 37 арт.) [47, с. 287–288; 48, с. 289; 49, с. 106–107];

– знищення чи пошкодження майна («хто би їдучи дорогою, брав, або жав жито і інше збіжжя, або випасав або витоптував кіньми, а за потраву не відшкодував, такий буде повинен стороні, що скаржиться, три рублі грошей заплатити», «якби шляхтич шляхтичу границю зіпсував або вогнем випалив, або вирубав насильно, або якось інакше пошкодив, або копці розкопав, або межу зіпсував, або, привласнюючи собі більше ґрунту, границі і знаки нові на

чужій землі насильно і незаконно встановив, а було б те на нього правом переведено, тоді такий має заплатити ображеному дванадцять рублів грошей», «якби хто річку навмисно прокопав, на шкоду сусіду своєму, а сусід дознався б з ним до суду щодо цього і довів би це згідно із законом, тоді суд повинен постановити, щоб зась річку назад повернув, і за те буде повинен позивачеві гвалт дванадцять рублів платити», «коли перед підкоморієм доведе відповідно до закону, що у якійсь зі справ кривда йому спричинена, тоді підкоморій має з тієї протилежної сторони йому штрафу дванадцять рублів грошей присудити») (перша редакція, VIII розділ, 10 арт.; друга редакція, IX розділ, 9, 11 арт.; третя редакція, III розділ, 47 арт., IX розділ, 18, 20, 21 арт.) [47, с. 265; 48, с. 358–359; 49, с. 110–111, 250–254];

– незаконне користування чужим майном («якби той, хто накладав заборону перед підкоморієм або коморником, довів те правом, що ой його противник посіяв те збіжжя на його власній землі, тоді до нього відходить, як земля, так і те збіжжя і ще за гвалт дванадцять рублів грошей присуджується», «якби хто незаконно полював у чужих володіннях, тоді тому, у чийй пуші полював, має гвалт заплатити дванадцять рублів грошей») (перша редакція, IX розділ, 1 арт.; друга редакція, X розділ, 1 арт.; третя редакція, IX розділ, 22 арт., X розділ, 1 арт.) [47, с. 271; 48, с. 365; 49, с. 110–111, 252–254, 259].

Варто зазначити, що гвалт мав кілька розмірів залежно від наявності обтяжливих обставин злочину. Стандартним вважався гвалт у дванадцять рублів грошей, і сплата саме такої суми прямо залежала від способу вчинення посягання на права особи чи її власність. Такими способами законодавець визначав дії із застосуванням насилля або якщо злочин було скоєно відкрито («а гвалт і шкоду окремо за кожний напад платити з маєтності своєї рухомої і нерухомої», «а якби пхнув або рукою вдарив, хоч би і не поранив, тоді має заплатити стороні замість нав'язки за гвалт дванадцять рублів грошей», «якби хто насильно бобрів повбивав або злодійським чином вкрав, такий мусить гвалт платити», «якби хто кому в гаях, борах, пуцах, лісах яку шкоду насильно вирубкою дерев вчинив, тоді за те має заплатити гвалту дванадцять

рублів грошей») (перша редакція, VII розділ, 1, 19 арт., VIII розділ, 16 арт., IX розділ, 9, 10, 12 арт.; друга редакція, II розділ, 20 арт., IV розділ, 39 арт., IX розділ, 11, 14 арт., X розділ, 7, 9, 10, 15 арт., XI розділ, 1, 21 арт.; третя редакція, II розділ, 18 арт., IV розділ, 62 арт., IX розділ, 20, 21, 22, 23 арт., X розділ, 7, 9, 10, 15 арт., XI розділ, 1, 43 арт.) [47, с. 253, 258, 267, 274, 275; 48, с. 273, 314, 358, 360–361, 368–371, 380; 49, с. 77, 167–168, 251–254, 262–263, 265, 267, 295].

Проте за учинення злочину проти власності таємним способом передбачалося стягнення меншого розміру гвалту («хто б чії пастки злодійським чином зіпсував, дьогтем або часником намазав чи іншим якимось чином зіпсував і його вина була доведена у суді, тоді має заплатити тому, чії пастки, три рублі грошей», «якби хто у кого, не вибираючи меду, видрав бджіл, а дерева не пошкодив, тоді повинен буде за кожні такі бджоли заплатити дві копи грошей. А якби хто у кого на садибі, або й на пасіці, або в лісі з дерева, з вулика або з дупла, зробленого для бджіл, бджоли видрав або з вуликом взяв, тоді має заплатити три рублі грошей», «хто б шляхтичу сад фруктовий, що при садибі, насильно обтрусив, той має заплатити дванадцять рублів грошей. А якщо вкраде, то потерпілому за доводом слušним має бути заплачено шість рублів грошей», «хто б чії пастки злодійським чином зіпсував, і його вина була доведена у суді, тоді має заплатити тому, чії пастки, три рублі грошей. Таким же чином, якби хто кому шатро на пастках вкрав, той має заплатити три рублі грошей») (перша редакція, IX розділ, 13 арт.; друга редакція, X розділ, 12 арт.; третя редакція, X розділ, 12, 14, 16 арт.) [47, с. 275; 48, с. 369; 49, с. 264–266].

Отже, таємне викрадення майна («злодійським чином») мало бути каране вдвічі менше ніж викрадення відкритим способом або із застосуванням насильства.

Крім означеної вище обтяжливої обставини, в нормах Литовського Статуту зафіксовано й іншу, зокрема, це було одночасне вчинення злочину як проти особи, так і її власності або проти правосуддя:

– винний мав сплатити подвійний розмір гвалту, якщо він під час судового засідання спричинив побої іншій особі, та ще й відмовився оплатити гвалт («Де б теж хто такий непокірний був, що, не розсудившись у такій справі, геть поїхав, або за вироком суду в ув'язненні відсидіти і за насильство, вказане вище, стороні потерпілій заплатити не хотів, і вряд не міг би його до того ув'язнення примусити, а він би геть від вряду поїхав, достатньо того, до чого приречений, не виконавши, тоді той вряд, перед яким все це станеться, за таку його непокору має стороні ображеній за гвалт той у подвійному розмірі з маєтку його відразу, без жодних років, стягнути»);

– злочинець, який під час нападу на церкву не тільки пограбував майно, але й наніс побої іншій особі («А якби тільки вдарив, а рани не було, тоді подвійно гвалт має платити, тобто двадцять і чотири рублі грошей») (друга редакція, XI розділ, 3 арт.; третя редакція, IV розділ, 62 арт., XI розділ, 3 арт.) [48, с. 372–373; 49, с. 167–168, 269].

Варто зауважити, що ще однією обтяжливою обставиною, від якої залежав розмір цього виду покарання, був соціальний статус винного та скривдженого. Як зазначає Т. Ф. Коваль, «гвалт» не мав чітко встановленого розміру й залежав від кількох обставин. Так, його розмір залежав від соціального становища винного й скривдженого [179, с. 130].

Так, розмір гвалту збільшувався, якщо потерпілим був представник шляхетського стану, але за певних умов скоєння простолюдином злочину проти його власності каралося меншим розміром штрафу («А якби шляхтич шляхтичу межу переорав, тоді за переорювання межі три рублі грошей. А якби простого стану людина шляхтичу границю порубала, випалила, пошкодила або межу переорала і значно зіпсувала, тоді така повинна буде тому шляхтичу штрафу три рублі заплатити. А якби людина простого стану іншій, теж простого стану людині, межу переорала і пошкодила, тоді за пошкодження тієї межі буде повинен заплатити рублі грошей», «якби хто кому в гаях, борах, пущах, лісах яку шкоду насильно вирубною дерев вчинив: якщо шляхтич шляхтичу – тоді за те має заплатити гвалту дванадцять рублів грошей, а якщо

селянин шляхтичу насильно дерево порубає, той платить штрафу шість рублів. А якби селянин іншому селянинові дерево насильно порубав, тоді має заплатити три рублі грошей», «А якби його не спіймали на гарячому, але докази знайшли, тоді за кожне дерево, яке б згодилося на колоду для маєтку чи для хати, по дванадцять грошей має заплатити, а яке було б придатним як на голоблю, так і на дрова – по шість грошей») (перша редакція, IX розділ, 18 арт.; друга редакція, IX розділ, 9 арт., X розділ, 15 арт.; третя редакція, IX розділ, 18 арт., X розділ, 15 арт.) [47, с. 275; 48, с. 358, 370; 49, с. 250, 265].

Таким чином, дослідження характерних рис системи покарань приватного характеру надало можливість визначити поняття «система покарань» у його усвідомленні законодавцем XV–XVI ст., а також з'ясувати ті формулювання цього поняття, які стали надбанням розвитку сучасної української кримінально-правової думки.

3.3. Інституалізація публічних покарань

Аналіз норм правових джерел XV–XVI ст. свідчить про поступову інституалізацію публічних покарань, тобто тих, які були засобом кримінально-правової охорони публічних інтересів. Отже, відбувається процес формування системи публічних покарань, яка складалась із видів покарань як її структурних елементів. Варто також зазначити й про виокремлення блоків таких покарань. Зокрема, виділяються такі види публічних покарань, які могли забезпечувати як спільні, так і різні цілі покарання:

- фізичні (смертна кара, тілесні покарання);
- позбавлення волі як тюремного ув'язнення;
- майнові (кримінальний штраф, конфіскація майна на користь державної скарбниці);
- спеціальні, пов'язані із накладенням кримінально-правових санкцій виключно на представників шляхетського стану (виволання (баниція, вигнання за межі держави), позбавлення честі та посади);

– церковні (каяття біля церкви, покута в монастирі тощо).

Але всі вказані види публічних покарань становили комплекс кримінально-правового впливу на суспільство загалом та окремого правопорушника зокрема.

1. Фізичні покарання.

1.1. Смертна кара. Вважаємо, детермінанти її появи потрібно розглядати за допомогою аналізу соціального ладу держави, законодавчого закріплення нових видів злочинів, суто суб'єктивного ставлення законодавця до ступеня небезпечності або тяжкості таких діянь, впливу норм іноземного законодавства [180, с. 22]. Варто зауважити, що найперші згадування про існування смертної кари стосуються другої половини XV ст. (п. 3 Жалуваної грамоти короля Казимира 1457 р. («карати кров'ю»), ст. 1, 2, 13, 14, 15, 16, 18 Судебника Казимира 1468 р. («самого на шибеницю», «а злодія на повішення», «того повісити» [38, с. 5, 11, 13]). Як зазначає С. В. Кудін, позбавлення життя за вчинення татьби передбачалося за деяких умов: неможливості повернути злодієм украдену річ або сплатити ним її вартість; за крадіжку коней, повторну крадіжку, татьбу речей, що коштували більше «полтини» або «півкопи» [181, с. 31].

На початку XVI ст. позбавлення життя злочинця міститься вже в багатьох правових актах: Статуті Віленського сейму про народний перепис, збір війська, срібла 1507 р., Окружній королівській грамоті про владу і права гетьмана під час походу 1507 р., Статутній грамоті Київській землі 1507 р., Окружній королівській грамоті про збір податків 1507 р., Статутній грамоті Волинській землі 1509 р. тощо («той шию тратить», «шию утяти», «того на шибеницю», «карати шиєю») [21, с. 8, 18, 27, 28, 33, 34, 65]. З аналізу цієї термінології можна зробити висновок, що в другій половині XV ст. відомим був такий вид простої смертної кари, як повішення на шибениці, а на початку XVI ст. до нього додається інший вид простої смертної кари – страта через відсікання голови.

Уже впродовж XVI ст. смертна кара стає більш різноманітною, можна свідчити й про її чіткий поділ на просту та кваліфіковану, а в кожній наступній редакції Литовського Статуту зростає кількість норм, у санкціях яких передбачається смертна кара. Так, Т. Ф. Байрака зазначає, що в редакціях Литовського Статуту кількість норм, в яких передбачено законодавцем смертну кару, збільшується й міститься 70 норм, в яких наголошується про просту смертну кару, та 10 – щодо кваліфікованої. Натомість у Литовському Статуті 1566 р., порівняно із першою редакцією, кількість випадків кари «на горло» збільшується в три рази, а у третій редакції – аж у п'ять разів [18, с. 141]. Крім того, поступово вводяться такі види кваліфікованої смертної кари, як кара з тортурами, четвертування, забиття на палю тощо.

Варто зазначити, що паралельно із названими процесами відбувається закріплення в нормах правових пам'яток досліджуваної доби терміна, який би узагальнював поняття смертної кари («горло тратити»), а також формування специфічної термінології для всіх інших видів позбавлення життя злочинця. Наприклад, повішення передавалось термінами «повісити», «має висіти», відсікання голови – «стяти має бути», утоплення – «до води утопити», четвертування – «буде караний четвертуванням», спалення – «на горлі вогнем караний бути має», смертна кара з тортурами – «різними суворими муками з цього світу відійти має», насадження на кіл – «на палю забиттям караний».

Звернемо увагу на підстави призначення смертної кари. Такими були:

– учинення злочинів проти держави, водночас була спричинена суттєва шкода її інтересам, виявлена зухвала неповага до особи великого князя чи короля (перша редакція, I розділ, 5 арт.; друга редакція, I розділ, 3, 13, 21 арт; третя редакція, I розділ, 3, 9, 10, 16, 17, 21, 24 арт. тощо) [47, с. 209; 48, с. 255, 258, 261–262; 49, с. 46–47, 50–54, 57–58, 60–62];

– скоєння тяжких злочинів проти військової служби (перша редакція, II розділ, 12, 13 арт.; друга редакція, II розділ, 23, 26 арт.; третя редакція, II розділ, 18, 21 арт. тощо) [47, с. 221–222; 48, с. 274, 275; 49, с. 77, 78];

– учинення тяжких злочинів проти правосуддя (наприклад, посягання на життя або здоров'я особи в присутності суддів, зловживання посадовими особами суду своєю владою та інше) (друга редакція, IV розділ, 5, 35, 36, 39, 40, 41 арт.; третя редакція, IV розділ, 7, 9, 11, 59, 62, 63 тощо) [48, с. 297–298, 312–315; 49, с. 120–124, 165, 167–168];

– скоєння аморальних злочинів проти церкви, сім'ї та моральності (згвалтування, прелюбодіяння, намова перейти з християнської віри до іншої, звідництво тощо) (перша редакція, VII розділ, 6 арт.; друга редакція, XI розділ, 8 арт., XII розділ, 5 арт.; третя редакція, XI розділ, 12 арт., XII розділ, 9 арт., XIV розділ, 30, 31 арт.) [47, с. 254; 48, с. 375, 387; 49, с. 274, 312, 345–346]. На думку Т. В. Родіонової, за прелюбодіяння та втечу жінки із коханцем передбачалася смертна кара, проте була можливість її уникнути, оскільки чоловік мав право не дати згоду на смертну кару й міг розправитися з дружиною як йому заманеться [182, с. 133];

– учинення тяжких злочинів проти власності та тяжких змішаних кримінальних правопорушень (крадіжка, підпал, розбій та інші) (перша редакція, VII розділ, 21 арт., XIII розділ, 1, 9, 10, 12, 15 арт.; друга редакція, XI розділ, 23 арт., XIV розділ, 2, 4, 7, 11, 12, 13 арт.; третя редакція, XI розділ, 18, 30, 31, 32, 33 арт., XIV розділ, 1, 3, 7, 10, 14, 15, 16, 17 арт. тощо) [47, с. 258, 290, 292–294; 48, с. 380–381, 397–399, 400, 401; 49, с. 278, 286–289, 329–332, 334–335, 337–338, 339–340];

– скоєння умисних злочинів проти життя та здоров'я особи (вбивство, спричинення каліцтва, нанесення поранень) за певних обставин (відносини між паном і слугою, сукупність тяжких злочинів, соціальне становище потерпілого й винного, мотив, спосіб учинення тощо) (перша редакція, VII розділ, 1, 14, 15 арт.; друга редакція, XI розділ, 1, 3, 10, 12, 15, 18 арт.; третя редакція, XI розділ, 1, 3, 7, 8, 9, 16, 17, 49 арт.) [47, с. 253, 256–257; 48, с. 371–373, 375–377, 379; 49, с. 267, 269, 272, 273, 277–278, 298].

Варто зауважити, що під час призначення смертної кари судді мали враховувати норми Литовського Статуту, в яких містилася вказівка на

обтяжливі обставини. У цьому разі передбачалась кваліфікована смертна кара. Такими обставинами законодавець визначав:

– корисливий мотив злочинного діяння, що призвів до спричинення істотної шкоди державі (наприклад, підробка документів, печаток або підпису монарха, фальшування грошей та інші). За такі злочини призначалося спалення злочинця («такий підроблювач має караний бути вогнем», «ті мають бути на смерть вогнем покарані без милосердя») (перша редакція, I розділ, 5 арт.; друга редакція, I розділ, 12, 13 арт.; третя редакція, I розділ, 16, 17 арт.) [47, с. 209; 48, с. 257–258; 49, с. 57–58];

– тяжкі гріховні діяння (наприклад, намова перейти з християнства до іншої віри), за які також передбачалося спалення («Однак, маючи таких закупів, або полонеників, дітей їхніх, ні в жидівство, ані в бусурманство намовляти їх ані обрізати не мають. А якби посмів інакше вчинити, і було б те доведено перед судом, тоді без усякого милосердя такий вогнем на смерть має бути караний»); або такі самі діяння, які були вчинені в сімейно-родинній сфері (убивство одного з подружжя або батьків), і розцінювались як ганебні, аморальні (за їх скоєння присуджувалось утоплення із попередніми тортурами («якби хто батька або матір свою з якогось приводу вбив, тоді такий син або донька не тільки страчені мають бути, але поштивість і всі маєтки втрачають, і такою потворною та ганебною смертю мають бути покарані: належить їх возити по ринку і кліщами тіло висмикувати, а потім до шкіряного мішка захвати і вкинути до нього пса, півня, вужа і кішку, і все те разом у мішок зав'язавши, де найглибше у воді утопити») (друга редакція, XI розділ, 10, 16 арт., XII розділ, 5 арт.; третя редакція, XI розділ, 6, 7 арт., XII розділ, 9 арт. та інше) [48, с. 375–376, 378–379, 387; 49, с. 271–272, 312]. Як зазначає І. Мацелюх, кваліфікована смертна кара способом спалення застосовувалася до нехристиян за навернення чи підбурювання до переходу в іудейство, іслам, а також за обрізання новонароджених немовлят-християн із цілями виховання їх в іудейській або ісламській релігійній традиції [183, с. 42];

– заподіяння матеріальної шкоди в значних розмірах із можливістю загибелі багатьох людей (підпал гумна, будинку, двору, села). Підпал, безумовно, мав бути караний спаленням винного («Якби хто на такий злий і шкідливий вчинок відважився і посмів підпалити замок, місто або двір наш Господарський, або теж замок, дім князівський, панський, шляхетський, має бути сам вогнем спалений») (третя редакція, XI розділ, 18 арт.) [49, с. 278];

– зрадливий учинок, пов'язаний із відносинами підлеглості між слугою та його паном (заподіяння смерті чи поранення слугою своєму панові). Такий злочин мав бути караний четвертуванням («якби який слуга, зі злим умислом пана свого вбив або поранив, такий має суворо смертю покараний бути як зрадник – четвертуванням») (третя редакція, XI розділ, 9 арт.) [49, с. 273];

– убивство з мотиву помсти, вчинене холодною зброєю чи таємним (тобто ганебним) способом. За скоєння такого злочинного діяння винний мав бути четвертований або насаджений на вертикальний загострений кіл (посаджений на палю) («Якщо хто кого умисно, з гніву і зопалу, ножом, пуйналом, кинджалом вбив, за доводом слушним четвертованим бути має») (третя редакція, XI розділ, 16, 17 арт.) [49, с. 277–278];

– соціальний стан жертви та злочинця (за заподіяння смерті шляхтичу таким самим шляхтичем, учинене таємним способом, передбачалось або четвертування, або насадження на кіл; а за таке саме вбивство, скоєне простолюдином, законодавець встановлював покарання щодо смертної кари з різними тортурами) («якщо те шляхтич шляхтичу вчинить, суворою смертю, четвертуванням або посадженням на палю покараний», «якщо те шляхтичу людина проста вчинить, тоді за вбивство, за вироком судовим на смерть, різними суворими тортурами з цього світу відправлений буде») (третя редакція, XI розділ, 17 арт.) [49, с. 277–278]. Т. Ф. Байрака справедливо констатує: «Смертна кара передбачалася всім верствам населення, хоча були значні відмінності в її застосуванні. Основну роль у застосуванні норм, що мають санкцією смертну кару, відігравав принцип права-привілею» [184, с. 16].

За вчинення тих злочинів, які не мали обтяжливих обставин, норми Литовського Статуту передбачали різні види простої смертної кари: повішення на шибениці (наприклад, карали за просту татьбу), страта способом відсікання голови (за розбійний напад на дорозі тощо) та інші. Аналіз пам'яток права XV–XVI ст. свідчить, що види простої смертної кари передбачались за деякі злочини проти держави, військової служби, правосуддя, особи чи її власності, моралі (державна зрада, посягання на особу монарха або життя чи здоров'я особи в палаці великого князя чи короля, втеча за кордон, убивство під час військового походу, напад на військовий обоз із спричиненням смерті або поранення, вбивство судді, возного, іншої особи під час судового засідання, просте вбивство, спричинення каліцтва, вчинення розбійного нападу, крадіжка, зґвалтування, прелюбодіяння, звідництво та інше) (третя редакція, I розділ, 3, 6, 9, 10 арт., II розділ, 18, 21 арт., IV розділ, 7, 11, 62, 63 арт., XI розділ, 1, 3, 12, 29, 31, 32, 33, 35, 49 арт., XII розділ, 1 арт., XIV розділ, 7, 10, 14, 22, 27, 30, 31 арт.) [49, с. 46–47, 50–54, 77, 78, 120–124, 165, 167–168, 267, 269, 274, 286–290, 298, 308–309, 334–335, 337–339, 342, 344–346].

1.2. Тілесні покарання. Варто зазначити, що про перші відомості про цей вид фізичних покарань дізнаємось, аналізуючи норми Судебника Казимира 1468 р. Саме у ст. 19 цього нормативного акта наголошується про застосування до винного в крадіжці побиття («а парубка карати і пробити») [38, с. 13].

Наступний етап у розвитку системи тілесних покарань відбувається вже у XVI ст. Так, у Литовському Статуті, за словами Т. Ф. Байраки, «артикулів, у яких ішлося про калічницькі покарання, було 10, а щодо болючих – 6» [19, с. 183]. До норм цієї правової пам'ятки законодавцем уперше вносяться різноманітні види калічницьких кар. Наприклад, якщо в Литовському Статуті 1529 р. були згадки про відсікання руки та відрізання вух, то у нормах Литовського Статуту 1566 р. з'являється відрізання язика, Литовський Статут 1588 р. містить до того ще й відрізання носа, губ, різні каліцтва.

Як вважають К. Р. Добкіна та О. О. Сирота, причиною збільшення кількості норм Литовського Статуту, в яких містились види тілесних кар, був розвиток середньовічних кріпацьких відносин, стрімке формування великого магнатського та шляхетського землеволодіння (тобто в магнатів і шляхти з'являються великі за обсягом земельні маєтності), а основна маса українського селянства перебуває в кріпацькій залежності. Відповідно, із цілями охорони власності й особистих прав привілейовані стани суспільства вимагають від влади запровадження до кримінального законодавства таких покарань, які б несли елементи залякування. Серед них були насамперед смертна кара та тілесні покарання.

Також на збільшення тілесних кар вплинули норми польського та німецького карного законодавства; адже в різноманітних польських і німецьких пам'ятках права періоду Середньовіччя містилась палітра калічницьких і болючих тілесних кар. Саме з цих нормативних актів і запозичувалися потрібні види тілесних покарань, а отже, і забезпечувались інтереси магнатів і шляхти [185, с. 156].

Варто зауважити, що в досліджувану добу, як і у разі зі смертною карою, починає формуватися термінологія, що відображала різні види тілесних покарань. Так, відрізання вуха позначалось як «вухо має урізано бути», а «урізанням язика карати» означало відрізання язика, відсікання руки або ноги були тотожними термінам «руку тратити», «ногу тратити».

Загалом тілесні покарання мали бути застосовані за вчинення різних злочинних діянь проти особи або її власності. Такими, наприклад, злочинами були спричинення каліцтва, нанесення поранень, замах на життя чи здоров'я (тобто не доведений до завершення злочин), обмова шляхтича, проста крадіжка.

Потрібно зазначити, що всі тілесні кари поділялись на калічницькі (кваліфіковані) (як зазначають А. Є. Шевченко та С. Є. Камаралі, система покарань за третьою редакцією Литовського Статуту була достатньо суворою. Статут передбачав калічницькі покарання, зокрема відрубування рук,

відрізання вух або язика [186, с. 253]) та болючі (прості). Останніх було не так багато, вони були не настільки різноманітними, як калічицькі, й репрезентовані побиттям дубцями чи пугами біля стовпа. Передбачались вони за:

– обмову простолюдином шляхтича в привласненні ним його шляхетських прав або в крадіжці («а виявився б за судом людиною простою, не шляхтичем, такого, чийм би не був, вряд наш, перед яким все те відбувалося, повинен наказати кату вести до ганебного стовпа і там його дубцями бити», «якби простого стану людина шляхтича в злодійстві звинуватила, має за те у стовпа дубцями бита бути») (третя редакція, III розділ, 22 арт., XIV розділ, 10 арт.) [49, с. 337–338];

– скоєння крадіжки на незначну суму («А якщо крадена річ не буде коштувати п'ятдесят грошей, тоді має бути відшкодований збиток із бонди парубка або має бути повернута вкрадена річ, а замість грошової винагороди потерпілому винуватий має бути покараний батогом», «А якби полтини не коштувало, має у стовпа кийками бути битий», «А якби поличне вище полукіпка або півкопи коштувало, при такому поличному має бути також у стовпа битий. А яке поличне коштуватиме дванадцять грошей, за те також має бути битий») (перша редакція, XIII розділ, 1 арт.; друга редакція, XIV розділ, 4 арт.) [47, с. 290; 48, с. 397–398];

– першу татьбу сіна чи риби («кого б упіймано під час крадіжки снопів або копиць сіна, або і передчасного різання жита під колос; такий, з поличним, коли буде приведений, має бути у стовпа батогом битий») (друга редакція, XIV розділ, 25 арт.; третя редакція, XIV розділ, 26, 27 арт.) [48, с. 405; 49, с. 344–345];

– бродяжництво, вчинене втретє («Але з них, таких, які без служби живучи і ніякою роботою не бавляться, в картярстві і п'янстві час свій травлять, ніде їх жодний вряд терпіти не має, але таких, кожного стану, після першого і другого попередження, за третім разом дубцями б'ючи») (третя редакція, XII розділ, 24 арт.) [49, с. 320–321];

– рецидив крадіжки («А потім, того ж злодія, якби трапилося б кому вдруге спіймати з полицним, хоча б те полицне і двох кіп грошей не коштувало, тоді вже дубцями біля стовпа битий бути має») (третя редакція, XIV розділ, 7 арт.) [49, с. 334–335]. Цікаву думку висунув М. І. Колос щодо призначення болісних тілесних покарань. Він зазначає, що вони, порівняно із катуванням, яке впродовж тисячоліть за традицією застосовувалося до підозрюваних як законний засіб отримання доказів, може вважатися навіть інтелігентним, оскільки виконувалося способом побиття винного батоном, а не ламання йому кісток [43, с. 154].

Калічницькі кари мали бути застосовані за наявності обтяжуючих обставин. Такими обставинами в нормах різних редакцій Литовського Статуту законодавець визначав:

– замах на життя або здоров'я особи в присутності монарха, який мав бути караний відсіканням руки («А якби хто, штовхнувши кого і діставши зброю перед нами, не вбив і не поранив нікого, той руку втрачає. А якби поранив, тоді за доказом руку втрачає») (третя редакція, I розділ, 9 арт.) [49, с. 50–52];

– замах на життя або здоров'я особи під час судового розгляду справи. Як і попередній злочин, теж мав бути караний відсіканням руки («Якщо б корда, меча або шаблю і яку-небудь зброю без слушної причини дістав, хоча б і не поранив, такий руку втрачає») (друга редакція, IV розділ, 39 арт.; третя редакція, IV розділ, 62 арт.) [48, с. 314; 49, с. 167–168];

– обмова шляхтича в незаконному привласненні ним прав і вольностей шляхетського стану. Цей вид злочину мав бути караний відрізанням язика («коли б хто, сам не будучи шляхтичем, образив чоловіка, доброго шляхтича, а той шляхтич у стані своєму шляхетському був, і довід шляхетства вчинив, і те довів, що не шляхтич той, хто його образив, тоді того, який зважився ту обмову вчинити, має вряд наш відрізанням язика карати») (друга редакція, III розділ, 18 арт.) [48, с. 285];

– обмова особи, вчинена вчетверте, каралась розрізанням ніздрі («якби хто, забувши про страх Божий і сором людський, слова якісь зловмисні наклепницькі до суду доніс і ту справу на того підтримував, якби і четвертий раз те ж саме на того ж від кого-небудь показало, тоді вже такому ніздрі розрізані бути мають») (третя редакція, IV розділ, 105 арт.) [49, с. 195];

– замах на життя або здоров'я пана, вчинений його слугою, що розцінювалось, мабуть, як зрада. Такий замах навіть під час незакінченого діяння мав бути караний відсіканням руки («А якби не вбив і не поранив, але зброю проти пана свого дістав, такий руку втрачає») (друга редакція, XI розділ, 18 арт.; третя редакція, XI розділ, 9 арт.) [48, с. 379; 49, с. 273];

– нанесення поранень, побиття особи, замах на життя її або здоров'я (в цьому разі обтяжуючою обставиною ставав соціальний статус винного та скривдженого), за що передбачалось відсікання руки чи ноги, осліплення та інше за принципом «таліону» («за такий кожний член відтятий або урізаний або вибитий має теж такий член відтятий і урізаний або вибитий бути») («якщо хто не вб'є, тільки поранить, той, якщо буде шляхтичем, за травмування шляхтича відтинанням руки», «хто б жорстоким способом, погордувавши зверхністю нашою господарською і правом посполитим, якому шляхтичу або шляхтянці руку, ногу, ніс, вухо, губи втяв або відрізав так, що який би з тих членів відпав, або б око, зуби втяв або вибив, або око осліпив, і у тому судом визнаний був, тоді наслідуючи в тому закону Божому, постановляємо, що за такий кожний член втятий, відрізаний або вибитий, тому, хто у тому винним зостанеться, має теж такий член втятим, відрізаним або вибитим бути») (перша редакція, III розділ, 14 арт.; друга редакція, XI розділ, 15 арт.; третя редакція, XI розділ, 16, 27, 39, 49 арт.) [47, с. 226; 48, с. 378; 49, с. 277, 282–284, 292, 298];

– заподіяння поранення людині простого стану простолюдином («Якщо ж те людина простого стану вчинить, за просту людину – руку втрачає») (третя редакція, XI розділ, 16 арт.) [49, с. 277];

– учинення крадіжки на дворі монарха, за що передбачалось відрізання вух («Якби хто вкрав щось на господарському подвір'ї, що коштувало менше півкопи, і за крадіжку цієї речі не загрожувала б смертна кара і це було б доведено або його спіймано було б із речовими доказами, такому мають відрізати вуха») (перша редакція, XIII розділ, 23 арт.; друга редакція, XIV розділ, 20 арт.; третя редакція, XIV розділ, 22 арт.) [47, с. 296; 48, с. 404; 49, с. 342];

– учинення крадіжки риби, скоєне повторно («А якби той самий вдруге з поличним був спійманий, той за доведенням слušним відрізанням вуха покараний буде») (третя редакція, XIV розділ, 27 арт.) [49, с. 344–345];

– звідництво, яке вважалось аморальним та ганебним діянням і мало бути каране відрізанням вух, носа та губ («Тому аби такі люди, чи то буде чоловік чи жінка, які звикли до нечесної користі своєї намовляти панночок або вдів і заміжніх жінок на розпусту так, що хоча б яка з них і могла бути добропорядною у заміжжі, проте, піддаючись намовам зводень, вела розпусне життя, у містах наших не були терпимі. Для цього наказуємо воєводам, старостам і вряду міському, аби таких за виявленням явним ловити наказували і карали відрізанням носа, вух і губів») (третя редакція, XIV розділ, 31 арт.) [49, с. 346].

2. Позбавлення волі як тюремне ув'язнення. У сучасному кримінальному законодавстві існує кілька видів покарань, які спрямовані на обмеження чи позбавлення волі. Так, є кримінальний арешт, який є різновидом короткострокового позбавлення волі; обмеження волі з утриманням засудженого у виправних установах, але без ізоляції від суспільства і з обов'язковим залученням до суспільно корисної праці; позбавлення волі на певний строк, що передбачає ізоляцію засудженого у відповідних установах закритого типу; довічне позбавлення волі, яке призначається за вчинення особливо тяжких злочинів (ізоляція від суспільства, перебування засудженого в спеціальних установах закритого типу впродовж усього його життя).

Позбавлення волі щодо тюремного ув'язнення як вид покарання в українському кримінальному праві оформлюється впродовж XVI ст. Перші згадки про цей вид покарання можна знайти, аналізуючи норми Старого Литовського Статуту. Як зазначає Т. Ф. Байрака, «на початку статутного періоду тюремне ув'язнення було майже невідоме, але в Литовському Статуті 1588 р. міститься вже біля 40 норм, в яких повідомляється про призначення позбавлення волі» [18, с. 144]. Тенденція до кількісного збільшення норм, що передбачали тюремне ув'язнення, полягає в тому, що у першій редакції Литовського Статуту їх було дві, в другій редакції – вже двадцять дві норми, а Литовський Статут 1588 р. вміщує, порівняно з Литовським Статутом 1529 р., у двадцять разів більше таких правових приписів.

Загалом тюремне ув'язнення передбачалося законодавцем за вчинення злочинних діянь, які не становили значної суспільної небезпеки, не спричинювали вагомих матеріальних збитків. Але їх палітра була доволі широкою: такі злочини посягали на особу або її власність, зустрічались і випадки передбачення тюремного ув'язнення за замах на інтереси держави.

М. В. Єпур вказує, що спеціальних в'язниць тоді ще не існувало, злочинці мусили відбувати покарання як ув'язнення в таких приміщеннях, які існували при городській (замковій) судовій установі, яка розглядала й вирішувала кримінальні справи. Це могли бути ями, закриті ґратами, а іноді таке покарання відбували в пристосованих для в'язниць приміщеннях – у підвалах, на горищах, у коморах тощо [154, с. 241].

На думку М. І. Колоса, існували кілька видів приміщень для тих осіб, яким було призначено позбавлення волі як тюремне ув'язнення; причому багато чого залежало від двох чинників: матеріального положення винного та стану його здоров'я. Так, матеріально благополучні особи могли утримуватись у власному маєтку (домашня ізоляція) під наглядом слуг. Але якщо особа була винною, то могла утримуватись під охороною в панських, князівських або урядових спеціальних приміщеннях. Якщо ж божевільний втік з-під охорони та заподіяв будь-кому смерть, то його запроторювали до спеціальної фортеці,

в підземелля («нижня вежа»); а в разі заподіяння комусь поранення «шалений» мав утримуватись у надземній частині башти («верхня вежа») [117, с. 158].

Варто зазначити, що терміни тюремного ув'язнення мали тільки строковий характер. Вони повністю перебували залежно від ступеня тяжкості скоєного кримінального правопорушення. Такими строками законодавець визначав:

– один рік і шість тижнів – за ті види позбавлення життя, які не мали обтяжливих обставин (прості вбивства); убивство з необережності; посягання на особу, скоєне «шаленим» (божевільним) («якби трапилося батькам дитя своє вбити, не випадково і не за провину, але умисно, тоді такий батько і мати мають бути за те покарані: рік і шість тижнів у замку нашому у вежі сидіти», «хто буде доводити про вбивство шляхтича, має присягнути не сам-один, а сам-третій, а той відшкодувавши за поранення або заплативши головщину і відсидівши за вбивство рік і шість тижнів на дні у в'язниці») (друга редакція, XI розділ, 12, 13, 16, 26, 27 арт.; третя редакція, XI розділ, 7, 11, 29 арт.) [48, с. 377–379, 381–382; 49, с. 272–274, 286];

– шість місяців – за заподіяння поранення або таких ушкоджень тіла, яке істотно вплинуло на здоров'я постраждалого (в особи відібрало мову), за умови, що такі злочинні діяння були вчинені в присутності монарха чи вогнепальною зброєю, але вже в його палаці; нехтування глейтом; поранення в поєдинку («А якщо при поличнику розкривавить, тоді нав'язку також подвійну платити має і півроку ув'язнення терпіти повинен бути», «А якщо хто кого в місті, на вулиці або в господі пострілом поранить, той має у вежі на дні півроку сидіти», «а хто б такого в цей час поранив, тоді за рани подвійну нав'язку платить, а за порушення глейту півроку у вежі на дні сидіти має», «Єдине, якби хто, іншого поранивши, сам неушкодженим залишиться, має в ув'язненні, у замку нашому столичному, Віленському верхньому, півроку сидіти») (третя редакція, I розділ, 9, 10, 13 арт., XI розділ, 14 арт.) [49, с. 50–55, 276];

– три місяці (дванадцять тижнів, чверть року) – за нанесення побоїв представникам шляхетського стану за умови, якщо вони вчинялись у палаці монарха; нанесення побоїв послу монарха або возному; спричинення матеріальної шкоди власності великого князя чи короля або майну шляхтича під час нападу на його маєтність; халатне ставлення до своїх службових обов'язків з боку возного; образа шляхтича дією; неповага до монарха або судового органу («А знайдеться при розгляді справи, що він зачинателем був і ударив, за ту вину проти нас має бути караний ув'язненням, сидінням у замку нашому чверть року», «А якби хто всупереч цій уставі нашій вчинив, і в дворах наших становився, стацію собі і коням своїм з дворів наших брав, стави і сажівки і озера наші волочив, тоді за слухним доводом і судом у тому підтверджений має у замку нашому дванадцять тижнів сидіти», «сам або через слуг, підданих своїх возного побив, або, листи у нього віднявши, порвав чи возного або сторону його з'їсти примусив або поличкував, волосся або бороду вирвав і тим вряд не вшанував, за вину перед нами – в замку або дворі повітовому дванадцять тижнів сидіти у вежі верхній», «Проте за ту вину насильницьку, коли те на нього потерпілою стороною доведено буде, має у замку або у дворі нашому судовому того ж повіту дванадцять тижнів сидіти», «А це все заплативши, ще дванадцять тижнів у в'язниці має сидіти у тому повіті, де це станеться», «А за свавілля таке і неповагу до права і спокою посполитого ще повинен буде такий злочинець ув'язнення чверть року сам терпіти у вежі, на дні») (друга редакція, I розділ, 20, 30 арт., XI розділ, 2, 3 арт.; третя редакція, I розділ, 9, 10, 35 арт., IV розділ, 11, 53 арт., XI розділ, 1, 2, 3, 27, 28 арт.) [48, с. 261, 265, 371–373; 49, с. 50–54, 69, 123–124, 160–161, 267–269, 282–285];

– шість тижнів – за образу словом у присутності суверена чи суддів; нехтування волею монарха; спричинення поранень, скоєних з побічним умислом (під час бійки) чи залізними предметами, які не вважались для шляхтича «ганебними» («якби господар із панами радними будь-що розглянув і виніс своє господарське рішення, а хтось не погоджувався із цим

господарським вироком, тоді такий, був би він вищого чи нижчого стану, має відсидіти у в'язниці шість тижнів», «коли б хто, будучи стану шляхетського, стоячи перед судом і програвши справу свою, один другого словами непоштивими образив, тоді за те має за рішенням того суду замість штрафу сидіти у замку ближчому шість тижнів», «суддю, підсудка і писаря земських або кого з урядників гродських словами, що дотикають славі і поштивості, сорому завдав, такий має за нашу господарську вину сидіти шість тижнів у замку або у дворі нашому», «якби хто з урядників наших, сидячи на суді, кого словами непоштивими зганьбив, тоді той такий урядник за доказом явним достатнім має в замку шість тижнів сидіти», «якщо шляхтичові буде відшкодувати, тоді ще в замку або у дворі нашому шість тижнів сидіти буде») (перша редакція, I розділ, 23 арт.; друга редакція, I розділ, 27 арт., IV розділ, 39, 40, 41 арт.; третя редакція, I розділ, 9, 11 арт., IV розділ, 7, 62, 63 арт., XI розділ, 10 арт.) [47, с. 215; 48, с. 264–265, 314–315; 49, с. 50–52, 54, 120–121, 167–168, 273];

– три тижні – за образу честі шляхтича словом або висмикування в нього волосся на голові («А хто б поличника кому дав, або бороду чи волосся рвав, такий за те дванадцять рублів грошей платити і в ув'язненні три тижні сидіти має») (третя редакція, XI розділ, 27 арт.) [49, с. 282–284].

Для норм Литовського Статуту всіх трьох редакцій було характерним містити подвійні штрафи та відшкодування шкоди за посягання на особу жінки. Така сама традиція зберіглась і щодо призначення подвійних термінів тюремного ув'язнення за спричинення їй поранень, побиття або образу честі (словом чи дією) («А жінкам, шляхтянкам, як головщина, так і нав'язка подвійно має бути присуджена, також і подвійним ув'язненням карається») (третя редакція, XI розділ, 27 арт.) [49, с. 282–284].

3. Майнові покарання.

3.1. Конфіскація майна (переважно маєтку) на користь державної скарбниці. У сучасній науці кримінального права України конфіскація майна визначається виключно як додатковий вид покарання, який може

застосовуватися судом до осіб, що були визнані винними у вчиненні особливо тяжкого або тяжкого корисливого злочинного діяння, чи у випадках, спеціально оговорених Особливою частиною КК України. Конфіскація, будучи повною або частковою, полягає в примусовому безоплатному вилученні в дохід держави всього або частини майна, яке є особистою власністю засудженого [187, с. 260–261]. На думку М. Г. Корабля та Ю. В. Шинкарьова, вона має такі ознаки: примусовість вилучення майна; безоплатність його вилучення; об'єктом конфіскації може бути лише майно засудженого; вилучене майно спрямовується в дохід держави; обмеження майнових прав винного реалізується частково або повністю тощо [188, с. 13–16].

Варто зауважити, що про цей вид публічного майнового покарання дізнаємося з правових пам'яток початку XVI ст. Так, в обласній статутній грамоті Київській землі 1507 р. зазначалося, що «хто має на нас лихо замишляти, а любо на землю нашу, того карати шиєю і маєтком», а в тексті Статуту про маєтки державних зрадників від 1509 р. повідомлялося, що «якщо батько зраду вчинить, тоді маєток його на господаря» [21, с. 33–34, 62].

У нормах редакцій Литовського Статуту конфіскація майна («тратить і спадкує на нас Господаря») передбачалась, на відміну від сучасного кримінального законодавства України, як самостійний, так і додатковий вид покарання (вона поєднувалась або зі стратою, або з позбавленням честі) (перша редакція, I розділ, 2, 3, 4, 8, 21 арт., II розділ, 1, 2, 4, 5, 10, 11, 12, 13 арт.; друга редакція, I розділ, 3, 6, 10, 11, 15, 25 арт., II розділ, 1, 7, 10, 11, 14 арт., III розділ, 41 арт.; третя редакція, I розділ, 3, 6, 8, 19, 29 арт., II розділ, 7, 10, 14 арт., III редакція, 48 арт. тощо) [47, с. 208–210, 214–215, 218, 219, 221–222; 48, с. 254–255, 257, 259, 263, 266–267, 269, 270–271, 293; 49, с. 46–50, 59, 65–66, 73–75, 76, 111]. Конфіскація майна призначалась переважно за вчинення різноманітних злочинів проти держави або проти військової служби.

Варто зазначити, що конфіскація майна в разі скоєння злочину проти держави як самостійний вид покарання передбачалась законодавцем за умови

вчинення такого злочинного діяння, яке було менш тяжким порівняно з іншими державними злочинами («А якби таких доказів правних належних не надав, тоді той куплений чи взятий під заставу маєток втрачає», «А якби хто-небудь посмів мито подорожнє і на торгах нове, яке сам, без дозволу нашого в маєтку своєму задумати і встановити, або зверху старого звичаю і дозволу нашого підвищити, тоді той маєток, в якому те буде хто чинити, де б те відбулося, за слушним доводом втрачає і переходить той маєток до держави») (перша редакція, I розділ, 3, 21 арт.; друга редакція, I розділ, 10, 25 арт.; третя редакція, I розділ, 8, 29 арт.) [47, с. 208, 214–215; 48, с. 257, 263; 49, с. 49–50, 65–66].

Натомість під час учинення злочинів проти держави, які мали високий ступінь небезпеки (державна зрада, заколот, спроба замаху на життя великого князя чи короля, втеча до ворожої країни та інше), винна особа повинна була понести основне покарання щодо застосування до неї смертної кари й позбавлення честі, а додатковим покаранням виступала конфіскація майна («Якби хто змову або замах, або бунт учинив проти здоров'я нашого господарського, хоча б Господь Бог і не допустив, щоб ця змова була здійснена, такий за слушним доводом, честь життя і маєтки втрачає») (друга редакція, I розділ, 3 арт.; третя редакція, I розділ, 3 арт.) [48, с. 254; 49, с. 46–47].

Конфіскація майна передбачалась і за деякі військові злочини. Зокрема, вона могла бути як основним, так і додатковим видом покарання для тих осіб, які порушували свій обов'язок відбувати військову службу, брати участь у військових походах, у бойовищах та інше (дезертирство, втеча з поля бою, передача зброї ворогу). У разі вчинення таких злочинних діянь винного позбавляли права власності або володіння на родовий чи вислужений маєток («який би підданий наш, хоч записавшись і шикувавшись, без волі і відома гетьманського з війська геть поїхав, або пошт свій додому відпустив, такий маєток втрачає, як би війни не служив», «хто би з битви втік, такий за слушним доводом від гетьмана через вирок наш господарський маєток і честь

втрачає», «хто б відважився зневажати це розпорядження і статут наш, той нічим іншим, а тільки смертю покараний бути має, а вся маєтність його має бути до скарбу нашого взята») (перша редакція, II розділ, 1, 2, 4, 11 арт.; друга редакція, II розділ, 1, 7, 10, 14 арт., третя редакція, 41 арт., II розділ, 7, 10, 14 арт., III розділ, 48 арт. та інше) [47, с. 218–219, 221; 48, с. 266–267, 269, 270–271, 293; 49, с. 73–75, 76, 111].

Крім конфіскації маєтності (яка застосовувалась до шляхтичів, оскільки тільки вони мали право на маєтки та землю), використовувалась і конфіскація підроблених товарів, а також алкогольних напоїв, які виготовлялись і вироблялись усупереч закону («І якби у якого-небудь підданого нашого пиво, для продажу зварене, також мед, горілку для продажу знайшли, тоді як ці напої, так і все обладнання пивне, медове і горілчане – котли, кублі, бочки, забирати мають до замку або двору нашого») (третя редакція, XIV розділ, 33 арт.) [49, с. 347]. Якщо свідчити сучасною юридичною мовою, це була спеціальна конфіскація майна.

На думку М. Г. Томи, зазвичай у перших законах, що містили норми стосовно конфіскації майна, поняття «спеціальна конфіскація» не вживалося й усі випадки конфіскації майна називались одним терміном – «конфіскація». Йдеться й про те, що більшість законодавчих актів, які містили норми кримінального та кримінально-процесуального права й мали поширення на території українських земель, що перебували під владою іноземних держав, фіксували конфіскацію майна як основний чи додатковий вид майнового покарання [189, с. 146].

3.2. Кримінальний штраф, який поповнював доход держави. В українському кримінальному праві цей вид майнового стягнення, на відміну від конфіскації майна, являє собою як основний, так і додатковий вид покарання. Ю. А. Пономаренко зазначає, що для штрафу основним правовим обмеженням є звернення обмеження на право власності засудженого на певну суму грошей, що законно їй належать. Штраф становить грошову суму, яка стягується із засудженого в дохід бюджету держави [190, с. 8].

Загалом, на думку Б. М. Телефанко, штраф є м'яким і найбільш гуманним видом покарання в кримінальному праві. Його сутність полягає у стягненні певної суми грошей з особи, яка вчинила злочин, на користь держави. На відміну від позбавлення волі він не має на меті посягання на свободу або її обмеження на певний строк, адже це може створити передумови втрати засудженого для суспільства як особистості [191, с. 74].

Варто зазначити, що штраф у дохід держави (на користь держави, у державну скарбницю) («вина», «сплата до скарбу господарського») був відомий і в досліджувану добу. За словами С. В. Кудіна, характерним для поглядів законодавця доби видання Литовського Статуту на поняття кримінального штрафу було те, що у той час він починає братись не лише на користь монарха, але й на користь судового органу. Кількість норм, в яких ідеться про стягнення судовим органом штрафу, істотно збільшувалась під час видання кожної нової редакції Литовського Статуту [192, с. 143].

За нормами Статуту Віленського сейму про народний перепис 1507 р., Окружної королівської грамоти про владу і права гетьмана під час походу 1507 р., усіх трьох редакцій Литовського Статуту, він міг стягуватись як основний, так і додатковий вид покарання за вчинення вбивства, спричинення каліцтва, за неприбуття до війська, нанесення майнової шкоди під час походу, напад на будинок, татьбу, побиття особи в присутності суддів, знищення майна та інше й дорівнював сумі, яка стягувалась за вбивство на користь родичів жертви (головщині) або за спричинення тілесних ушкоджень, або за спричинену шкоду власності особи («а хоч би і не поранив нікого, а тільки напав, той засуджується до позбавлення життя; головщину має бути заплачено родичам з маєтку вбивці, а в нашу господарську казну така сама сума, а також штраф за рани», «то мусить заплатити пораненому тридцять кіп грошей і стільки ж штрафу у господарську казну», «якби хтось порубав чиїсь приладдя для ловлі птиці і це буде доведено у суді, той мусить заплатити тому, чиї приладдя, дванадцять рублів грошей, а нам, господарю, стільки ж», «якби у шляхтича було обібрано комору з харчами, тоді йому має бути заплачено

дванадцять рублів грошей і стільки ж у нашу казну») (перша редакція, VII розділ, 1, 9, 29 арт., IX розділ, 1, 11, 12 арт., X розділ, 11 арт., XIII розділ, 2, 10 арт. тощо) [47, с. 253, 255, 260, 271, 274, 275, 280, 290, 292].

Варто зауважити, що розмір штрафу в дохід держави перебував залежно від тяжкості скоєного злочинного діяння. Наприклад, за нормами Старого Литовського Статуту, сума штрафу коливалась від дванадцяти рублів грошей (за пошкодження або знищення майна, крадіжку) до 100 кіп грошей – за вчинення вбивства.

Але за нормами Литовського Статуту 1566 р. та Нового Литовського Статуту, «вина» бралась із злочинця загалом за порушення князівських чи королівських постанов, причому під час визначення розміру штрафу враховувався зміст постанови, статуту, ухвали тощо (зазвичай сума штрафу коливалась від 3 рублів до 100 кіп грошей) («А якби позваний перед нами став про те, що його неслухно мандатом позвано, тоді той, хто його позвав, повинен бути сам або прокуратор його, дотримуючись закону, заплатити штраф сто кіп грошей», «А хто б з них цей лист відкритий прочитавши, у себе затримав, і копію з нього взявши з печаткою возного, тому того листа не хотів повернути, тоді такий за противність нам, Господарю, штраф сплачує у дванадцять рублів грошей», «А якби хто пограбував, не доводячи собі права в суді належному, тоді має дати штраф нам, Господарю, три рублі грошей», «А такий, хто спротив чинить, після його викриття, нам, Господарю, до скарбниці нашої повинен буде заплатити вини сорок кіп грошей») (друга редакція, 1, 19 арт., III розділ, 28 арт., IV розділ, 38, 67 арт.; третя редакція, I розділ, 14, 23, 34 арт., III розділ, 37, 51 арт., XI розділ, 28 арт.) [48, с. 253, 260, 289, 314, 324–325; 49, с. 56–57, 61, 69, 106–107, 112, 284–285].

Потрібно зазначити, що загалом штраф у дохід держави був достатньо розповсюдженим видом покарання, про що свідчить і судова практика. Наприклад, в актовій книзі Володимирського гродського суду є запис від 7 січня 1568 р. про стягнення штрафу із Манойла Кошца та Іванця Боденьца за наклеп ними на замкового священика Гораїна: ніби останній заподіяв смерть

особі; а також за відмову виконувати винними панські повинності [193, арк. 24]. Штрафи зазвичай мали певну фіксовану грошову суму, причому цього принципу дотримувалися судді й у разі заподіяних злочинцем прямих збитків [194, арк. 221].

4. Спеціальні види покарань. Варто зазначити, що спеціальні види покарань (виволання, позбавлення честі або посади) передбачались виключно для злочинців-представників шляхетського стану. Це зумовлювалось тим, що такі поняття, як «честь», «гонор», «поштивість», можна було в досліджуваній період застосовувати лише до шляхтичів, вважалося, що прості люди честі не мали. Так само всі посади в Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій могли займати також виключно шляхтичі.

4.1. Вигнання за межі держави (виволання, баниція). Цей вид покарання був додатковим до основного й означав таке: винного в злочині оголошували вигнанцем (банітом) з усіх областей чи міст держави, до того ж він не мав жодних прав, позбавлявся всіх шляхетських привілеїв і вольностей, його не охороняли норми закону, якщо будь-яка особа його позбавить життя, то це не вважалося злочином («А якщо комусь трапиться його вбити до того, як буде схоплений і на в'язні скараний, за вбивство такого виволанця ніхто голощини платити не буде повинен») (третя редакція, XI розділ, 4 арт.) [49, с. 269–270]. Як справедливо зазначає С. В. Кудін, з виданням кожної нової редакції Литовського Статуту кількість норм, в яких передбачалось виволання, збільшувалась. Отже, це підтверджує той факт, що шляхта через своє привілейоване соціальне положення все частіше не хотіла слідувати вимогам закону, відверто порушувала установлений у державі правопорядок [195, с. 134].

Потрібно акцентувати увагу на тому, що, згідно з нормами Литовського Статуту, специфіка виволання полягала в тому, що воно передбачалось не за саме вчинення злочинного діяння, а за: відмову особи з'явитись до суду для розгляду справи, в якій вона проходила як підозрюваний; небажання виконати рішення судового органу; втечу після вчинення тяжкого злочину, за яке

передбачалося покарання смертною карою («Якби такий насильник, вбивши когось в домі, у господі, на вулиці, на дорозі чи де інде, був викликаний до суду, хоча б і заочно, а після цього втік геть з країни, тоді має бути спочатку виволаний з цієї країни нашої», «А якби хто, будучи про такий злочин через вряд наш двірний звинувачений, не виправдавшись, від'їхав, тоді, згідно із законом, має бути відразу ж з держав наших вигнаний», «А де б такий після злочину зник, від'їхав, не отримавши правосуддя, такий честь втрачає і має бути покараний вигнанням навіки з усіх держав наших, щоб до них ніколи не повернутися», «Якби теж той, хто, будучи позваним за погрози здоров'ю або за вчинений підпал, і до суду без причин правних не став або, ставши перед судом і після доведення на нього тієї погрози, поруки за себе не даючи і до ув'язнення йти не хотів і у тому врядові противився і слухняним не був, а був би таким сильним, що його вряд до ув'язнення примусити не міг, тоді за те сам має бути від нас, Господаря, листом відкритим від того вряду, на виволання відісланий») (перша редакція, VII розділ, 3, 29 арт.; друга редакція, XI розділ, 4 арт.; третя редакція, I розділ, 9, 10, 13 арт., II розділ, 27 арт., IV розділ, 7, 11 арт., XI розділ, 4, 40 арт. та інші) [47, с. 253–254, 260; 48, с. 373; 49, с. 50–55, 80–81, 120–121, 123–124, 269–270, 292–293].

4.2. Позбавлення честі шляхтича («інфамія») («честь тратить», «поштивість тратить», «позбавляється своєї гідності») було додатковим видом покарання та передбачалось разом зі смертною карою. Варто зазначити, що цей вид покарання означав для представника шляхетського стану, що він позбавляється всіх шляхетських прав, привілеїв і вольностей. Втрата честі передбачалася за скоєння винним тяжких злочинів, як-от:

– проти держави (втеча до землі ворога, спроба заколоту, збирання війська для повалення законного монарха, листування з ворогом або приведення ворожих військ до держави, здача фортеці ворогу, обмова в державній зраді, вбивство особи в присутності монарха або особи, яка намагалась отримати глейт від монарха) («такий по праву честь і життя втрачає», «якби хто кого обмовив у тому злочині, а особливо, якби

звинуватив, що на здоров'я Господаря посягав або державу зрадити і до занепаду привести хотів, а до того готувався і замах робив, то такий обвинувач, сам відсудженням поштивості і смертю має бути покараний», «де б від тієї рани помер або хто відразу вбитий буде, той життя і поштивість втрачає», «хто б за глейтом приїхавши, і кого без всякої на те причини, не обороняючи життя своє, поранив або вбив і яке-небудь насилля вчинив, той сам себе глейту позбавив, і за такий вчинок і свавілля своє честь і життя втрачає») (перша редакція, I розділ, 2 арт.; друга редакція, I розділ, 3, 6 арт.; третя редакція, I розділ, 3, 5, 9, 13 арт.) [47, с. 208; 48, с. 254–255; 49, с. 46–48, 50–52, 55];

– військових злочинів (самовільний від'їзд з війська без дозволу гетьмана, втеча з поля бою) («якби той найманцем був, і був би чоловіком неосілим, і те теж учинив, такий кожний честь свою втрачає, так, якби з війни втік», «коли теж і другий раз з битви втік, такий, за слухним доводом гетьмана через вирок наш, Господарський, поштивість свою втрачає») (друга редакція, II розділ, 10, 14 арт.; третя редакція, II розділ, 10, 14 арт.) [48, с. 270, 271; 49, с. 75, 76];

– правосуддя (убивство членів суду, іншої особи в присутності суддів або заподіяння смерті учаснику судового процесу з боку представників адміністрації або судової влади) («якби убив, такий життя і честь втрачає», «якби хто кого перед судом убив, той честь і життя втрачає», «якби який воєвода, староста або хто з їхніх урядників судових гродських або теж суддя, підсудок, писар земський, або підкоморій, або комісар сам гвалт місту нашому, Господарському, і суду вчинив і кого на суді вбив, то життя і честь втрачає») (третя редакція, IV розділ, 7, 31, 62, 63 арт.) [49, с. 120–121, 131–132, 167–168];

– за вчинення доволі аморальних і ганебних злочинних діянь: убивство дітьми своїх батьків таємним, підступним способом або заподіяння смерті коханцем чоловіку невірної дружини (друга редакція, XI розділ, 16 арт.; третя

редакція, XI розділ, 7, 17 арт., XIV розділ, 30 арт.) [48, с. 378–379; 49, с. 272, 277–278, 345–346].

4.3. Позбавлення шляхтича права займати певні посади (це покарання було самостійним видом) («вряд свій втрачає», «посаду свою втрачає»). Відповідно до норм КК України позбавлення права обіймати певні посади може бути як основним, так і додатковим покаранням. Як вважає Д. С. Шиян, позбавлення права займати певні посади належить до спеціальних строкових видів покарань, які можуть застосовуватися суддями як основні, а також і як додаткові. Це покарання не пов'язане з позбавленням волі або з обмеженнями майнового характеру, але воно спрямоване на обмеження особи права на працю [196, с. 141].

Водночас, як наголошує І. Д. Метельський, особа, яка вчинила злочин, своїми діями настільки здійснює дискримінацію тієї посади, яку займає, що подальша реалізація нею службових обов'язків стає неможливим. Саме з таких підстав суд може призначити це покарання як додаткове [197, с. 66]. На думку В. І. Тютюгіна, цей вид покарання належить до спеціальних видів покарання, оскільки може бути застосований не до будь-якої особи, яка вчинила злочин, а лише до достатньо вузького чи обмеженого кола суб'єктів злочину [198, с. 241–246; 199, с. 193].

Варто зазначити, що позбавлення шляхтича займаної посади передбачалось за невиконання ним своїх посадових обов'язків. Так, шляхтич втрачав посаду, якщо виявлялось, що він незаконно отримав призначення на іншу посаду; хорунжий позбавлявся посади, якщо він без дозволу гетьмана таємно відпускав шляхтича з війська [200, с. 240] або без нагальної причини передавав свої функціональні обов'язки сторонній особі; суддя міг бути позбавлений посади в разі неприбуття до судової установи без поважної причини або запізнення на судові засідання (перша редакція, II розділ, 10 арт.; друга редакція, II розділ, 18 арт., IV розділ, 7 арт.; третя редакція, I розділ, 34 арт., II розділ, 5, 17 арт., IV розділ, 38 арт.) [47, с. 221; 48, с. 271, 298–299; 49, с. 69, 71, 77, 147].

5. Церковні покарання. Їх у нормах Литовського Статуту можна помітити обмаль. По суті, в нормах цієї правової пам'ятки зазначається тільки про церковну покуту (каяття). Цей вид покарання вважався додатковим покаранням (основним було позбавлення волі як тюремне ув'язнення), передбачався за вбивство батьками своєї дитини, забиття конем вагітної жінки, внаслідок чого вона народила мертву дитину («якби трапилося батькові сина свого дорослого, або матері дочку свою власну вбити, тоді такий батько і мати мають бути за те покарані: рік і шість тижнів у замку нашому у вежі сидіти. А відсидівши, мають ще цілий рік по чотири рази на день біля церкви чи біля костюлу головного покутувати і визнавати явно найвищий гріх свій перед усіма людьми громади християнської», «а за те, що з його вини викинула плід, має такий з жалем чистосердечним, каючись перед Господом Богом, принести покаяння: впродовж року чотирикрать у святкові дні, тобто перший раз у день Різдва Христова, другий – на Стрітєння, третій – у день Воскресіння Христового, а четвертий раз у свято Зішестя Духа Святого, біля дверей церковних на підвищенні, на лікоть від землі, для того зробленого, стояти і гріх свій перед людьми, які заходять і виходять з церкви, відкрито визнавати і обіцяти у майбутньому пильно того остерігатися і не допускати») (друга редакція, XI розділ, 16 арт.; третя редакція, XI розділ, 7, 15 арт.) [48, с. 378–379; 49, с. 272, 276–277].

Отже, дослідження інституалізації публічних покарань засвідчило про поетапну систематизацію про притягнення до встановленої тогочасними нормами права відповідальності, тобто тих, які були засобом кримінально-правової охорони публічних інтересів.

Висновки до розділу 3

1. В українському кримінальному праві досліджуваної доби сформувались і набули розвитку такі цілі покарання, як: залякування, ізоляція злочинців від суспільства, кара злочинцю як відплата, виправлення

засуджених злочинців, відшкодування шкоди потерпілим (або їх родичам), спокутування гріха, превенція, наповнення державної скарбниці. Варто зазначити основні тенденції розвитку мети покарання впродовж XV–XVI ст.: поступовий занепад значення такої мети, як наповнення державної скарбниці, що втілювалось у зменшенні в другій і третій редакціях Литовського Статуту норм, в яких містились грошові штрафи; посилення ролі як загальної, так і спеціальної превенції; важливість досягнення такої цілі покарання, як спокутування гріха; обов'язковість відшкодування шкоди потерпілому за принципом «ніхто ні від кого в невинності своїй ран терпіти не повинен»; посилення значення як цілей покарання виправлення засудженого та ізоляція злочинця від суспільства, що досягалось позбавленням волі як тюремне ув'язнення, вигнанням за межі держави; актуалізація залякування: страх перед покаранням стає все більш важливим чинником життя соціуму, забезпечується перманентним нормативним процесом, що втілювалось у кількісному зростанні впродовж XVI ст. норм, які містили різноманітні види смертної кари.

2. У нормах правових пам'яток досліджуваного періоду законодавець закріпив (хоч і не системно) ряд принципів (загальних начал) призначення покарання. Воно мало бути призначене: залежно від тяжкості скоєного злочину; з урахуванням принципу демократизму; з «милосердям»; індивідуально; на основі законності; тільки за наявності вини особи; виключно за вироком суду. З усієї прогресивності як для доби Середньовіччя зазначених принципів, однак, вони багато в чому дисонували із виголошеним у нормах усіх трьох редакцій Литовського Статуту принципом призначення покарання засудженому з урахуванням суворості, жорстокості кар.

Важливою закономірністю розвитку поняття покарання було відображення в нормах Литовського Статуту розуміння законодавцем різниці між обставинами, які звільняли від кримінальної відповідальності (давність подання позову до суду, давність виконання вироку), й обставинами, що звільняли від покарання (помилування монархом, судом чи потерпілим (через

інститут примирення), бажання зґвалтованої дівчини або жінки вступити до шлюбу із злочинцем). Прогресивним вважаємо й формування інституту заміни суворого покарання на більш м'яке.

3. Основним критерієм класифікації видів покарань пропонуємо обрати забезпечення, охорону та задоволення нормами кримінального законодавства досліджуваного періоду приватного чи публічного інтересів. Серед додаткових критеріїв нами виокремлено за: суб'єктом покарання, самостійністю характеру, формою вини, принципом права-привілею, відносинами сюзеренітету-васалітету, ступенем тяжкості вчиненого злочину, способом і засобом скоєння злочину. Відповідно, систему покарань приватного характеру виділяємо в окрему групу, оскільки за відсутності чіткого усвідомлення тогочасним законодавцем різниці між злочином і цивільним проступком усі посягання, що спричинювали матеріальну шкоду, вважалися злочинами. Відповідні покарання мали задовольнити приватний інтерес особи чи його сім'ї, родичів.

Серед цих покарань провідне місце займала головщина, яка стягувалась за вбивство на користь найближчих родичів обох статей. Вона могла бути подвійна, потрійна й у 4-кратному розмірі залежно від таких критеріїв, як: релігійний і статевий поділ, за обтяжуючими обставинами, за соціальним статусом жертви та злочинця. Іншим видом покарання була «нав'язка», яка становила меншу суму, ніж головщина, і передбачалась за спричинену особі фізичну, моральну чи матеріальну шкоду в разі посягання на її здоров'я, честь чи власність. До специфіки її стягнення можна віднести те, що за образу честі сума нав'язки була більша, ніж за нанесення поранень, її розмір залежав від тяжкості наслідків злочинного діяння (зростав прямопропорційно тяжкості каліцтва або поранень), соціального стану, статі, релігії потерпілого та злочинця, ряду обтяжливих обставин. Ще одним видом у системі покарань приватного характеру був «гвалт», який стягувався за різні злочини проти особи (крім вбивства) та її власності й відділявся від цивільного відшкодування. Його розмір залежав від способу вчинення посягання на права

особи чи її власність (дії із застосуванням насилля або скоєні відкрито чи таємним способом), соціальний статус потерпілого та злочинця, обтяжливих обставин.

4. В українському кримінальному праві XV–XVI ст. відбувається процес формування системи публічних покарань, яка складалась із видів покарань як її структурних елементів. Зазначений процес виявився в таких закономірних історично-правових явищах: розвиток системи фізичних покарань та більш чітке виокремлення позбавлення волі як тюремне ув'язнення, майнових, спеціальних та церковних покарань.

Серед фізичних покарань домінувала смертна кара, а основними тенденціями її розвитку є збільшення впродовж XVI ст. законодавчих норм, в яких були закріплені прості та кваліфіковані види позбавлення життя, формування специфічної термінології, урізноманітнення видів кваліфікованої смертної кари, унормування загальних підстав її призначення (скоєння тяжких злочинів проти держави, військової служби або правосуддя, аморальних злочинів проти церкви, сім'ї та моральності, тяжких злочинів проти власності та змішаних кримінальних правопорушень, умисних злочинів проти життя чи здоров'я особи). Але виокремлюються й специфічні підстави призначення кваліфікованої смертної кари (спалення, утоплення із попередніми тортурами, четвертування, посадження на кіл), як: корисливий мотив злочинного діяння, що призвів до спричинення істотної шкоди державі, тяжкі гріховні діяння, заподіяння матеріальної шкоди у великих розмірах із можливістю загибелі багатьох людей, зрадливий учинок, пов'язаний із відносинами підлеглості між слугою та його паном, убивство з мотиву помсти, вчинене холодною зброєю чи таємним способом, соціальний стан жертви та злочинця).

Іншим видом фізичних покарань були тілесні кари, які мали бути застосовані за вчинення різних злочинних діянь проти особи або її власності. Так само, як і смертна кара, впродовж XVI ст. вони стають більш різноманітними, формується й спеціальна термінологія. Тілесні кари поділялись на болючі (побиття дубцями) та калічницькі (відсікання руки чи

ноги, осліплення відрізання язика, розрізання ніздрі, відрізання вух, губ; деякі з них передбачались за принципом «таліону»). Останні призначались за вчинення крадіжки на дворі монарха, замах на життя або здоров'я особи в його присутності або перед судом, обмова шляхтича або особи, вчинена вчетверте, замах на життя чи здоров'я пана, нанесення поранень особі, рецидив крадіжки, звідництво.

5. Позбавлення волі як тюремне ув'язнення (за вчинення злочинних діянь, які не становили значної суспільної небезпеки та не спричинювали вагомих матеріальних збитків) – це вид покарання в українському кримінальному праві, який оформлюється впродовж XVI ст., також зростає й кількість норм, в яких був передбачений цей вид покарання. Ув'язнення могло бути в нижній чи верхній частині башти у фортеці, терміни мали строковий характер (1 рік і 6 тижнів, 6, 3 місяці, 6 та 3 тижні) та залежали від ступеня тяжкості скоєного злочину (за просте убивство або учинене божевільним, заподіяння таких ушкоджень тіла, яке істотно вплинуло на здоров'я особи, поранення в поєдинку, нанесення побоїв шляхтичу, образу словом шляхтича в присутності монарха чи суддів, висмикування у нього волосся на голові та інше). Подвійні терміни ув'язнення передбачались за посягання на честь і здоров'я жінки.

Майнові покарання представлені були конфіскацією майна та штрафами в дохід держави. Конфіскація завжди поєднувалась з іншими видами кар і передбачалась за вчинення різноманітних злочинів проти держави або військової служби; існувала й спеціальна конфіскація підроблених товарів, алкогольних напоїв, які виготовлялись і вироблялись усупереч закону. Штраф на користь держави передбачався за різні злочини проти держави, військової служби, особи чи її власності та використовувався зазвичай разом з іншими покараннями. Його розмір залежав від тяжкості скоєного злочинного діяння (від 3 рублів до 100 кіп грошей).

Спеціальні види покарань передбачались виключно до шляхтичів. Одним з таких було вигнання за межі держави, що означало позбавлення

винного всіх шляхетських привілеїв та вольностей, його не охороняли норми закону, а якщо будь-яка особа його позбавить життя, то це не вважалося злочином. Виволання передбачалось не за саме вчинення злочинного діяння, а за відмову з'явитись до суду або небажання виконати його рішення, втечу після вчинення тяжкого злочину. Іншим видом вважалося позбавлення честі, яке застосовувалося разом із смертною карою за вчинення тяжких державних чи військових злочинів, проти правосуддя, аморальних і ганебних злочинних діянь. Нарешті, позбавлення права займати певні посади було самостійним видом покарання та зазвичай передбачалося за невиконання особою своїх службових обов'язків, прояви халатності тощо. Церковних покарань у правових пам'ятках досліджуваного періоду було обмаль; вони представлені лише покутою, яка мала бути застосована суддями разом із позбавленням волі за вбивство батьками своєї дитини, забиття конем вагітної жінки, внаслідок чого вона народила мертву дитину.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, сутність якого полягає в комплексному дослідженні генези українського кримінального права з доби Середньовіччя (XV – перша половина XVII ст.), і формування на цій основі теоретичних положень, зокрема, таких:

1. Наукові праці, які мають зв'язок із темою цього дослідження, представлені за принципом від загального до конкретного так: загальні праці з теорії держави та права, історії держави та права України й історії українського права; теоретичні праці науковців-фахівців у сфері сучасного кримінального права України; загальні праці з проблеми дослідження; спеціальні праці вчених, які торкаються дослідження джерел українського кримінального права; праці українських науковців, в яких ідеться про наукову розробку поняття злочину, загальних понять кримінального права, видів злочинів в українському кримінальному праві XV – першої половини XVII ст.; праці вітчизняних учених, в яких було здійснено дослідження інституту покарання в українському кримінальному праві XV – першої половини XVII ст.

Аналіз відповідних праць з теми дозволяє стверджувати, що: у них частково відображено об'єкт і предмет цього дослідження; деякі з них є більш широкими за хронологічним періодом; окремі розвідки мають не стільки історично-правовий, скільки порівняльно-правовий напрям і характер; деякі праці містять наукову розробку лише окремих понять та інститутів українського кримінального права XV – першої половини XVII ст. Можна констатувати, що існує прогалина у вітчизняній історично-правовій науці стосовно, по-перше, доведення історичної закономірності розвитку українського кримінального права в XV – першій половині XVII ст. у його цілісності, по-друге, наукового пізнання всіх понять та інститутів українського кримінального права як системно-структурного комплексу.

2. Автором цього дослідження було використано різноманітні історично-правові джерела, які або містили норми українського кримінального права XV–XVI ст., або в яких ідеться про їх реалізацію. Усі джерела можна поділити на такі групи: історично-правові пам'ятки (земські й обласні привілеї, що надавались мешканцям окремих земель, привілеї окремим верствам населення, зокрема шляхті, Судебник короля Казимира 1468 р., королівські та великокнязівські статuti й грамоти, Литовський Статут (1529, 1566, 1588 pp.); акти, які стосуються судової практики та містять важливу інформацію про практичну реалізацію приписів кримінального законодавства, насамперед Литовського Статуту.

3. У литовсько-польський період джерелами кримінального права були правовий звичай і закон. Основною тенденцією в цю добу стало поступове переважання закону над звичаєвим правом, що втілювалось у трьох хронологічних періодах: період домінування правового звичаю (до 50–60-х років XV ст.), коли в кожній землі склалася специфічна система звичаєвого права; перехідний період (співіснування правового звичаю та закону до прийняття першої редакції Литовського Статуту), коли відбулось поєднання дії правового звичаю та закону, а в областях продовжував існувати правовий партикуляризм; домінування закону (від видання першої редакції Литовського Статуту), коли відбувається кодифікація й уніфікація норм кримінального права в усій державі.

Важливою закономірністю розвитку поняття злочину була наявність кількох термінів для його визначення: до першого блоку належать ті терміни, які відображали матеріальний елемент поняття злочину; другий складався з тих термінів, які акумулювали релігійно-моральний елемент; третій містив терміни, які відображали формальний елемент. Основними тенденціями розвитку поняття злочину в досліджуваній період були: матеріальний елемент пов'язувався із спричиненням особі матеріальної, моральної чи фізичної шкоди; злочин ототожнювався із гріхом; відбувається нормативне оформлення

поняття злочину з погляду порушення правила поведінки безвідносно до об'єкта кримінального посягання.

4. Упродовж XV–XVI ст. відбувається розвиток загальних понять кримінального права. Основними тенденціями цього процесу стали: виокремлення як родових об'єктів суспільних відносин щодо охорони інтересів держави, відносин у сфері військової служби, правосуддя, службової діяльності, забезпечення порядку державного управління, охорони прав особи та власності. Специфічними об'єктами як для доби Середньовіччя стали права церкви, сім'ї, права та привілеї шляхти, норми релігії й моралі; поняттям «суб'єкт злочину» охоплювались усі мешканці держави, іноземці, відбувається формування поняття неосудності за станом здоров'я та за віком, деталізується відповідальність психічно хворих осіб, підвищується вік, з якого наставала кримінальна відповідальність; виділення ознак об'єктивної сторони, а також способу, засобу, місця, часу вчинення злочину; розмежування форм вини, врахування мотиву й мети діяння, що впливало на міру покарання; виокремлення форм множинності злочинів; встановлення різної міри покарання залежно від видів співучасників і тяжкості скоєного ними злочину; виділення як стадій учинення злочину готування у формі погрози або дій, замах і закінчене діяння; закріплення обставин, які виключали злочинність діяння.

5. В українському кримінальному праві XV–XVI ст. відбувається розвиток поняття злочинів у сфері публічних інтересів. Це виявилось у таких закономірних історично-правових явищах: злочини проти держави були представлені «образою Маєстату» й ототожнювались із посяганням на державний лад, територіальну цілісність держави, нанесення їй економічних збитків, а також пов'язувались із злочинами проти особи в присутності монарха; закріпленні злочинів проти військової служби (ухилення від військової служби та діяння, вчинені під час військових дій); охороні кримінального закону підлягали здоров'я, честь, свобода, власність шляхтичів; виокремленні злочинів проти правосуддя (порушення процедури судочинства

й посягання на життя, здоров'я, честь і власність судових урядовців та учасників судового процесу); появі службових злочинів і посягань проти порядку управління; закріпленні в нормах Литовського Статуту злочинів проти церкви та релігії.

Норми правових пам'яток XV–XVI ст. відобразили розвиток поняття злочинів у сфері приватних інтересів, що закономірно втілювалось у таких історичних проявах кримінального права: поняття злочинів проти життя набуває як загальної, так і специфічної термінології, яка відображала окремі види вбивства та форми вини; закріплюється градація вбивств залежно від станової належності, статі, кваліфікуючих обставин, форми вини; злочини проти здоров'я отримують нормативну специфікацію залежно від тяжкості злочину та спричиненої фізичної шкоди; особливим видом злочину проти особи було посягання на її волю; відбувається виокремлення таких злочинів проти власності, як крадіжка, знищення, пошкодження чужого майна, незаконне ним користування. Татьба поділяється за місцем її вчинення, предметом діяння, обтяжливими обставинами; виділяється група змішаних злочинів, які мали свої виключні ознаки (грабіж, розбій, збройний напад на маєток, село); відбувається становлення злочинів у сімейній сфері та проти моралі.

6. В українському кримінальному праві досліджуваної доби сформувались і набули розвитку такі цілі покарання, як: залякування, ізоляція злочинців від суспільства, кара злочинцю як відплата, виправлення засуджених злочинців, відшкодування шкоди потерпілим (або їх родичам), спокутування гріха, превенція, наповнення державної скарбниці. Варто зазначити основні тенденції розвитку мети покарання впродовж XV–XVI ст.: поступовий занепад значення такої мети, як наповнення державної скарбниці, що втілювалось у зменшенні в другій і третій редакціях Литовського Статуту норм, в яких містились грошові штрафи; посилення ролі як загальної, так і спеціальної превенції; важливість досягнення такої цілі покарання, як спокутування гріха; обов'язковість відшкодування шкоди потерпілому за

принципом «ніхто ні від кого в невинності своїй ран терпіти не повинен»; посилення значення як цілей покарання виправлення засудженого й ізоляція злочинця від суспільства; актуалізація залякування: страх перед покаранням стає все більш важливим чинником життя соціуму, забезпечується перманентним нормативним процесом, що втілюється у кількісному зростанні впродовж XVI ст. норм, які містили різноманітні види смертної кари.

Законодавцем було закріплено ряд принципів (загальних начал) призначення покарання. Воно мало бути призначене: залежно від тяжкості скоєного злочину; з урахуванням принципу демократизму; з «милосердям»; індивідуально; на основі законності; лише за наявності вини особи; виключно за вироком суду; з урахуванням суворості, жорстокості кар. Важливою закономірністю розвитку поняття покарання було нормативне закріплення обставин, які звільняли від кримінальної відповідальності й обставин, що звільняли від покарання. Прогресивним варто вважати формування інституту заміни суворого покарання на більш м'яке.

7. Основним критерієм класифікації видів покарань цього дослідження пропонуємо обрати забезпечення, охорону та задоволення нормами кримінального законодавства досліджуваного періоду приватного чи публічного інтересів. Серед додаткових критеріїв нами виокремлено: за суб'єктом покарання, самостійністю характеру, формою вини, принципом права-привілею, відносинами сюзеренітету-васалітету, ступенем тяжкості вчиненого злочину, способом і засобом скоєння злочину. Відповідно, систему покарань приватного характеру виділяємо в окрему групу, оскільки за відсутності чіткого усвідомлення різниці між злочином і цивільним проступком усі посягання, що спричинювали матеріальну шкоду, вважались злочинами. Відповідні покарання мали задовольнити приватний інтерес особи чи його сім'ї, родичів.

Серед цих покарань провідне місце займала головщина, яка стягувалась за вбивство на користь найближчих родичів обох статей. Вона могла бути подвійна, потрійна й у 4-кратному розмірі залежно від таких критеріїв, як:

релігійний і статевий поділ, за обтяжуючими обставинами, за соціальним статусом жертви та злочинця. Іншим видом покарання була «нав'язка», яка складала меншу суму, ніж головщина, і передбачалась за спричинену особі фізичну, моральну чи матеріальну шкоду в разі посягання на її здоров'я, честь чи власність. До специфіки її стягнення можна віднести те, що за образу честі сума нав'язки була більша, ніж за нанесення поранень, її розмір залежав від тяжкості наслідків злочинного діяння, соціального стану, статі, релігії потерпілого та злочинця, ряду обтяжливих обставин. Ще одним видом у системі покарань приватного характеру був «гвалт», який стягувався за різні злочини проти особи (крім вбивства) та її власності. Його розмір залежав від способу вчинення посягання на права особи чи її власність, соціальний статус потерпілого та злочинця, обтяжливих обставин.

8. В українському кримінальному праві XV–XVI ст. відбувається процес формування системи публічних покарань. Зазначений процес виявився в таких закономірних історично-правових явищах: розвиток системи фізичних покарань та більш чітке виокремлення позбавлення волі як тюремне ув'язнення, майнових, спеціальних і церковних покарань. Серед фізичних покарань домінувала смертна кара, а основними тенденціями її розвитку є збільшення впродовж XVI ст. законодавчих норм, в яких були закріплені прості та кваліфіковані види позбавлення життя, формування специфічної термінології, урізноманітнення видів кваліфікованої смертної кари, унормування загальних і специфічних підстав її призначення. Іншим видом фізичних покарань були тілесні кари, які мали бути застосовані за вчинення різних злочинних діянь проти особи або її власності. Вони поділялись на болючі та калічницькі; деякі з них передбачались за принципом «таліону».

Позбавлення волі як тюремне ув'язнення – вид покарання в українському кримінальному праві, який оформлюється впродовж XVI ст., також зростає і кількість норм, в яких був передбачений цей вид покарання. Ув'язнення могло бути в нижній чи верхній частині башти у фортеці, терміни мали строковий характер (1 рік і 6 тижнів, 6, 3 місяці, 6 та 3 тижні) й залежали

від ступеня тяжкості скоєного злочину. Майнові покарання представлені конфіскацією майна та штрафами в дохід держави. Конфіскація завжди поєднувалась з іншими видами кар і передбачалась за вчинення різноманітних злочинів проти держави або військової служби; штраф передбачався за різні злочини проти держави, військової служби, особи чи її власності й використовувався зазвичай разом з іншими покараннями.

Спеціальні види покарань передбачались виключно до шляхтичів. Одним з таких було вигнання за межі держави, що означало позбавлення винного всіх шляхетських привілеїв і вольностей. Іншим видом вважалось позбавлення честі, яке застосовувалось разом зі смертною карою за вчинення тяжких державних чи військових злочинів, проти правосуддя, аморальних і ганебних злочинних діянь. Нарешті, позбавлення права займати певні посади було самостійним видом покарання та зазвичай передбачалось за невиконання особою своїх службових обов'язків, прояви халатності та інше. Церковні покарання представлені лише покутою, яка мала бути застосована разом із позбавленням волі за вбивство батьками своєї дитини, забиття конем вагітної жінки, внаслідок чого вона народила мертву дитину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тополь Ю. О. Джерело та форма права: поняття, зміст, проблема співвідношення. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1 (41). С. 145–151.
2. Делія Ю. В. Джерела (форми) права у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні (загальнотеоретичний аспект). *Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 3 (64). С. 12–18.
3. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
4. Енциклопедія історії України : в 5 т. Т. 2 / редкол. : В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2004. 528 с.
5. Вовк О. Й. Публічно-правові акти як основа джерельної бази дослідження міського самоврядування українських міст Великого князівства Литовського. *Право та державне управління*. 2018. № 3 (32), т. 1. С. 33–40.
6. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин та ін. ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.
7. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція у східнослов'янському суспільстві VI–XI ст. : монографія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. 142 с.
8. Shevchenko A., Kydin S., Loshchykhin O. Reflection of the essence of the social and legal value of a person in the normative law. Theoretical foundations of jurisprudence : collective monograph / M. Blikhar, I. Yatsenko, O. Kliuiev, etc. Boston : Primedia eLaunch, 2020. P. 151–159.
9. Кудін С. В., Лоцихін О. М., Француз А. Й. Філософсько-правовий вимір соціальної цінності жінки у Київській Русі. *Наше право*. 2023. № 3. С. 11–15.
10. Іванський Р. Д. Правовий звичай – джерело староруського карного права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2007. № 3. С. 63–69.

11. Гримич М. Литовський Статут і звичаєве право (Про співвідношення кодифікованого права і звичаєво-правової традиції). *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 4–9.
12. Лісова К. С. Звичаєве право : курс лекцій. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2012. 94 с.
13. Богачова Л. Л., Ковальчук Д. Р., Кундій А. Ю. Правовий звичай як джерело права в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 24–27.
14. Борщевський І. В. Правовий звичай як джерело сучасного права в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 5 (14). С. 3–6.
15. Француз А., Лоцихін О., Камінська Н. Соціальна цінність жінок-княгинь у період Київської Русі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. С. 102–108.
16. Борисенок С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст. *Праці комісії для вивчення звичаєвого права України*. 1928. Вип. 3. С. 61–98.
17. Тараненко М. Г., Тараненко М. М. До питання правової оцінки входження і становища українських земель у складі Великого князівства Литовського. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2021. Вип. 4 (52). С. 74–82.
18. Байрака Т. Ф. Формування і розвиток українського і російського кримінального права в XI – першій половині XVII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 210 с.
19. Байрака Т. Генеза кримінального права України та Росії за доби Середньовіччя : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2017. 266 с.
20. Загурський О. Б. Кримінально-процесуальна політика на українських землях в період Польсько-Литовської держави. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* : зб. наук. статей. Івано-Франківськ, 2010. Вип. 22. С. 18–28.

21. Акти, які відносяться до історії Західної Русі : в 5 т. / Археографічна комісія. 1848. Т. 2 : 1506–1544. 405 с.
22. Єпур М. В. Еволюція інституту покарання на українських землях Великого князівства Литовського : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2012. 233 с.
23. Копик Ю. В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 220 с.
24. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен : Молоде життя, 1951. 128 с.
25. Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої : навч. посіб. Івано-Франківськ : Львів. держ. ун-т імені Івана Франка, Прикарпатський ун-т імені Василя Стефаника, 1996. 35 с.
26. Історія українського права : навч. посіб. / Шевченко О. О., Вовк О. Й., Капелюшний В. П., Шевченко М. О. Київ : Олан, 2001. 214 с.
27. Кудін С. В. Форми існування кримінального права України у X – першій половині XVII ст. *Вісник АПСВ*. 2002. № 4. С. 70–75.
28. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / І. Б. Усенко та ін. ; під ред. І. Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2006. 279 с.
29. Загальна теорія права : підручник / Козюбра М. І., Погребняк С. П., Цельєв О. В., Матвєєва Ю. І. ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
30. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. Ч. 2 : Литовсько-польська доба. Вип. 1. Пам'ятники права. Прага : Наклад Укр. правн. т-ва в Ч.С.Р., 1924. 77 с.
31. Крижевський А. В. Вплив рецепції римського права на еволюцію литовсько-руського кримінального права середини XV – на початку XVI ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2023. Вип. 80, ч. 1. С. 54–60.

32. Бойко І. Й. Польське право як важливе джерело статутів Великого князівства Литовського (1529–1588 рр.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 32–39.
33. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття : навч. посіб. Львів, 2003. 156 с.
34. Гірна Н. Законодавство Великого князівства Литовського другої половини XIV – початку XVI століття: історичний аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 225–229.
35. Бахуринська О. О. Уставні земські грамоти як кримінально-правові джерела Литовського Статуту 1529 року. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 208–212.
36. Акти, які відносяться до історії Західної Русі : в 5 т. / Археографічна комісія. 1848. Т. 1 : 1340–1506. 375 с.
37. Акти, які відносяться до історії Південної та Західної Русі : в 15 т. / Археографічна комісія. 1863. Т. 1 : 1361–1598. 301 с.
38. Законодавчі акти Великого князівства Литовського XV–XVI вв. / підг. І. І. Яковкин. 1936. 153 с.
39. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка у Великому князівстві Литовському. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 53–59.
40. Ковальова С. Г. Судебник великого князя Казимира Ягайловича 1468 року : монографія. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. 112 с.
41. Подорога Л. В. Джерела українського кримінального права у XV – першій половині XVII ст. *People and the world: global problems of human development* : XIV Міжнародна науково-практична конференція, м. Прага, 18–20 грудня 2023 р. Прага, 2023. С. 126–128.
42. Вовк О. Й. Систематизація литовсько-руського права другої половини XV – початку XVI століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 20 с.
43. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток і сучасність : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Острог; Ірпінь, 2019. 471 с.

44. Бедрій М. М. Литовське звичаєве право: деякі історико-юридичні аспекти. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право* : зб. наук. праць. 2015. Вип. 28. С. 98–104.

45. Музиченко П. П. Формування судового прецеденту в українських землях XIV – початку XVI століть. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1998. № 2. С. 3–7.

46. Толкач А. М. Судебник Казимира IV 1468 р. – перший кодифікований збірник Литовсько-Руської держави. *Вісник ЧДПСТП*. 2010. № 4. С. 42–45.

47. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 2002. 464, [2] с.

48. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. Т. 2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. 2003. 560, [2] с.

49. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. Т. 3 (кн. 1) : Статут Великого князівства Литовського 1588 року. 2004. 672 с.

50. Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час). Київ : Атіка, 2006. 112 с.

51. Панфьорова М. Еволюція нормативно-правового акта в системі джерел права України IX–XIX ст.ст. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 2 (26). С. 57–62.

52. Панфьорова М. Джерела права в Україні ранньомодерної доби: особливості класифікації. *Law. State. Technology*. 2022. Вип. 1. С. 10–16.

53. Шаломєєв Є. В. Джерела права України другої половини XVII–XVIII століть. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2002. Вип. 161. С. 22–24.

54. Шаломєєв Є. В. Джерела права України другої половини XVII століття. *Науковий збірник ЮІ ТАНГ*. 2002. Вип. 4. С. 119–123.
55. Остапенко Т. О. Вплив Статуту Великого князівства Литовського 1588 року на формування системи права України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 212–216.
56. Шевченко А. Є., Кудін С. В. Правові джерела українського кримінального права у XVI–XVII ст. *Ірпінський юридичний часопис* : науковий журнал. 2024. Вип. 1 (14). С. 42–50.
57. Історія держави і права України: Академічний курс : в 2 т. Т. 1 / В. Д. Гончаренко та ін. ; за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 648 с.
58. Майкут Х. В. Литовські статuti та їх застосування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2008. № 2. С. 1–9.
59. Мандюк Т. С. Руська Правда як джерело укладання статутів Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 59–63.
60. Коваль Т. Ф. Поняття та види злочинів в українському і російському кримінальному праві XV–XVI ст. *Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України (економіка, право)*. 2010. № 3. С. 218–224.
61. Лашенко Р. Литовський Статут як пам'ятник українського права. Прага : Наклад Українського Університету у Празі. Державна друкарня у Празі, 1923. 32 с.
62. Атаманова Н. В. Литовські статuti як історичні пам'ятки у системі вітчизняних джерел права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2014. № 10-1, т. 1. С. 22–24.

63. Вовк О. Й. Литовський Статут 1588 року як правова пам'ятка міського самоврядування в Україні. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2018. № 4 (62). С. 4–11.
64. Вовк О. Й. Пам'ятки військового права України – Литовські Статути XVI століття (історико-правовий аспект). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 5 (46). С. 3–12.
65. Луцький І. М. Вплив християнської етики на Перший і Другий Литовські Статути. *Держава і право*. 2010. Вип. 47. С. 89–94.
66. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Правова система України: між західною та східною традиціями права. *Порівняльно-правові дослідження*. 2007. № 1–2. С. 161–169.
67. Кудін С. В. Порівняльна історія права: вітчизняна традиція концептуалізації : монографія. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. 544 с.
68. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 05.03.2024).
69. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / Ю. В. Баулін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. Харків : Право, 2010. 455 с.
70. Вознюк А. А. Кримінальне право України. Загальна частина : конспект лекцій / Нац. акад. внутр. справ. Київ : Освіта України, 2016. 236 с.
71. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / В. Б. Харченко та ін. ; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків, 2020. 428 с.
72. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / А. М. Бабенко та ін. ; за заг. ред. В. Я. Конопельського, В. О. Меркулової. Одеса : ОДУВС, 2021. 452 с.
73. Подорога Л. В. Поняття злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 36–38.

74. Любченко Д. І. Поняття злочину у кримінальному праві Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. *Науковий вісник НАВСУ*. 2006. № 5. С. 227–234.

75. Ковальова С. Г. Еволюція інституту злочину на українських землях Великого князівства Литовського (друга половина XIV–XVI ст.). *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 82. С. 91–97.

76. Вангородська Н. В. Правова природа злочину та покарання (історико-правовий аналіз). *Соціологія права*. 2011. № 2. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/39591>

77. Вітренко М. Що є гріхом? URL : <https://reporter.zp.ua/shho-ye-grihom.html> (дата звернення: 01.02.2024).

78. Любченко Д. І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII–XVIII ст. : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 204 с.

79. Діденко В. П. Історія кримінального права України. Київ : Аванпост-Прим, 2009. 164 с.

80. Кузнецов В. В., Шармар О. М., Акімов М. О. Еволюція законодавства України про кримінальну відповідальність (X–XXI ст.ст.). *Аналітично-порівняльне правознавство* : електронне наукове видання. 2022. № 5. С. 265–269.

81. Музиченко П. П. Історія держави і права України : навч. посіб. Київ : Товариство «Знання» КОО, 1999. 662 с.

82. Шаломєєв Є. В. Розвиток поняття злочину у кримінальному праві України (X–XVII ст.). *Держава і право*. 2002. Вип. 16. С. 60–65.

83. Юридична енциклопедія : в 6 т. Т. 5 / ред. Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2003. 733 с.

84. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. Київ : Юридична думка, 2012. 1315 с.

85. Самілик Г. М. Склад злочину і його наповнення. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 3–4 (12–13). С. 159–164.
86. Бандурка І. О. Об'єкт злочину кримінально-правова категорія. *Право.иа*. 2015. № 2. С. 70–75.
87. Кримінальне право України: Загальна частина / Ю. В. Александров та ін. Київ : Атіка, 2009. 408 с.
88. Колос М. І. Судебник Казимира Ягайловича: кримінально-правова охорона власності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 40, т. 2. С. 86–90.
89. Гриненко І. Ознаки суб'єкта злочину як критерії класифікацій злочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 7. С. 182–187.
90. Плахтій Д. М. Суб'єкт злочину за нормами Другого Литовського Статуту. URL : <https://naub.ua/subyekt-zlochynu-za-normamy-druho-ho-lyt/> (дата звернення: 05.04.2024).
91. Локтіонова В. В. Ознаки об'єктивної сторони злочину та місце серед них злочинних наслідків. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 249–254.
92. Подорога Л. В. Поняття об'єктивної сторони складу злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст. *Current methods of improving outdated technologies and methods : The I International Scientific and Practical Conference, January 08–10, 2024, Bilbao, Spain*. 2024. С. 194–196.
93. Ус О. В. Кваліфікація злочину за ознаками суб'єктивної сторони складу злочину. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2018. Вип. 49, т. 2. С. 130–136.
94. Гуцуляк М. Я., Костюк Л. О. Поняття, зміст та ознаки суб'єктивної сторони складу злочину. *Політика в сфері боротьби із злочинністю : матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, м. Івано-Франківськ, 11–16 березня 2014 р.* Івано-Франківськ, 2014. С. 57–60.
95. Колос М. І. Литовський Статут 1588 року: теоретична сутність кримінально-правових положень. *Leges Si Viata*. Februarie. 2014. P. 21–25.

96. Кудін С. В. Проблема розвитку суб'єктивного боку злочину за Литовським Статутом. *Держава і право*. 2000. Вип. 5. С. 34–47.
97. Магарін М. С. Множинність злочинів за чинним кримінальним законодавством України. *Правова держава*. 2003. Вип. 3. С. 102–105.
98. Устрицька Н. І. Кримінально-правовий зміст сукупності злочинів: окремі міркування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 395–397.
99. Шаломєєв Є. В. Розвиток інституту множинності злочинів у кримінальному праві України другої половини XVII–XVIII ст. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 2. С. 260–262.
100. Балабан С. М. До питання про причини та умови рецидивної діяльності. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія : право, публічне управління та адміністрування*. 2022. № 5. С. 1–6.
101. Кваша О. О. Співучасть у злочині: системно-структурне дослідження. *Правова держава*. 2013. Вип. 24. С. 326–333.
102. Гуд Т. М. Історичний аспект кримінально-правової протидії приховуванню злочинів. *Право і суспільство*. 2015. № 3, ч. 3. С. 153–158.
103. Смушак О. М. Законодавче регулювання причетності до злочину на території українських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського (XIV – 1566 р.). *Інтернет-конференція / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*, 2022.
104. Зінченко І. О. Стадії вчинення злочину за кримінальним правом України та Англії: порівняльно-правовий аспект. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 2 (13). С. 240–251.
105. Андрусяк Г. Визначення поняття обставин, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві України. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1 (7). С. 152–158.
106. Аніщук В. В. Обставина, що виключає злочинність діяння: поняття та юридична природа. *Держава і право*. 2010. Вип. 48. С. 493–498.

107. Кудін С. В. Поняття обставин, що виключають злочинність діяння, у кримінальному праві України X – першої половини ХУІІ ст.: історично-правовий аналіз. *Вісник АПСВ*. 2004. № 3. С. 19–26.

108. Ковальова С. Г. Обставини, які виключали злочинність діяння, за литовсько-руським правом ХІV – ХVІ ст. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2019. Вип. 55. Т. 1. С. 36 – 39.

109. Ященко А. М. Класифікація злочинів: деякі аспекти законодавчої регламентації. *Юридична наука*. 2011. № 1 (1). С. 139–144.

110. Сеньків Ю. В. Поняття та види злочинів у праві Великого князівства Литовського. *Часопис Київського університету права*. 2008. № 4. С. 77–82.

111. Афанасенко С. І., Стойков І. М. Злочини проти основ національної безпеки України, що посягають на відносини в політичній сфері. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 54–56.

112. Dobkina K. R., Syrota O. O. Crimes against public authority in the criminal law of Ukraine in the Medieval Age. *Dictum Factum*. 2024. № 1 (15). С. 144–149.

113. Богданова М. П. Генезис кримінальної відповідальності за втручання в діяльність державного діяча в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 271–275.

114. Зайцев О. В., Філіпенко В. Р. Історичні фактори соціальної обумовленості кримінальної відповідальності за державну зраду в Україні (ХІ–ХVІІІ ст.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 104–114.

115. Шлапаченко В. Становлення та удосконалення кримінальної відповідальності за шпигунство в законодавстві України ХVІ–ХVІІІ століття. *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2006. Вип. 2 (13). С. 118–123.

116. Остапенко Т. О., Козланюк В. К. Правова регламентація системи державних злочинів на українських землях у джерелах права Королівства

Польського та Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. *Право і суспільство*. 2018. № 2. С. 48–53.

117. Колос М. Литовський Статут: кримінально-правова відповідальність за зраду державі і великому князю Литовському. *National law journal: theory and practice*. 2014. October. P. 154–159.

118. Подорога Л. Поняття та види військових злочинів в українському кримінальному праві XVI ст. *Правове відновлення України як потужної європейської держави через призму міжнародного досвіду* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18 квітня 2024 р. Київ : ДУІТ, 2024. С. 216–219.

119. Крейчі В. Збройні сили Великого князівства Литовського за гетьманування К. І. Острозького. *Острозький краєзнавчий збірник*. 2015. Вип. 8. С. 21–26.

120. Шершенькова В. А. Військові злочини за Статутами Великого князівства Литовського (XVI ст.). *Правова держава*. 2019. Вип. 36. С. 36–41.

121. Дем'яновський В. В. Генеза кримінальної відповідальності за привласнення, заволодіння військовим майном шляхом зловживання службовим становищем, вчинене військовою службовою особою. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 5. С. 76–80.

122. Балобанова Д. О. Ретроспектива динаміки кримінального права на теренах України: Велике князівство Литовське, Річ Посполита, козацька доба (XIV–XVIII ст.). *Історико-правовий часопис*. 2023. № 1 (20). С. 104–109.

123. Старченко Н. П. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI – початку XVII ст.). *Український історичний журнал*. 2012. № 6. С. 25–39.

124. Андрушко А. В. Теоретико-прикладні засади запобігання та протидії злочинам проти волі, честі та гідності особи : монографія. Київ : Ваіте, 2020. 560 с.

125. Налуцишин В. В. Історико-правовий аспект розвитку кримінального законодавства за невиконання судового рішення на українських землях. *Університетські наукові записки*. 2016. № 58. С. 182–192.

126. Науменко Ю. О. Еволюція кримінально-правових норм, що регулюють питання кримінальної відповідальності у сфері службової діяльності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 5. С. 158–163.

127. Мартинюк О. В. Вплив релігії на розвиток інститутів кримінального права України доби Раннього Середньовіччя. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2023. № 2. С. 30–38.

128. Мацелюх І. А. Класифікація та характеристика злочинів проти віри у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія : юридичні науки*. 2018. Том 29 (68), № 2. С. 9–13.

129. Мацелюх І. А. Система церковних злочинів у правових пам'ятках Великого князівства Литовського. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2018. Вип. 49, т. 1. С. 26–29.

130. Мартинюк О. В. Вбивство як злочин проти життя жінки за Литовським Статутом. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1–2. С. 91–99.

131. Leonid V. Podoroha. Crimes against a Person in the Ukrainian Criminal Law of the 15th – 16th Centuries. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 118. С. 51–57.

132. Шаблистий В. В., Коломієць В. Ю. Тілесне ушкодження як злочин проти життя та здоров'я людини за кримінальним правом України : монографія. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 164 с.

133. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку в період до 1917 року: історико-правове дослідження. Харків : Лега, 2002. 347 с.

134. Бабенко А. М., Палій М. В. Крадіжка та шахрайство як види корисливих кримінальних правопорушень проти власності: соціально-правова та віктимологічна характеристика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 564–568.
135. Дорохіна Ю. А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2016. 744 с.
136. Любченко Д. І. Поняття крадіжки у кримінальному праві України другої половини XVII–XVIII ст. *Право і Безпека*. 2005. Т. 4, № 2. С. 22–25.
137. Кудін С. В. Види майнових злочинів у кримінальному праві України другої половини XIV–XV ст. *Вісник АПСВ*. 2005. № 1. С. 34–38.
138. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика : монографія. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2020. 1152 с.
139. Шуп'яна М. Ю. Кишенькова крадіжка та грабіж-ривок: теоретико-прикладні аспекти в кримінальному праві України. *Аналітично-порівняльне правознавство* : електронне наукове видання. 2023. № 1. С. 495–500.
140. Камаралі С. Є. Види злочинів проти власності за III редакцією Литовського Статуту. *Наше право*. 2023. № 1. С. 270–276.
141. Тігранян Г. С. Розбій: критичний аналіз окремих конструктивних і кваліфікуючих ознак складу злочину за чинним кримінальним законодавством України. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2018. № 3 (61). С. 139–145.
142. Кудін С. В. Про смислове значення деяких понять Литовського Статуту. *Держава і право*. 2000. Вип. 7. С. 92–99.
143. Любченко Д. І. Поняття розбою у кримінальному праві України другої половини XVII–XVIII ст.: історично-правовий аналіз. *Право України*. 2005. № 1. С. 119–121.
144. Ф. 25 Луцький гродський суд. оп. 1. Спр. 4 Актова книга 1 січня – 30 грудня 1562 р., 202 арк.

145. Альошин Д. П., Альошина І. П. Кримінальна відповідальність за співучасть у майнових деліктах у Литовському Статуті. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2001. Вип. 16. С. 122–127.

146. Блануца А. В. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Істор. науки*. 2008. Т. 18. С. 76–77.

147. Кудін С. В. Інтерпретація змісту окремих понять Литовського Статуту. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 9. С. 25–28.

148. Громовий О. О. Становлення і розвиток законодавства про злочини проти моралі на українських землях (IX ст. – 1917 р.) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2021. 232 с.

149. Мацелюх І. А. Стратифікація злочинів проти сім'ї, моралі, особистої свободи та честі в українському праві XIV–XVI століть. *Правові новели*. 2018. № 4. С. 38–43.

150. Мартинюк О. В., Добкіна К. Р., Бадахов Ю. Н. Вплив норм релігії на генезу інститутів кримінального права України періоду пізнього Середньовіччя. *Наше право*. 2024. № 1. С. 176–181.

151. Остапенко Т. О., Громовий О. О. Система злочинів проти моралі в джерелах права на українських землях польсько-литовської доби. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2016. № 19. С. 4–7.

152. Габлей Н. Г. Поняття та мета покарання. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2012. Вип. 2. С. 190–197.

153. Недов С. Л. Мета покарання в системі кримінального права України. *Право і суспільство*. 2022. № 3. С. 214–218.

154. Єпур М. В. Покарання за злочини проти держави за статутами Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 239–243.

155. Бажанов М. І. Покарання в проекті КК України. *Проблеми законності*. 1999. Вип. 38. С. 167–179.

156. Меркулова В. О. Сутність кари в кримінальному законодавстві України: сучасні тенденції наукових досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 89–93.

157. Гритенко О. А. Процес виправлення під час відбування покарання у вигляді позбавлення волі як елемент прогресивної системи: деякі законодавчі проблеми. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4, ч. 1. С. 89–92.

158. Шаломєєв Є. В. Мета покарання у кримінальному праві України XI–XVIII ст.: історично-порівняльний аналіз. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2002. № 4. С. 132–137.

159. Шевченко А. Є. Мета покарання у кримінальному праві України XVI–XVIII ст. *Європейські перспективи*. 2024. № 1. С. 70–76.

160. Сіманчук М. В. Мета покарань в українському і російському кримінальному праві (середина XVII – кінець XVIII ст.). *Порівняльно-правові дослідження* : українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал. 2009. № 2. С. 148–155.

161. Градецький А. В. Запобігання злочинності засобами кримінально-правового впливу та умови їх ефективності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2023. Вип. 2 (49). С. 88–92.

162. Щеулова І. Д. Превентивна роль застосування покарання. *Науковий вісник*. 2011. № 3. С. 328–335.

163. Мартинюк О. В. Мета та принципи призначення покарання за Литовським Статутом. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 75. С. 77–84.

164. Московченко Д. О. Сутність загальних засад призначення покарання. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 66–69.

165. Кудін С. В. Загальні начала призначення покарання за Судебником Казимира 1468 р. *Вісник АПСВ*. 2000. № 1. С. 153–157.

166. Лащенко Р. М. Лекції по історії українського права. Київ : Україна, 1998. 254 с.

167. Гончар Т. О. Звільнення від кримінальної відповідальності та звільнення від покарання та його відбування: поняття та співвідношення інститутів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2014. Вип. 27, т. 3. С. 22–25.

168. Крушинський С., Нікіфорова Т. Звільнення від покарання та його відбування: матеріально-правові та процесуальні аспекти. *Університетські наукові записки*. 2021. № 6 (84). С. 220–230.

169. Бабанли Р. Ш. Проблеми призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (на підставі матеріалів судової практики). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2015. Вип. 34, т. 3. С. 12–16.

170. Шаломєєв Є. В. Формування інституту звільнення від покарання у кримінальному праві України другої половини XVII та XVIII ст. *Право України*. 2002. № 11. С. 135–138.

171. Димитрієва Т. В. Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом за Литовськими Статутами. *Право та державне управління*. 2022. № 2. С. 121–125.

172. Олійник О. Проблемні питання сучасної системи покарань: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 2. С. 191–196.

173. Рябчинська О. П. Поняття системи покарань: методологічний вимір. *Держава та регіони. Серія : Право*. 2014. № 2 (44). С. 93–98.

174. Тютюгін В. І. Система і види покарань. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 435–438.

175. Басалюк Н. В. Система покарань у доктрині кримінального права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Вип. 85. С. 11–21.

176. Яцишин М. Нововведення в загальних положеннях кримінального права та майнових покараннях за Першим Литовським Статутом 1529 р. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 3–6.

177. Кудін С. В. Становлення й розвиток системи покарань у кримінальному праві України X – початку XVI століття: історично-порівняльний аспект. *Retrospection and modern European approaches to jurisprudence : collective monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. P. 129–154.

178. Любченко Д. І. Система майнових покарань у кримінальному праві України другої половини XVII–XVIII ст. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2004. Вип. 28. С. 232–239.

179. Коваль Т. Ф. Система майнових покарань Литовського Статуту 1529 р. та Судебника 1550 р.: порівняльно-правове дослідження. *Держава і право. Юридичні і політичні науки : зб. наук. праць*. 2010. Вип. 50. С. 128–134.

180. Podoroga L. V. The death penalty in the history of Ukrainian criminal law in the Fifteenth and Sixteenth centuries. *Ірпінський юридичний часопис. Серія : Право*. 2024. Вип. 1 (14). С. 21–29.

181. Кудін С. В. Система покарань у кримінальному праві України другої половини XIV – початку XVI ст. *Вісник АПСВ*. 2005. № 5. С. 28–34.

182. Родіонова Т. В. Кримінальна відповідальність жінок: історичний аспект. *Правова держава*. 2009. № 11. С. 132–136.

183. Мацелюх І. Система покарань за злочини проти віри, сім'ї та моралі у джерелах права Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2018. № 1 (106). С. 40–43.

184. Байрака Т. Види майнових і фізичних покарань по Литовському Статуту 1588 р. і Соборному Уложенню 1649 р.: порівняльно-історичне дослідження. *Legea si Viata*. 2014. Septembrie. № 9/2. С. 14–18.

185. Dobkina K. R., Syrota O. O. Corporal punishment in the criminal law of Ukraine in the late Middle Ages. *Право.ua*. 2024. № 1. С. 155–161.

186. Шевченко А. Є., Камаралі С. Є. Розвиток системи захисту особистих прав за Литовським Статутом III редакції та Кодексом 1743 р. *Право.иа.* 2023. № 3. С. 251–255.

187. Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді конфіскації майна як додаткового покарання за КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2012. № 1. С. 260–268.

188. Корабель М. Г., Шинкарьов Ю. В. Конфіскація майна як вид кримінального покарання : монографія. Харків : Право, 2018. 176 с.

189. Тома М. Г. Становлення інституту спеціальної конфіскації: соціально-правова обумовленість. *Право і суспільство.* 2019. № 6, ч. 2. С. 143–149.

190. Пономаренко Ю. А. Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.) : наук. нарис. Харків : Право, 2012. 80 с.

191. Телефанко Б. М. Шляхи вдосконалення виконання покарання у вигляді штрафу та рецидив кримінальних правопорушень. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2020. Вип. 1 (45). С. 73–77.

192. Кудін С. В. Поняття кримінального штрафу за Руською Правдою та Литовським Статутом. *Право України.* 2000. № 11. С. 141–144.

193. Ф. 28 Володимирський Гродський суд оп. 1. Спр. 3. Актова книга 2 січня – 29 грудня 1568 р., 191 арк.

194. Ф. 28 Володимирський Гродський суд оп. 1 Спр. 2. Актова книга 23 січня – 31 грудня 1567 р., 222 арк.

195. Кудін С. В. Поняття «поток і пограбування» у кримінальному праві України XI – першої половини ХУІІ ст.: історично-правовий аналіз. *Право України.* 2003. № 6. С. 132–135.

196. Шиян Д. С. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в класифікації покарань. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра.* 2018. № 1 (3). С. 135–143.

197. Метельський І. Д. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як засіб запобігання злочинам працівниками правоохоронних органів (окремі проблеми використання). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4, ч. 1. С. 64–67.

198. Тютюгін В. І. «Нові» підходи до призначення покарання, передбаченого статтею 55 Кримінального кодексу України. *Актуальні шляхи вдосконалення українського законодавства : XVII Всеукр. наук.-практ. конф. вчених, практикуючих юристів, аспірантів та студентів, м. Харків, 20 трав. 2023 р.* Харків : Право, 2023. С. 241–246.

199. Тютюгін В. І. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як вид покарання. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2022. № 1 (17). С. 184–212.

200. Кудін С. В., Камаралі С. Є. Покарання за військові злочини за Литовським Статутом III редакції і Кодексом 1743 р. *Європейські перспективи*. 2024. № 3. С. 238–243.

201. Міронова І. С. Історичне джерелознавство та українська археографія: спецкурс з джерелознавства, історіографії та методики викладання історії : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2017. 208 с.

202. Калакура Я. С., Войцехівська І. Н., Корольов Б. І. Історичне джерелознавство : підручник. Київ : Либідь, 2002. 488 с.

203. Вислобоков К. А. До питання про концептуальні основи джерелознавства історії права. *Правова держава : щорічник наукових праць*. 2010. Вип. 21. С. 33–44.

204. Калакура Я. Класифікація джерел із всесвітньої історії як дослідницький метод. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 15. С. 185–197.

205. Шигаль Д. А. Джерельна база порівняльного історико-правового дослідження: питання методики. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 4 (91). С. 78–88.
206. Михайліна Т. Іманентність правосвідомості щодо системи джерел права. *Підприємництво. Господарство. Право*. 2017. № 11. С. 175–178.
207. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ : Ін-т історії України АН України, 1994. 47 с.
208. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. Київ : Основи, 1996. 223 с.
209. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. Львів : Світ, 2000. 118 с.
210. Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, за якими судиться малоросійський народ». *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Мюнхен : Кооперативне вид-во «Заграда», 1949. Т. CLIX. 210 с.
211. Теличенко І. Начерк кодифікації малоросійського права до введення Зводу Законів. *Кивська старовина*. 1888. Т. XXII, вересень. С. 415–466.
212. Слабченко М. Є. Ескізи з історії «Прав, за якими судиться малоросійський народ». *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія*. Київ : З друкарні Української Академії Наук, 1927. С. 748–759.
213. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 118 і зв., запис № 153.
214. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 408 зв. – 411 зв., запис № 8; 480 зв., 481, запис № 27.
215. ЦДІАК України, КМФ-36, оп. 1, спр. 16, арк. 233–234.
216. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 45а і зв., запис № 60; 47–48 і зв., 49, запис № 64.
217. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 211 і зв., запис № 218.
218. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 28 зв., запис № 50.
219. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 224–225, запис № 8.

220. ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 74 і зв., запис № 43.
221. ЦДІАК України, ф. 99. оп. 2. Од. зб. 31.
222. ЦДІАК України, ф. 56. оп. 2. Од. зб. 18.
223. ЦДІАК України, ф. 56. оп. 1. Од. зб. 200.
224. ЦДІАК України, ф. 65. оп. 1. Од. зб. 4.
225. ЦДІАК України, ф. 56. оп. 1. Од. зб. 30.
226. ЦДІАК України, ф. 105. оп. 1. Од. зб. 2.
227. ЦДІАК України, ф. 270. оп. 2. Од. зб.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Подорога Л. В. Поняття злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 12. С. 36–38. URL : http://www.lsej.org.ua/12_2023/4.pdf.

2. Leonid V. Podoroha. Crimes against a Person in the Ukrainian Criminal Law of the 15th–16th Centuries. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 118. С. 51–57. URL : https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2024/01/podoroha_118.pdf.

3. Podoroga L. V. The death penalty in the history of Ukrainian criminal law in the Fifteenth and Sixteenth centuries. *Ірпінський юридичний часопис. Серія : Право*. 2024. Вип. 1 (14). С. 21–29. URL : <https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/209/209>

які засвідчують апробацію результатів дисертації:

4. Подорога Л. В. Джерела українського кримінального права у XV – першій половині XVII ст. *People and the world: global problems of human development* : XIV Міжнародна науково-практична конференція, м. Прага, 18–20 грудня 2023 р. Прага, 2023. С. 126–128.

5. Подорога Л. В. Поняття об’єктивної сторони складу злочину в українському кримінальному праві XV–XVI ст. *Current methods of improving outdated technologies and methods* : the I International Scientific and Practical Conference, January 8–10, 2024, Bilbao, Spain. С. 194–196.

6. Подорога Л. Поняття та види військових злочинів в українському кримінальному праві XVI ст. *Правове відновлення України як потужної європейської держави через призму міжнародного досвіду* : матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18 квітня 2024 р. Київ : ДУІТ, 2024. С. 216–219.